

- ◆ PÁPAI-TARR ÁGNES: Gondolatok az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabásának tapasztalatairól
- ◆ SZIGETI PÉTER: A könnyű és nehéz esetek közötti tartomány: A normálforma beiktatása (*Vázlat*)
- ◆ TÓTH J. ZOLTÁN: Alkotmányértelmezési módszerek a közép-európai alkotmánybíróságok gyakorlatában – jog-összehasonlító megközelítésben
- ◆ KÖBEL DÁVID: Az önrendelkezési jog és az életvégi döntések jogdogmatikájának nemzetközi összehasonlítása
- ◆ VASAS TAMÁS: Szókratész igazmondása, vagyis a „parrhészia” mint negyedik retorikai kategória Michel Foucault vizsgálódásaiban
- ◆ NAGY ZSOLT: Integráció a jogi oktatásban: az elmélet és a gyakorlat kettősségének problematikája
- ◆ SZESZTAY ANDRÁS: “Ki feszül fel a szivárványra?” – Bibó István első emléktáblájának avatása (1989)
- ◆ CSEHES ANDRÁS: Tiberius Sempronius Gracchus bukásának jogi aspektusai
- ◆ URBÁN ERIKA: Numen, auctoritas, imperium – A római tekintélyfogalom egyes aspektusainak értelmezése és azok megjelenése a jungi archetípusok tükrében
- ◆ NÉMETH RICHÁRD: Bizalom és hiszékenység online térben
- ◆ HORVÁTH ANETT – NAGY MILÁN: A kartellpártosodás elmélete és koale-i kritikája
- ◆ LOVAS DÓRA: Az Európai Unió állami támogatási joga a közlekedés területén
- ◆ MÓNKA BESENYEI: The Application of ESG in the Public Sector – Measuring the Sustainability of the Public Administration Sector
- ◆ HÁMORI ANTAL – VERES ZOLTÁN : Fókuszban a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok tilalma – Beszámoló a BGE Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport III. tudományos konferenciájáról
- ◆ BÓKA ZSOLT: Ungár Margit emléktáblájának felavatása

GYŐR

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Bibó István emléktáblája, amely az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet aulájában ma is áll.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 PÁPAI-TARR ÁGNES: Gondolatok az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabásának tapasztalatairól
- 25 SZIGETI PÉTER: A könnyű és nehéz esetek közötti tartomány: a normálforma beiktatása (*Vázlat*)
- 33 TÓTH J. ZOLTÁN: Alkotmányértelmezési módszerek a közép-európai alkotmánybíróságok gyakorlatában – jog-összehasonlító megközelítésben
- 55 KÖBEL DÁVID: Az önrendelkezési jog és az életvégi döntések jogdogmatikájának nemzetközi összehasonlítása
- 77 VASAS TAMÁS: Szókratész igazmondása, vagyis a „parrhészia” mint negyedik retorikai kategória Michel Foucault vizsgálódásaiban
- 85 NAGY ZSOLT: Integráció a jogi oktatásban: az elmélet és a gyakorlat kettősségének problematikája

MŰHELY

- 109 SZESZTAY ANDRÁS: „Ki feszül fel a szivárványra?” – Bibó István első emléktáblájának avatása (1989)
- 113 CSEHES ANDRÁS: Tiberius Sempronius Gracchus bukásának jogi aspektusai
- 125 URBÁN ERIKA: Numen, auctoritas, imperium – A római tekintélyfogalom egyes aspektusainak értelmezése és azok megjelenése a jungi archetípusok tükrében
- 137 NÉMETH RICHÁRD: Bizalom és hiszékenység online térben
- 151 HORVÁTH ANETT – NAGY MILÁN: A kartellpártosodás elmélete és koole-i kritikája

FÓRUM

- 159 LOVAS DÓRA: Az Európai Unió állami támogatási joga a közlekedés területén
- 181 MÓNIKA BESENYEI: The Application of ESG in the Public Sector – Measuring the Sustainability of the Public Administration Sector

HÍREK

- 211 HÁMORI ANTAL – VERES ZOLTÁN: Fókuszban a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok tilalma – Beszámoló a BGE Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport III. tudományos konferenciájáról
- 215 BÓKA ZSOLT: Ungár Margit emléktáblájának felavatása

E számunkat Szerényi Gábor rajzai díszítik.

- *A Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos kiadványa | Győr*
- Szerkesztőbizottság elnöke és főszerkesztő | BIHARI MIHÁLY
- Szerkesztőbizottság elnökhelyettese | RÉVÉSZ T. MIHÁLY
- Szerkesztőbizottság | CS. KISS LAJOS | DARÁK PÉTER
GYURITA RITA | FAZEKAS JUDIT | JOSEF KOTÁSEK | KISS LÁSZLÓ
LAMM VANDA | LENKOVICS BARNABÁS | LÉVAY MIKLÓS
KOVÁCS GÁBOR | KUKORELLI ISTVÁN | MARIA PATAKYOVÁ
PATYI ANDRÁS | SMUK PÉTER | SÜLYOK GÁBOR | SZALAY GYULA
SZIGETI PÉTER | TAKÁCS PÉTER | TORMA ANDRÁS
VARGA ZS. ANDRÁS | VEREBÉLYI IMRE
- Szerkesztők | DELI GERGELY | SZOBOSZLAI-KISS KATALIN
- Idegen nyelvű szövegek ellenőrzése | HONTVÁRI TAMÁS
- Olvasószerkesztő | NÉMETH RICHÁRD
- Az alapító képviselője | SMUK PÉTER

Megjelenik | 3 havonta

Felelős kiadó | Universitas-Győr Nonprofit Kft. ügyvezetője

Terjesztő | Universitas-Győr Nonprofit Kft.

Levélcím | 9026 Győr, Egyetem tér 1.

Online szerkesztő | Széchenyi István Egyetem

Műszaki és grafikai tördelés | Takács Anita

Nyomdai munkálatok | Palatia Nyomda

ISSN | 2060-4580

DOI: 10.58528/JAP.2024.16-1.

<https://jap.sze.hu>

PÁPAI-TARR ÁGNES

Gondolatok az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabásának tapasztalatairól

„Büntetőjogi szankciórendszerünk egyik, pusztán létezésében is vitatott intézménye – a bevezetett, fenntartott, megszüntetett, majd újból bevezetett, de a büntető jogalkalmazás és a büntetés végrehajtás kérdését érintő alapproblémáját optimális módon megoldani napjainkban sem képes – életfogytig tartó szabadságvesztés.”^[1]

ABSTRACT

The most severe punishment in our sanction system is a life sentence, which is deemed justifiable upon the judge's deliberation if it is determined that the offense and the offender pose a threat to society, and the aim of the sanction cannot be ensured by imprisonment alone. During the codification process of the new Criminal Code, the major sanction policy aim was to impose stringency, for which the legislator proposed to impose life imprisonment more frequently. I critically analyse this controversial legal institution primarily from a criminal substantive perspective. I also present the legal background of imposing life imprisonment. I delve into a detailed analysis of statistical data to examine trends in judicial practice regarding life imprisonment, alongside highlighting the key personal characteristics of offenders. I also study the question whether the strictness of judgments that the legislator expected influenced the judicial practice of the past decade. To examine the actual judicial practice, I analyzed anonymised court decisions and available findings from case studies.

Keywords: life sentence ■ actual life sentence ■ sanction ■ imposition ■ probation
■ aggravating circumstance

I. BEVEZETÉS

Szankciórendszerünk csúcán a halálbüntetés abolíciója óta,^[2] mint legszigorúbb szankció, a szabadságvesztés áll. A 2012. évi C. törvényt

[1] Sárkány, 1993, 373.

[2] Magyarországon a rendszerváltást követően a 23/1990. (X. 31.) AB határozattal került szankciórendszerünkben a halálbüntetés törölrésére a halálbüntetés. Lásd erről részletesen: Tóth J., 2008.

(Btk.) fő büntetőpolitikai célkitűzésként elsősorban a szigorítás jellemezte, melyet a büntetési tételek emelésével, az életfogytig tartó szabadságvesztés gyakoribb alkalmazásával, a kötelezően kiszabandó szankciók előírásával és egyes visszaesői kategóriákra vonatkozó szigorodó szabályok bevezetésével kívánt elérni a jogalkotó.^[3]

A jogalkotó által támasztott szigor az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésünket több tekintetben is érintette, hiszen a kinyilvánított jogalkotói akarat egyértelműen volt megfogalmazva a bírák számára, hogy szabjanak ki gyakrabban életfogytig tartó szabadságvesztést. Ezt a kívánalmat jogszabályi szinten is igyekezett a jogalkotó megerősíteni azzal, hogy az új Btk.-ban is több esetben előírta az életfogytig tartó szabadságvesztés kötelező kiszabását. A Btk.-ban szereplő abszolút büntetéskiszabási szabályok a bírónak egyáltalán nem adnak lehetőséget az ügy egyedi körülményeinek a mérlegelésére és súlyosan sértik büntető szankciórendszerünk egyik fontos alapelvét, a relatíve határozott szankciórendszer követelményét.^[4]

Tanulmányomban az elmúlt évtized büntetéskiszabási tendenciát a szabadságvesztés, és azon belül is különösen az életfogytig tartó szabadságvesztés tekintetében vizsgálom. Feltárást igényelt az, hogy a jogalkotó által elvárt szigor, s ennek megfelelően a jelenlévő jogszabályi szigorítások hogyan befolyásolják, s egyáltalán befolyásolják-e az országos büntetéskiszabási gyakorlatot, azaz, hogy valóban hajlandó-e a jogalkalmazó a jogalkotó elvárásainak megfelelően ítékezni.

A tényleges ítélezési gyakorlat megismerésére elsősorban az elérhető kriminálstatisztikai adatok feldolgozása jelenthet megoldást. Ezek szemléltethetik, hogy egy-egy büntetési nem alkalmazási gyakorisága évről-évre hogyan változott, enyhe vagy inkább szigorú-e a gyakorlat az adott büntetési nem kiszabása tekintetében. A kriminálstatisztikai adatok feldolgozását nem könnyíti meg, hogy különböző adatbázisok más-más kiemelt szempontok alapján mutatják be az eseteket, így néha akár egymásnak látszólag vagy ténylegesen is ellentmondó számadatokra is bukkanhatunk. Az adatbázisokban mutatkozó eltérések ellenére is ígéretesnek tűnt az országos büntetéskiszabási gyakorlat tendenciáinak és aktuális helyzetképének vizsgálata az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetés kiszabása tekintetében.

A statisztikai adatok elemzésénél kívül, az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabásának gyakorlati tapasztalatai tekintetében nagy segítségemre szolgáltak a témában rendelkezésre álló magas szakmai színvonalú kutatások, melyek az elmúlt évek gyakorlati tapasztalatait részletesen feldolgozták, így az

[3] A Btk.-hoz fűzött általános indokolás a Nemzeti Együttműködés Programjában olvasható, híressé vált mondatot idézi: „A jogszabály szigora, a büntetési tételek növelése, az életfogytig tartó szabadságvesztés többszöri alkalmazása, az áldozatok védelme meg fogja fékezni a bűnök elkövetőit és világossá teszi a társadalom minden tagja számára, hogy Magyarország nem a bűnelkövetők paradicsoma.” (Btk. miniszteri indokolása, általános indokolás; Parlament.hu: A Nemzeti Együttműködés Programja).

[4] Pápai-Tarr, 2020, 106-108.

ítélkezési gyakorlat megismerése tekintetében ezekre a kutatásokra és anonim bírósági határozatok elemzésére egyaránt támaszkodtam.^[5]

II. A SZABADSÁGVESZTÉS-BÜNTETÉS KISZABÁSÁRÓL ÁLTALÁBAN

A szabadságvesztés-szankció létjogosultsága nem vitatott hatályos büntetőjogunkban. Megannyi hátrányos tulajdonsága ellenére, ma is egy jól egyéni-esíthető szankcióként tartjuk számon, mely bizonyos elkövetői körrel szemben, nagyobb tárgyi súlyú bűncselekmények elkövetése esetén – az ultima ratio elvét is szem előtt tartva^[6] – talán az egyedüli hatékony szankcióként szolgálja a társadalom védelmét és a prevenciót.

A hatályos Btk. indokolása a legerőteljesebb visszatartó hatású büntetesként aposztrofálja a szabadságvesztést, mely az elkövető elszigetelése révén szolgálja a társadalom védelmét, ugyanakkor a biztonsági szempontokon túl nevelési feladatot is megvalósít. Olyan büntetési nemről van szó, mely megfelelően differenciálható, hiszen nemcsak időtartamát tekintve, hanem a végrehajtás rezsimét, végrehajtási módját illetően is individualizálható. További differenciálási lehetőséget ad a büntetést kiszabó bírónak a feltételes szabadságra bocsátás lehetősége vagy éppen annak kizárása, a büntetés végrehajtásának a felfüggesztése és ez utóbbi mellett a pártfogó felügyelet elrendelése.^[7]

Jelenleg a szabadságvesztés a második leggyakrabban kiszabott szankciónemünk.^[8] A magyar büntetőjog alapvetően szabadságvesztés-centrikus, mely azt jelenti, hogy a Btk. Különös Részben szereplő bűncselekmények nagy része szabadságvesztéssel büntetendő. Az utóbbi időben a szabadságvesztés körül egyre több probléma körvonalazódik, és a sokáig egyedüli jó büntetési nemként számon tartott szankció^[9] is megannyi, megoldásra váró kérdést generált a szakemberek számára. Az is kiderült, hogy a bűnözést ez a büntetési nem sem tudja eliminálni. A szabadságvesztés végrehajtásának igen-igen költséges vol-

[5] Bolyki – Nagy – Solt – Szabó, 2017; Bolyki – Nagy – Solt – Szabó, 2016; Balla, 2014.

[6] A büntetékiszabás és a büntetőjog egyik fontos alapelve az ultima ratio és a szubsidiaritás, mely a szabadságvesztés-büntetésre is érvényes. A büntetékiszabás egyöntetűségéről szóló R (92) 17. számú Ajánlás 5. pontja szerint: „a szabadságelvonással járó büntetést végső eszköznek kell tekinteni, s ezért csak olyan esetekben szabad alkalmazni, amelyekben kellően figyelembe véve az egyéb mértékadó körülményeket is, a tett súlyossága folytán semmilyen más büntetés nyilvánvalóan nem felel meg”.

[7] Btk. miniszteri indokolása, 34. §-hoz fűzött indokolás.

[8] 2010-től a szabadságvesztés volt a leggyakrabban kiszabott szankció hazánkban; 2013-ban a kiszabott büntetések 47,9%-a szabadságvesztés volt, míg a pénzbüntetések száma ehhez képest drasztikus csökkenést mutatott, 2013-ban mindössze 29,8%-ot képviselt (Legfőbb Ügyészség, 2020, 57.).

[9] Pradel, 2016, 547-548.

ta,^[10] a túlnépesedett büntetésvégrehajtási intézetek problémája,^[11] a visszaesői ráta csökkenést alig mutató eredményei^[12] mind olyan tényezők, melyek szankciórendszerünkben a kiszabott szabadságvesztések számának redukálását és a büntetési nem szerepének csökkenő tendenciáját sürgetik.

Ennek megfelelően valóban örvendetes hír – melyet az alábbi táblázat is szemléltet –, hogy összességében a szabadságvesztések száma az utóbbi évtizedben folyamatosan csökkenő tendenciát mutat hazánkban. Meg kell jegyeznünk, hogy mindez persze csökkenő bűnözés mellett még önmagában nem tekinthető nagy eredménynek. Amennyiben az utóbbi évtizedben kiszabott büntetések százalékos arányát vesszük szemügyre, az adatok így is biztatóak, hiszen a szabadságvesztések csökkenő tendenciája %-os arányban, a többi kiszabott büntetési nemhez képest is megfigyelhető. Míg 2013-ban még 47,90%, addig 2019-ben már csak 35,86%, és 2020-ban 34,11% a kiszabott szabadságvesztések aránya a többi büntetéshez képest.^[13]

Az alábbi táblázat a szabadságvesztések szám szerinti alakulását 2004-től 2021-ig szemlélteti. Itt azonban nem a többi büntetéshez képest, hanem a terheltek számához viszonyítva, akikkel szemben büntetést szabtak ki vagy intézkedést alkalmaztak.

Évek	A terheltek száma, akikkel szemben büntetést vagy intézkedést alkalmaztak (db)	Terheltek száma, akivel szemben szabadságvesztés-büntetést szabtak ki				Százalékos arány a többi büntetéshez és intézkedéshez képest
		Összesen	Életfogytig tartó	Végrehajtandó	Felfüggesztett	
2004	96 281	30 298	26	10 424	19 848	31,47%
2005	98 561	29 869	7	9 891	19 971	30,31%
2006	97 302	29 156	17	9 740	19 399	29,96%
2007	87 744	26 427	14	8 853	17 560	30,12%
2008	85 274	26 820	8	9 086	17 726	31,45%
2009	86 241	27 965	11	9 424	18 530	32,43%

[10] Márk – Váradi, 2015, 205-224.; Ambrus, 2016, 4.; Deffains – Jean, 2013, 25-44.

[11] Blanc, 2013, 153-162.; Albrecht, 2011; Poncela, 2008, 972-984.; Favuzza, 2017, 153-173.; Pe-naud, 2014, 5.; Szemesi, 2014, 85-88.; továbbá Szemesi, 2015, 243-258.; Kadlót, 2015, 225-231.; Nagy, 2015, 59-116.; Nagy, 2016, 63-80.

[12] Pradel rámutat arra, hogy a büntetés-végrehajtási intézetek a visszaesők iskolái. Ld. Pradel, 2016, 548.

[13] Büntetőbírórság előtti ügyészi tevékenység főbb adatai vonatkozó évek kiadványai.

2010	86 196	29 221	25	9 718	19 478	33,90%
2011	88 445	32 089	11	10 504	21 574	36,28%
2012	75 563	28 674	22	9 683	18 969	37,95%
2013	74 287	27 497	36	9 331	18 130	37,01%
2014	83 697	29 306	27	10 221	19 058	35,01%
2015	76 236	26 366	39	9 692	16 635	34,58%
2016	76 938	25 315	34	9 473	15 808	32,90%
2017	69 951	22 906	21	8 342	14 543	32,75%
2018	64 942	20 421	16	7 506	12 899	31,44%
2019	66 103	20 242	25	7 494	12 723	30,62%
2020	53 222	15 738	13	5 360	10 365	29,57%
2021	48 489	17 828	20	6 440	11 368	36,77%

1. táblázat: Terheltek száma 2004-től 2021-ig
(Forrás: Legfőbb ügyészség, 2022)

A magyar büntetőjog a szabadságvesztésnek két fajtáját ismeri, a határozott időtartamú és az életfogytig tartó szabadságvesztést. A határozott időtartamú szabadságvesztések mind a végrehajtandó, mind a felfüggesztett szabadságvesztés adatait tartalmazzák.

Ami az életfogytig tartó szabadságvesztés tendenciáit illeti, megállapítható, hogy a Btk. életfogytig tartó szabadságvesztésre vonatkozó szabályainak szigorítását, illetve az ezzel kapcsolatos abszolút büntetéskiszabási szabályok meghozatalát követően, 2009-től 2013-ig növekvő tendenciát mutatott a kiszabott életfogytig tartó szabadságvesztések száma.^[14] Míg 2009-ben összesen 12 életfogytig tartó szabadságvesztést szabtak ki a bíróságok, addig ez 2010-re 25-re emelkedett, majd a 2011-ben tapasztalható visszaesést követően, 2012. és 2013. években újra növekvő tendenciát mutatva, 2013-ra elérte a 36 főt. Mindösszesen négy év leforgása alatt tehát háromszorosára nőtt az életfogytig tartó szabadságvesztéssel sújtott elítéltek száma, ami a bírói gyakorlat szigorodását jelezheti.^[15]

A rendelkezésünkre álló statisztikai adatok tekintetében az utóbbi három évet megvizsgálva, 2019-ben összesen 26 vádlottal szemben került sor életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabására, ebből 5 esetben zárta ki a bíróság a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét. Az életfogytig tartó szabadságvesztések száma 2020-ban szintén jelentős csökkenést mutat, hiszen összesen

[14] Legfőbb Ügyészség, 2014, 68.

[15] Az emberölések száma ebben az időszakban, 2011-ben kb. 15%-kal emelkedett, de aztán újra csökkenő tendencia figyelhető meg ebben a bűncselekményi kategóriában is. Ld. Ugyeszség.hu: Tájékoztató a 2011. évi bűnözésről, 3.

16 esetben szabta ki a bíróság, s ebből 5 esetben került sor a TÉSZ kiszabására. Nagy mértékű növekedést nem mutatva, 2021-ben 20 esetben került sor életfogytig tartó szabadságvesztés, és ebből 6 esetben TÉSZ kiszabására.

III. AZ ÉLETFOGYTIG TARTÓ SZABADSÁGVESZTÉS KISZABÁSÁNAK ANYAGI JOGI SZABÁLYAI

E rendkívül ellentmondásos és emberi jogi aggályokat is felvető jogintézmény^[16] kisebb megszakításokkal ugyan, de a Csemegi-kódex óta részét képezi a magyar büntetőjogi szankciórendszernek is.^[17] Az életfogytig tartó szabadságvesztés szankciórendszerünk leghigorúbb büntetése. Nagy Ferenc szavaival élve, e szankció a halálbüntetés és a határozott ideig tartó szabadságvesztés között a híd szerepét tölti be.^[18]

Jelenleg az életfogytig tartó szabadságvesztés kizárólag a bűncselekmény elkövetésekor 20. életévét betöltött elkövetővel szemben szabható ki.^[19] A magyar büntetőjog e büntetési nem két formáját ismeri, a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést (továbbiakban TÉSZ), mely esetén a bíróság a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét kizárja, míg a másik esetben a bíróság ítéletében a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját 25 és 40 év közötti időintervallumban meghatározza.^[20]

Az Alaptörvény IV. cikkének (2) bekezdése alkotmányos szintre emelte annak kimondását, hogy „tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés csak szándékos, erőszakos bűncselekmény elkövetése miatt szabható ki”. Büntetőjogunkban tehát a TÉSZ kivételes jellegét támasztja alá, hogy kiszabására csak a Btk. 44. § (1) bekezdésében taxatív felsorolt 18 bűncselekménytípus elkövetése esetén kerülhet sor, amennyiben személy vagy dolog elleni erőszakkal valósul meg bűncselekmény. Ezekben az esetekben a bíróság mérlegelheti a feltételes szabadságra bocsátás kizárását.

[16] Renucci, 2009, 1453.; Renucci, 2016, 1542.; Renucci, 2013, 2081.; Bagossy, 2017, 294-299.; Karsai, 2014, 70-77.; Szemesi, 2014, 346-362.; Balázs, 2018, 30-35.

[17] Az életfogytig tartó szabadságvesztés történeti kialakulásáról lásd: Domokos – Papp, 2020, 38.; Pallagi, 2014, 76-82.; László, 2008, 56-61.

[18] Nagy, 2008, 272.

[19] Életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabását az 1978. évi IV. tv. azzal szemben engedte meg, aki a bűncselekmény elkövetésekor a huszadik életévét betöltötte. Ezzel egyező szabályozást tartalmaz a hatályos Büntető Törvénykönyv (2012. évi C. törvény) is. A fiatal felnőtt – 18 és 21 év közötti – életkori kategóriát az ítélkezési gyakorlat alakította ki, amelyet az eset körülményeitől függően enyhítő körülményként értékel. Ez utóbbinak azonban az életfogytig tartó szabadságvesztés törvényi korlátait tágító hatása (törvényi rendelkezés hiányában) nincs. Ld. EH 2015.11.B28.

[20] A szigorítás jegyében az új Btk. az életfogytig tartó szabadságvesztésből történő feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét is szigorította, annak legkorábbi időpontját legalább huszonöt, legfeljebb negyven évben meghatározva. Ld. Btk. 43. § (1) bekezdés. Lásd részletesebben: Lévy, 2016, 593-594.; Gönczi, 2015, 7-40.

A TÉSZ kiszabásának azonban vannak kötelező esetei is, amikor a bíróságnak mérlegelés nélkül ki kell szabnia az életfogytig tartó szabadságvesztést, és ráadásul ki kell zárnia a felétételes szabadságra bocsátás lehetőségét is. Nincs mérlegelési lehetősége a bíróságnak abban az esetben, ha az elkövető a 44. § (1) bekezdésében meghatározott bűncselekményt bünszervezetben követte el,^[21] illetve, ha az elítéltet ismételten életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélik.^[22]

Míg ez utóbbi két esetkör egyértelmű megfogalmazást nyert a törvényben, addig az erőszakos többszörös visszaesők kötelező életfogytig tartó szabadságvesztéssel szankcionálása számos értelmezési problémát vetett fel. Az erőszakos többszörös visszaesői kategória mintegy tíz éve létezik a magyar büntetőjogban.^[23] Bevezetésének indoka, hogy 2009 évben több, nagy sajtónyilvánosságot kapó és a közvélemény kedélyeit is borzoló, sajnálatos erőszakos bűncselekmény történt Magyarországon.^[24] Ekkor a politikai ellenzék egy törvényjavaslatot terjesztett elő,^[25] azzal a céllal, hogy a közbiztonságot Magyarországon helyreállítsa. A javaslat szerint a többszörös erőszakos visszaesőkkel szemben az egyesült államokbeli „Három csapás”^[26] törvény szabályozásához hasonlóan, a harmadik alkalommal elkövetett szándékos, személy elleni erőszakos bűncselekményre vonatkozó büntetés kiszabásánál szigorúbb büntetési tételt kell alkalmazni, és végső soron életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabását rendelte a legsúlyosabb cselekményeket elkövetőkre.^[27]

A „három csapás” vagy „három dobás” tehát egyáltalán nem magyar találmány, hiszen az Egyesült Államok több tagállamában és a szomszédos Szlovákiában is ismert jogintézményről volt szó.^[28] Az előbb említett törvényjavaslat megszavazására ugyan nem került sor, de a Btk. novelláris módosításának a jegyében, 2009-ben bevezetésre került az erőszakos többszörös visszaeső fogalma a magyar büntetőjogba,^[29] és megfogalmazódtak szigorúbb jogkövetkezmények ezzel a bűnismétlői kategóriával szemben,^[30] de a valódi három csapás hazánkban végül csak 2010-ben került bevezetésre, a 2010. évi LVI. törvénnyel. A törvény indokolása értelmében a „2010.évi országgyűlési választásokon megnyilvánuló választói akarat arra kötelezi az Országgyűlést, hogy a (...) válasz-

[21] A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 44. § (2) bekezdés b) pont.

[22] A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 45. § (7) bekezdés.

[23] A 2009. évi LXXX. törvény vezette be ezt az új kategóriát.

[24] Például az olaszlisztkai lincselés vagy a Marian Cozma-gyilkosság. Az ilyen és ezekhez hasonló, kiemelten agresszív bűncselekmények a közvéleményt még inkább a szigorúbb büntetés kiszabás követelésének irányába mozdították el. Ld. Szabó, 2016, 114-115.

[25] T/8875 törvényjavaslat.

[26] Three Strikes Law.

[27] Az amerikai három csapás törvényekről ld. részletesen Beke-Martos, 2009, 97-110.

[28] A szlovák megoldást ld. részletesen: Anton, 2010, 127-133.

[29] 2009. évi LXXX. törvény.

[30] Az általános büntetés kiszabási szabály, hogy a bűncselekmény büntetési tételének felső határa kétszeresére emelkedett. Ezen kívül még számos negatív jogkövetkezménye volt az erőszakos többszörös visszaesés megállapításának. Részletesen ld. Szabó, 2016, 116-117.

tók által támogatott büntetőpolitikai intézkedések a leghamarabb törvényerőre emelkedjenek”.^[31] Ezzel a jogalkotó kimondottan olyan elkövetők szigorúbb szankcionálását tűzte ki célul, akik bűnismétlőként sorozatban valósítanak meg személy elleni erőszakos bűncselekményeket.

A jelenlegi hatályos Btk. szigorú büntetőpolitikát következetesen érvényesítő koncepciójába is jól illeszkedett az erőszakos többszörös visszaesőkkel szembeni szigorított fellépés, így magát a kategóriát és a szigorú büntetőjogi szabályokat az új Btk. is megtartotta. Jelenleg erőszakos többszörös visszaeső az a többszörös visszaeső, aki mindhárom alkalommal személy elleni erőszakos bűncselekményt követett el.^[32] Az erőszakos többszörös visszaesés tehát a többszörös visszaesés egy speciális esete, amely magában foglalja a többszörös visszaesőkénti elítélés minden elemét, azzal a többlettel, hogy már a visszaesést megalapozó korábbi elítélés is személy elleni erőszakos bűncselekmények miatt történt. Megállapításához az is szükséges, hogy a harmadik személy elleni erőszakos bűncselekményt az új törvény hatálybalépése után kövesse el az elkövető.^[33] A személy elleni erőszakos bűncselekmények meghatározása nem bírói mérlegelés kérdése, hiszen a Btk. ezeknek a bűncselekményeknek taxatív felsorolását adja.^[34]

Elmondható, hogy a mai magyar büntetőjog legszigorúbban az erőszakos többszörös visszaesőkkel szemben lép fel. Az erőszakos többszörös visszaesővel szemben az erőszakos többszörös visszaesőkénti minősítést megalapozó bűncselekmény büntetési tételének felső határa szabadságvesztés esetén a kétszeresére emelkedik. Ha a büntetési tétel így felemelt felső határa a húsz évet meghaladná, vagy a törvény szerint a bűncselekmény életfogytig tartó szabadságvesztéssel is büntethető, az elkövetővel szemben életfogytig tartó szabadságvesztést kell kiszabni.^[35] A Btk. Általános része ezen kívül előírja, hogy az erőszakos többszörös visszaesővel szemben kizárt a feltételes szabadságra bocsátás lehetősége.^[36]

E két jogszabályhely együttes értelmezésével az a következtetés vonható le, hogy a bírónak bizonyos esetekben mérlegelést nem tűrően ki kell szabniuk a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetést. Anélkül, hogy megkérdőjeleznék a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés létjogosultságát hatályos büntető szankciórendszerünkben, fel kell tenni a kérdést, hogy vajon megengedhető-e a büntetőjogban egy olyan szabály lefektetése a jogalkotó részéről, ami az ügy egyedi körülményeinek a figyelembevételével, a lehető leg súlyosabb szankció kiszabására kötelezi a bírót.^[37]

[31] 2010. évi LVI. törvény indokolása, ld. részletesebben: Horváth, 2013, 46.

[32] A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 459§. (1) 31. c) pont.

[33] A Kúria 83. sz. BK véleményében (BH 2010/5).

[34] 459. § (1) bekezdés 26. pont.

[35] A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 90. § (2) bekezdés.

[36] A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 44. § (2) bekezdés a) pont.

[37] Kónya, 2011, 129-135.

IV. AZ ÉLETFOGYTIG TARTÓ SZABADSÁGVESZTÉS KISZABÁSÁNAK TAPASZTALATAI

1. Az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabásának tendenciái

A társadalom védelme és a kiemelten társadalomra veszélyes, kegyetlen bűncselekményt elkövetők végleges, de legalábbis hosszú évekre történő izolációja olyan büntetési cél, melynek a szankciórendszer kialakítása során mindenképpen érvényesülnie kell.^[38] A gyakorlat is azt mutatja, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték esetén a bíróság minden esetben előtérbe helyezi a társadalom védelmét, mint büntetési célt.^[39] Létezik ugyanis olyan elkövetői kör, melynél a reszocializáció szóba sem kerülhet, és egyetlen eszköz szolgálja a társadalom védelmét: a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés alkalmazása, vagyis az elkövető elszigetelése.^[40]

Ahogy azt fentebb említettük, az életfogytig tartó szabadságvesztésnek hazánkban jelenleg két formája ismert, a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés és a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségével kiszabott életfogytig tartó szabadságvesztés.^[41] A feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontjának meghatározása kifejezetten büntetéskiszabási kérdés, melyet a bíróság az általános büntetéskiszabási tényezőket értékelve állapít meg. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontjának meghatározása egyáltalán nem azt jelenti, hogy az elkövető biztosan szabadul a büntetés-végrehajtási intézetből. Ez az időpont csupán azt garantálja, hogy az esedékességgel a büntetés-végrehajtási bíró, immár évtizedek múltán pontosabb információ és adatok alapján, a terhelt magatartását figyelembe véve dönt arról, hogy az elítélt reintegrálható-e a társadalomba, vagy a társadalom tagjainak védelme érdekében szükséges-e a további fogva tartása.

Az alábbi táblázat 2012-től rendelkezésünkre álló adatokat tartalmazza. 2015-től vannak részletes adataink arról, hogy a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját hogyan állapította meg a bíróság.

[38] „A vádlott személye (...) olyan fokban veszélyes a társadalomra, – a konfliktus kezelésének másokkal szemben történő durva, erőszakos cselekmények elkövetésével való levezetése folytán – hogy a társadalom védelmét érintő büntetéskiszabási cél indokolja az elkövető végleges elszigetelését” (BH 2004.265). E tekintetben a Bv. törvény is egyértelműen fogalmaz: „A feltételes szabadságra bocsátás lehetőségének kizárásával kiszabott életfogytig tartó szabadságvesztés végrehajtásának célja a társadalom védelme érdekében az ügydöntő határozatban meghatározott joghátrány érvényesítése” (Bv. törvény 83. § (2) bekezdés).

[39] Ld. Bolyki – Nagy – Solt – Szabó, 2017, 79.

[40] Balla, 2014, 57.

[41] A szigorítás jegyében az új Btk. az életfogytig tartó szabadságvesztésből történő feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét is szigorította, annak legkorábbi időpontját legalább huszonöt, legfeljebb negyven évben meghatározva. Ld. Btk. 43. § (1) bekezdés. Lásd részletesebben: Lévy, 2016, 593-594.; Gönczi, 2015, 7-40.

év	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
20-24				2	1	2				
25				8	11	3	7	11	4	5
26-27						2		1		
28					2			1	1	
30				2	4	5	3	5	5	5
32-33				1	1			1		1
35				6	2	3	2	2	1	1
37				1						
40				3	2					2
TÉSZ	7	10	7	10	7	6	4	5	5	6
Összesen	33	33	28	33	30	21	16	26	16	20

2. táblázat: A feltételes szabadrábra bocsátás legkorábbi időpontjai (év) 2012-2021 években
(Forrás: Az OBH adatbázisa)

A büntetés kiszabás szigorodása, mint tendencia, melyet az életfogytig tartó szabadságvesztések gyakoribb alkalmazásával akart a jogalkotó elérni hazánkban, 2009-től 2013-ig volt tapasztalható, majd az életfogytig tartó szabadságvesztések száma stabilizálódni látszik, évente kb. 28-33 esetben. 2016 óta inkább csökkenő tendenciát látunk, és a 2019-ben kiszabott 26 életfogytig tartó szabadságvesztés már az előző évhez képest megint növekedést jelent. A 2020-as adatok pedig már újra csökkenésről árulkodnak.

Az elmúlt néhány évben sokkal inkább a stabilizálódás, sőt inkább a szám szerinti csökkenés jellemzi az ítélezési gyakorlatot, mintsem a szigorodás és a gyakoribb alkalmazás. Megállapíthatjuk, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabása nem az ítélezés szigorának, hanem sokkal inkább a bűnözés struktúrájának a függvénye. Amennyiben több a kiemelkedő tárgyi súlyú, többszörösen minősülő emberölés az adott éven belül, akkor szükségképpen több lesz a kiszabott életfogytig tartó szabadságvesztés is.

Az életfogytig tartó szabadságvesztések között a nagyobb arányt képviselik a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségével kiszabott büntetések. Az új Btk. a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját igyekezett szigorítani, a korábbi 20 évet 25 évre emelve. A táblázat adatai szerint azonban nem jellemző, hogy a legszigorúbb esetkörrel a bíróság igen gyakran élne, hiszen a 2021 előtti négy évben egyetlen esetben sem állapította meg 40 évben a bíróság a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját, és az azt megelőző években sem a

40 év tekinthető tipikusnak.^[42] Leggyakrabban 25 és 30 év között kerül sor a feltételes szabadság legkorábbi időpontjának a megállapítására, és a legkevesebb 25 év is igen gyakorinak tekinthető.^[43]

Amennyiben a TÉSZ kiszabási gyakoriságát vizsgáljuk, a rendelkezésre álló adatok itt sem bizonyítják, hogy a kötelező büntetés kiszabási szabályoknak köszönhetően ugrásszerű növekedés lett volna megfigyelhető. A legrosszabb években is 10 volt a TÉSZ-re ítélt aránya, és 2016-tól itt is csökkenő tendencia figyelhető meg, az évi 4-6 TÉSZ-es elítélttel. A rendelkezésünkre álló statisztikai adatok a TÉSZ kapcsán természetesen nem tartalmazzák, hogy annak kiszabásakor a bíróság szabad mérlegelési lehetőségével élt vagy kötelezően kellett-e kiszabnia a legsúlyosabb büntetési nemet. Összességében tehát a TÉSZ-re ítélték száma sem mutat kiugróan magas tendenciát Magyarországon.

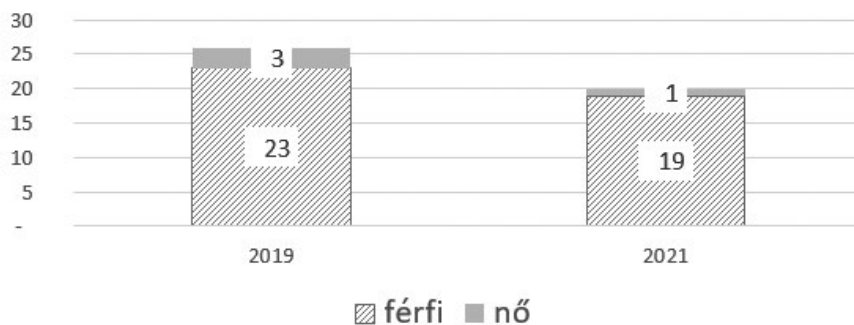
2. Életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélt elkövetők személyi körülményei

Az életfogytig tartó szabadságvesztések kiszabása tekintetében az elkövető személyi körülményei gyakran irrelevánsak a bűncselekmény tárgyi súlyához képest. Az érdekesség kedvéért azonban egy pillantást vessünk az elkövetői kör egyes kriminológiai jellemzőire is. Az alábbi ábrák a 2019-es évben életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélt adatait tartalmazzák nem, iskolai végzettség, családi állapot és az előélet szerinti lebontásban. A 2021-es évre vonatkozóan a statisztikai adatlapok változása miatt már nincs információ az elkövetők iskolai végzettsége és családi állapota tekintetében, ezért a legfrissebb adatok alapján csupán a nem és előélet szerinti jellemzőket tudtuk szerepeltetni.

[42] Ritkán, de a korábbi évek gyakorlatából találunk példát arra, hogy a bíróság 50 évben állapította meg a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját, tekintettel arra, hogy a korábbi Btk. a feltételes szabadságra bocsátás legkésőbbi időpontját nem írta elő, következésképpen azt a bíróság a büntetés célját szem előtt tartva, valamennyi büntetés kiszabási körülmény értékelésével döntötte el, hogy a mérlegelés nélkül alkalmazandó legkorábbi időponthoz képest a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi lehetőségét ténylegesen mely időpontban határozza meg. Lásd: Kúria Bfv.III.943/2019/9. Feltételezhetően az a bírói gyakorlat, hogy csak igen ritkán kerül sor ilyen szigorúan meghatározásra a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontja, a nemzetközi elvárásoknak is köszönhető.

[43] 2019-ben például az összes eset 52,38%-a, amennyiben a TÉSZ-eseteket nem számoljuk.

Elkövetők nem szerinti megoszlása

1. ábra: Elkövetők nem szerinti megoszlása
(Forrás: Az OBH adatbázisa)

Elkövetők iskolai végzettség szerinti megoszlása	előfordulás (db)
általános (elemi) iskola	18
szakmunkásképző	4
szakiskola	1
szakközépiskola	2
főiskola, egyetem	1
Összesen	26

3. táblázat: Az elkövetők iskolai végzettség szerinti megoszlása
(Forrás: Az OBH adatbázisa)

Elkövetők családi állapot szerinti megoszlása	előfordulás (db)
nőtlen	13
házas	4
elvált	3
élettársi kapcsolatban él	3
nincs adat/nem ismert	3
Összesen	26

4. táblázat: Elkövetők családi állapot szerinti megoszlása
(Forrás: Az OBH adatbázisa)

Elkövetők előélet szerinti megoszlása	2019 előfordulás (db)	2021 előfordulás (db)
visszaesőnek nem tekinthető bűnismétlő	9	5
visszaeső	2	1
különös visszaeső	1	1
többszörös visszaeső	2	2
erőszakos többszörös visszaeső	2	2
büntetlen	10	9
Összesen	26	20

5. táblázat: Az elkövetők előélet szerinti megoszlása
(Forrás: Az OBH adatbázisa)

Bár hangsúlyozzuk, hogy ezekben az ügyekben az elkövető személye és főleg az alanyi tényezők sok esetben a bűncselekmény tárgyi súlya miatt nem jellemzik a büntetékiszabási gyakorlatot, de ezekből az adatokból megállapítható, hogy többnyire általános iskolai végzettséggel rendelkező, egyedülálló és jó eséllyel büntetett előéletű, férfi elkövetővel szemben szab ki életfogytig tartó szabadságvesztést a bíróság. A csekély számban előforduló erőszakos többszörös visszaeső kapcsán elmondható, hogy mindkét évben mindkét erőszakos többszörös visszaeső tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre lett ítélve, feltehetően az abszolút büntetékiszabási szabálynak is köszönhetően.

3. Az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabásának gyakorlati szempontjai

A büntetékiszabási gyakorlat tekintetében megállapítható, hogy életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéltek mindegyike emberölést vagy azt is elkövetett. Az anonim bírósági határozatok is alátámasztják Balla Lajosnak a Debreceni Ítéltábla 2005 és 2014 közötti eseteiből lefolytatott kutatási eredményeit, melyek szerint a TÉSZ kiszabására rendszerint olyan emberölések miatt került sor, melyek háromszorosan vagy négyszeresen is minősülnek,^[44] illetve a vádlott erőszakos visszaesői státusza indokolja a társadalomtól történő végleges elszigetelését.^[45] Az ítélkezési gyakorlat a több okból is súlyosabban minősülő, a köznyugalmat számottevően megzavaró, a társadalom megdöbbenését kiváltó, az állampolgárok biztonságérzetének megingatására alkalmas, félelmet keltő ölési cselekményeknél alkalmaz tényleges életfogytig tartó szabadságvesztést, mely büntetés valóban a terhelt élete végéig tart.^[46]

[44] Balla, 2014, 65.; továbbá: EBH 2018.B.6.; Pécsi Ítéltábla Bf.II.38/2020/19.; Kúria Bfv. II.1640/2014/6.; Debreceni Ítéltábla Bf.II.295/2009/56., BH 2004.353.

[45] Fővárosi Ítéltábla 6.Bf.57/2019/20.

[46] Debreceni Ítéltábla Bf.IV.646/2018/36.

Ugyanakkor háromszorosan vagy többszörösen minősülő emberölések esetén is található példa arra, hogy a bíróság feltételes szabadság lehetőségével ítéli az elkövetőt életfogytig tartó szabadságvesztésre^[47] vagy az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabására csak másodfokon, és ott is a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségével kerül sor.^[48]

Bár az emberölés minősített esetei között a jogalkotó súlyossági sorrendet nem állít fel, de a joggyakorlatban mutatkozik különbség az egyes minősítő körülmények és az életfogytig tartó szabadságvesztés alkalmazási gyakorisága között. Igen gyakori a minősített esetek közt a különös kegyetlenséggel történő elkövetés, valamint a több ember sérelmére történő elkövetés,^[49] mely utóbiból az következik, bár nem kifejezetten büntetőjogi terminológiával élve, de sorozatgyilkosokat igen gyakran ítélnek a magyar bíróságok életfogytig tartó és gyakran tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre.^[50] Ezek a bírói döntések azt a következtetést tükrözik, hogy az ilyen elítéltek nem alkalmasak a társadalomba történő visszailleszkedésre, és tartani lehet attól, hogy szabadulásuk esetén az újabb felmerülő konfliktusukat más személy életének kioltásával oldanák meg.^[51]

A sértettek növekvő száma szignifikánsan növeli a TÉSZ kiszabási esélyét, míg 2 sértett esetén még 38% a TÉSZ kiszabásának esélye, addig három sértett esetén ez már 75%-ra emelkedik.^[52] Amennyiben a több ember sérelmére történő elkövetés mégsem eredményezné a feltételes szabadságra bocsátás kizárását, a gyakorlat felhívja a figyelmet arra is, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabása esetén nem indokolt a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját a törvényi minimumban meghatározni, ha a vádlott két ember életét oltotta ki, az egyik élet elleni cselekménye többszörösen minősül, és a cselekményeit nagyfokú gátlástalansággal követte el.^[53]

Gyakran szereplő minősítő körülmény az életfogytig tartó szabadságvesztések kiszabása esetén a nyereségvágyból és előre kitervelten történő elkövetés is.^[54] Bár a ritkább minősítő körülmények közé tartozik, de súlya az életfogy-

[47] Szegedi Ítéltábla Bf.II.1/2010/9.; Debreceni Ítéltábla Bf.II.419/2017/8.; Győri Ítéltábla Bf.II.5/2020/43.

[48] „Életfogytig tartó szabadságvesztés szolgálja a büntetés célját a háromszorosan is minősülő emberölés büntetettét társtettesként elkövető felnőtt korú vádlott esetében.” (BH+ 2004.2.55.).

[49] Bolyki – Nagy – Solt – Szabó, 2017, 63. A több ember sérelmére történő minősítés gyakoriságáról számol be Solt Ágnes 2007 és 2008 között életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéltettek kapcsolatban végzett kérdőíves kutatása is, mely szerint a megkérdezett életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték egyharmada több ember sérelmére követte el az emberölést. Ld. Solt, 2009, 83. Balla Lajos kutatása alapján a TÉSZ-re ítélték között 7-ből 6 esetben szerepelt a több ember sérelmére elkövetett, minősített emberölés. Ld. Balla, 2014, 65.

[50] Ezt a terminológiát használja Ruzsonyi Péter a tanulmányaiban, Ld. Ruzsonyi, 2016a, 2-22.; Ruzsonyi, 2016b, 5-27.; Ruzsonyi, 2016c, 41-62.

[51] Balla, 2014, 56.

[52] Bolyki – Nagy – Solt – Szabó, 2017, 65.

[53] BH 2002.10.489.

[54] Bolyki – Nagy – Solt – Szabó, 2017, 63.

tig tartó szabadságvesztés kiszabása szempontjából annál nagyobb a tizenegyedik életévét be nem töltött személy sérelmére történő elkövetésnek.^[55] Az OKRI által végzett kutatás eredményei azt mutatják, hogy ha a sértettek között gyermek szerepelt, akkor 50%-os esélye van a TÉSZ-nek és 27% az életfogytig tartó szabadságvesztésnek.^[56] Szintén nagy a nyomatéka a minősítő körülmények közt a védekezésre képtelen személy sérelmére történő elkövetésnek, ahol a TÉSZ kiszabási esélye 70% volt.^[57]

A bírói gyakorlat szerint a cselekmény kirívó tárgyi súlya, a minősítő körülmények jellege és száma mellett TÉSZ kiszabását szintén indokolhatja a cselekmény motiválatlansága,^[58] mely kirívó fokban teszi az elkövetőt társadalomra veszélyessé, különösen akkor, ha más, súlyos bűncselekményt is elkövetett.^[59] Bírói döntések indokolásai mutatnak rá arra, hogy a bűncselekmény tárgyi súlya mellett „az irgalmat nem ismerő, és a megbánásnak a jeleit sem mutató vádlott esetében... kizárólag a legsúlyosabb büntetőjogi következmények állnak arányban a társadalom védelmével és a büntetés céljával”.^[60] A vádlott büntetett előélete és kiemelkedő társadalomra veszélyessége, a bűncselekmény egyszeri vagy többszörös minősítése mellett is megalapozhatja az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabását.^[61]

Az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélesek esetén a bíróság indokolásának kiemelkedő szerepe van. Ezért fontos a lehetséges súlyosító és enyhítő körülmények következetes számbavétele. Az OKRI által lefolytatott kutatás sajnos rámutat arra, hogy a bíróságok még a legszigorúbb büntetés kiszabása esetén is gyakran automatikusan veszik számba a lehetséges enyhítő és súlyosító körülményeket, azoknak a nyomatékát egyáltalán nem tárgyalva, illetve olyan körülményeket is felsorolva, ami egyébként a kétszeres értékelés tilalma miatt nem vehető figyelembe.

A bíróságok „jolly jokerként” utalnak a hasonló bűncselekmények elszaporodottságára, mint súlyosító körülményre, még akkor is, ha ezt a bűnügyi statisztika-

[55] Polgár, 2017, 70.

[56] Bolyki – Nagy – Solt – Szabó, 2017, 72-73.

[57] Vö. 73. oldal. S ugyanerre hívja fel a figyelmet Balla Lajos is, a feltételes kedvezményből a bíróság azt a vádlottat zárta ki, aki idős, védekezésre alig képes sértettekre tört rá álmukban, és haszonszerzés reményében követte el a bűncselekményt. Ld. Balla, 2011, 126.

[58] Egyszeresen minősülő emberölés esetén az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabásának indoka lehet a cselekmény motiválatlansága. Ld. Debreceni Ítéltábla Bf.I.791/2014/4.; Fővárosi Ítéltábla 3.Bf.274/2012/9.

[59] Például: Győri Ítéltábla Bf.63/2014/15., s ezt erősíti meg: Polgár, 2017, 67.

[60] Veszprémi Törvényszék B.1214/2004/9.

[61] A „váratlan és alattomos módon, szervezett jellegű bűnelkövetési körülmények között” történő elkövetést, és a vádlott „személyiségében rejlő társadalomra veszélyességet” is kiemelkedőnek kellett tekinteni, továbbá a vádlott nemcsak a sértettekkel, hanem az egyik vádlotttársával szemben is kíméletlen magatartást tanúsított. Ld. Veszprémi Törvényszék B.451/2005/94.

kák egyáltalán nem támasztják alá.^[62] Sajnos, sok esetben az ítéletek indokolásából az elkövető személyiségének értékelése is hiányzik, holott a nagyobb tárgyi súlyú bűncselekmények aktáiban mindig rendelkezésre áll a terheltről igazságügyi elmeorvos és pszichológus szakértői vélemény, melyet azonban főszabály szerint és kizárólag a beszámítási képesség meglétének vagy éppen hiányának a megállapítására használ a bíróság.^[63] Az általam megvizsgált, anonim bírósági határozatok indokolásában is természetesen fellelhetőek a fenti kutatások által feltárt következetlenségek. Meg kell azonban állapítani, és kifejezetten a bírói munka dicséretére szolgáljon, hogy – tapasztalataim szerint, szemben a csekélyebb tárgyi súlyú bűncselekményekkel – ezekben az ítéletekben még mindig gyakrabban és következetesebben találkozunk a súlyosító vagy enyhítő körülmények nyomatékára történő utalásokkal is.

Valamennyi ügyre vonatkozó tipikus súlyosító és enyhítő körülmények természetesen az ügyek egységése miatt nincsenek. Nagy számban fordul elő súlyosító körülményként a cselekmény többszöri minősülése, az elszaporodottságra való utalás, a büntetett előélet és a halmazat.

A jelenlegi büntetékiszabási gyakorlattal szemben kritikaként felhozható, hogy ezrakt módon nem határozható meg, hogy mely esetekben kerül sor a TЭСZ, és mely esetekben a klasszikus életfogytig tartó szabadságvesztések kiszabására. A TЭСZ-esek között akad olyan is, akinél csupán két minősítő körülmény volt, de van olyan nem TЭСZ-es, akinél öt minősítő körülmény ellenére sem zárták ki a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét. Bizonyos minősítő körülményeknek a fennállása és a többszöri minősülés, valamint az elkövető elvetemültsége kétségtelenül növeli a TЭСZ kiszabásának esélyét. A gyakorlat igyekszik a TЭСZ-t a legsúlyosabb, a társadalomra leginkább veszélyt jelentő elkövetőkre fenntartani. Mindemellett az egységes ítélkezési gyakorlat megteremtése érdekében Polgár András felveti annak a szükségességét, hogy egységes szempontrendszer kidolgozása alapján egyértelműbbé kellene tenni a klasszikus életfogytig tartó és a TЭСZ kiszabási gyakorlata közti határvonalakat, hogy a bírói ítéletek e tekintetben is következetesebbek legyenek.^[64]

Az egységes szempontrendszer kétségtelenül jobban szolgálná a jogbiztonságot, de féltő, hogy a bírákat a rutinszerű büntetékiszabási tevékenység irányába mozdítaná, és az egyéniesítés követelményének nem feltétlenül felelne meg. Egységes szempontrendszer kidolgozása mellett a mérlegelés lehetősége továbbra is adott kellene, hogy legyen a bírák számára. Az életfogytig tartó és különösen a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztések esetén a kógens szabályok alkalmazása, ami mérlegelést nem tűrően kötelezővé teszi ennek a szankciónak a kiszabását, semmilyen körülmények között nem támogatható. Az ügyek

[62] A bírói gyakorlatban van arra példa, amikor a felsőbb bírósági szinten mellőzte a bíróság az elszaporodottságra való hivatkozást, mivel azt az alsóbb szintű bíróság adatokkal nem támasztotta alá. Például: Fővárosi Ítéltábla Bf.274/2019/36.

[63] Bolyki – Nagy – Solt – Szabó, 2017, 77-82.

[64] Polgár, 2017, 71.

és az elkövető társadalomra veszélyességének konkrét vizsgálatát különösen fontosnak ítéljük meg azokban az esetekben, amikor a legszigorúbb szankció kiszabására kerül sor.

V. ZÁRÓ GONDOLATOK

Az ítékezés és az egyéniesített szankció kiszabása minden ügyben felelőségteljes mérlegelést követel meg a bírótól. Nem kis teher nehezedik az ítélező bíró vállára, különösen, amikor életfogytig tartó szabadságvesztést kell kiszabnia és meg kell határoznia azt az időpontot, amikor legkorábban szabadon bocsátható a terhelt, vagy éppen felelősségteljesen, a társadalom többi tagjának a védelme érdekében úgy kell döntenie, hogy a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét kizárja. Az életfogytig tartó szabadságvesztések szám szerinti alakulását és a büntetéskiszabási gyakorlatát is szem előtt tartva megállapíthatjuk, hogy a bíró felelőségteljes mérlegelése az ügyekben általában megtörténik, a bírák komolyan veszik az ultima ratio és a szubszidiaritás alapelveit.

A bíró az ítélet indoklásában – ha nem is minden esetben – általában törekszik arra, hogy a rendelkezésére álló súlyosító és enyhítő körülmények súlyát és nyomatékát is megfelelően értékelje a konkrét ügyben. Nem gondolom, hogy a jogalkotó által az életfogytig tartó szabadságvesztések gyakoribb alkalmazásának igényét illetően megfogalmazott követelmény teljesülne a magyar ítélezési gyakorlatban. A bíróságok – a néhány kötelező esetkör kivételével – mérlegelnek, és a társadalomra leginkább veszélyt jelentő és legnagyobb tárgyi súlyú bűncselekmények miatt, végső esetben szabnak ki életfogytig tartó szabadságvesztést. Az életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabását sokkal inkább a bűnözés alakulása, mintsem a jogalkotó elvárásainak való megfelelés determinálja.

IRODALOM

- Albrecht, Hans-Jörg (2011): *Prison Overcrowding – Finding Effective Solutions. Strategies and Best Practices Against Overcrowding in Correctional Facilities*. Max Planck Institute, Freiburg. (Elérhető: https://www.mpicc.de/shared/data/pdf/research_in_brief_43_-_albrecht_prisonovercrowding.pdf. Letöltés ideje: 2020. december 12.).
- Ambrus István (2016): Some Thoughts on the Hungarian Criminal Sanctioning System. In: *Jogelméleti Szemle*. 2016/4. sz.
- Balázs Péter (2018): Börtönfalak az örökkévalóságnak – a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés hazai szabályozása és nemzetközi keretei. In: *Jogelméleti Szemle*. 2018/2. sz.
- Balla Lajos (2011): Az emberölés értékelése – Jogszabályi keretek és a Debreceni Ítéltábla gyakorlata. In: *Pro Futuro*. 2011/1. sz.
DOI: <https://doi.org/10.26521/profuturo/2011/1/5608>.
- Balla Lajos (2014): Az életfogytig tartó szabadságvesztés büntetéskiszabási gyakorlata. In: *Magyar Rendészet*. 2014/6. sz.

- Bagossy Mária (2017): A büntetőjogi szankció korlátai az alkotmányjogban és a nemzetközi jogban: A szabadságvesztés és a kínzás tilalma. In: Ábrahám Márta (szerk.): *Mailáth György Tudományos Pályázat*. Országos Bírósági Hivatal, Budapest. DOI: <https://doi.org/10.38146/bsz.2019.3.3>.
- Beke-Martos Judit (2009): Three Strikes Law – A három csapás törvénye. In: *Rendészeti Szemle*. 2009/9. sz.
- Bolyki Orsolya – Nagy László Tibor – Solt Ágnes – Szabó Judit (2016): *Az életfogytig tartó szabadságvesztés és a feltételes szabadságra bocsátás jogalkalmazási gyakorlata*. OKRI kutatási jelentés, Budapest.
- Bolyki Orsolya – Nagy László Tibor – Solt Ágnes – Szabó Judit (2017): Az életfogytig tartó szabadságvesztés jogalkalmazási gyakorlata. In: Vókó György: *Kriminológiai Tanulmányok*. 54. kötet. Országos Kriminológiai Intézet, Budapest.
- Deffains, Bruno – Jean, Jean-Paul (2013): Le coût des prisons (à qui profite le crime?). In: *Archives de politique criminelle*. Vol. 1/2013. DOI: <https://doi.org/10.3917/apc.035.0025>.
- Domokos Andrea – Papp Petra (2020): Életfogytig tartó szabadságvesztés – a magyar anyagi jogi szabályozás a kezdetektől napjainkig. In: *Jogelméleti Szemle*. 2020/2. sz. DOI: <https://doi.org/10.59558/jesz.2020.2.29>.
- Favuzza, Federica (2017): Torreggiani and Prison Overcrowding in Italy. In: *Human Rights Law Review*. Vol. 1/2017. DOI: <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngw041>.
- Fábry, Anton (2010): A „Három csapás” büntetési elv bevezetése és ennek tapasztalatai Szlovákiában. In: *Ügyészek Lapja*. 2010/6. sz.
- Gönczi Gergely (2015): A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés alapjogi vonatkozásai. Alkotmányos büntetőjog és a Strasbourgi joggyakorlat. In: *Acta Humana*. 2015/2. sz.
- Horváth Eszter (2013): A három csapás az alkotmányos büntetőjog tükrében. In: *Jogelméleti Szemle*. 2013/1. sz. (Elérhető: <http://jesz.ajk.elte.hu/horvath53.pdf>. Letöltés ideje: 2020. december 12.).
- Kadlót Erzsébet (2015): Pilot döntés a börtönök túlszűfoaltságáról. In: Inzelt Éva (szerk.): *Kriminológiai Közlemények 75. szám. Válogatás a 2014-ben és 2015-ben tartott tudományos rendezvények előadásaiból*. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest.
- Karsai Dániel (2014): Az Emberi Jogok Európai Bíróságának határozata a tényleges életfogytiglani szabadságvesztésről. In: *Jogesetek Magyarázata*. 2014/1. sz.
- Kónya István (2011): A három csapás bírói szemmel. In: *Magyar Jog*. 2011/3. sz.
- László Zsuzsanna (2008): Örökké tartó rabság: Az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetés hazai szabályozásának egyes momentumai. In: *Börtönügyi Szemle*. 2008/3. sz.
- Lévy Miklós (2016): A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésről, különös tekintettel az emberi jogi szempontokra. In: Fejes Zsuzsanna – Török Bernát – Pólay Elemér (szerk.): *Suum Cuique: Ünnepi tanulmányok Paczolay Péter 60. születésnapja tiszteletére*. Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, Szeged.
- Márk Lili – Váradi Balázs (2015): A fogvatartás ára – A Strasbourgi pilot ítélet fényében. In: Inzelt Éva (szerk.): *Kriminológiai Közlemények. 75. szám. Válogatás a 2014-ben és 2015-ben tartott tudományos rendezvények előadásaiból*. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest.
- Nagy Anita (2016): A túlszűfoaltság a büntetés-végrehajtási intézetekben, figyelemmel a nemzetközi szabályozásra. In: *Jogelméleti Szemle*. 2016/1. sz.
- Nagy Ferenc (2008): *A magyar büntetőjog általános része*. HVG-ORAC, Budapest.
- Pallagi Anikó (2014): A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés a büntetőpolitika szemszögéből. In: *Belügyi Szemle*. 2014/12. sz.

- Pápai-Tarr Ágnes (2020): Az elkövető személyiségének jelentősége a büntetéskiszabásban, különös tekintettel az előéletre. In: *Pro Futuro*. 2020/1. sz. DOI: <https://doi.org/10.26521/Profuturo/2020/1/7871>.
- Penaud, Béatrice (2014): La surpopulation carcérale n'est pas une fatalité. In: *Gazette du Palais*. No. 135. du 15 Mai 2014.
- Polgár András (2017): *Ad dies vitae. Az életfogytig tartó szabadságvesztés szabályozása, gyakorlata és végrehajtása*. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Pécs. (Elérhető: <https://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/polgar-andras/polgar-andras-vedes-ertekezes.pdf>. Letöltés ideje: 2021. február 22.).
- Pradel, Jean (2016): *Droit pénal général, 21e édition*. Cujas, Paris.
- Poncela, Pierrette (2008): La crise du logement pénitentiaire. In: *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé*. Vol. 4/2008.
- Renucci, Jean-François (2009): Les peines perpétuelles et la Convention EDH: une question de principe non tranchée par la grande chambre. In: *Recueil Dalloz*. No. 21/7382, 4 juin.
- Renucci, Jean-François (2013): La Cour européenne fixe sa jurisprudence sur les peines perpétuelles et ravie des tensions..., note sous CEDH 9 juil. In: *Recueil Dalloz*. No. 30/7567, 12 septembre 2013.
- Renucci, Jean-François (2016): Conventionalité des peines perpétuelles: une clarification importante des obligations positives à la charge des États. In: *Recueil Dalloz*. No. 26/7695, 14 juillet.
- Ruzsonyi Péter (2016a): Sorozatgyilkosok a rácson túl: „Bestiális emberek – emberi bestiák”. In: *Börtönügyi Szemle*. 2016/1. sz.
- Ruzsonyi Péter (2016b): „Élni nem engedjük, meghalni nem hagyjuk őket” – sorozatgyilkosok a rácson innen. I. rész. In: *Börtönügyi Szemle*. 2016/2. sz.
- Ruzsonyi Péter (2016c): „Élni nem engedjük, meghalni nem hagyjuk őket” – sorozatgyilkosok a rácson innen. II. rész. In: *Börtönügyi Szemle*. 2016/3. sz.
- Sárkány István (1993): Gondolatok az életfogytig tartó szabadságvesztésről. In: *Főiskolai Figyelő*. 1993/ 3-4. sz.
- Solt Ágnes (2009): Az életfogytig tartó szabadságvesztés empirikus vizsgálata. In: *Börtönügyi Szemle*. 2009/2. sz.
- Szabó Enikő (2016): Bűnismétlők vs. büntetéskiszabás – A visszaesők megítélése, bűne és bűnhődése a magyar igazságszolgáltatás évszázadaiban. In: *Büntetőjogi Tanulmányok*. XVII. kötet, Veszprém.
- Szemesi Sándor (2014): Sok (jó) ember kis helyen? A magyar fegyintézetek zsúfoltságával kapcsolatos kérdések az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában. In: *Büntetőjogi Szemle*. 2014/2. sz.
- Szemesi Sándor (2014): Az élet(fogytig) értelme – a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés jogszerűsége az Emberi Jogok Európai Bírósága legújabb gyakorlatában. In: Elek Balázs – Háger Tamás – Tóth Andrea Noémi (szerk.): *Igazság, Ideál és Valóság. Tanulmányok Kardos Sándor 65. születésnapja tiszteletére*. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Büntető Eljárásjogi Tanszéke, Debrecen.
- Szemesi Sándor (2015): Repetitive Cases before the Strasbourg Court: The Pilot Judgment Procedure at the European Court of Human Rights. In: Szabó Marcel – Láncoș Petra Lea – Varga Réka – Molnár Tamás (szerk.): *Hungarian Yearbook of International Law and European Law 2014*. Eleven International Publishing, Hague. DOI: <https://doi.org/10.5553/hyiel/266627012014002001016>.
- Tóth J. Zoltán (2008): A halálbüntetés utolsó harminc éve Magyarországon: az 1961. évi V. törvénytől az alkotmánybírósági abolícióig. In: *Jogelméleti Szemle*. 2008/4. sz. (Elérhető: http://jesz.ajk.elte.hu/2008_4.html. Letöltés ideje: 2021. október 5.).

ONLINE FORRÁSOK

- [Birosag.hu](https://birosag.hu/jogerosen-befejezett-buntetoeljarasok-vadlottainak-statisztikai-adatai): Az OBH adatbázisa – Jogerősen befejezett büntetőeljárások vádlottainak statisztikai adatai, Revízió után, 2019 és 2021 év adatai. (Elérhető: <https://birosag.hu/jogerosen-befejezett-buntetoeljarasok-vadlottainak-statisztikai-adatai>).
- [Parlament.hu](https://www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf): A Nemzeti Együttműködés Programja. Munka, otthon, család, egészség, rend. (Elérhető: <https://www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf>. Letöltés ideje: 2021. május 1.).
- [Ugyeszseg.hu](http://ugyeszseg.hu/statisztikai-adatok/buntetobirosag-elotti-ugyeszi-tevekenyseg/): A büntetőbíróság előtti ügyészi tevékenység főbb adatai I. 2007 évtől 2021-es évi kiadványokig, 2022. Legfőbb Ügyészség, Budapest. (Elérhető: <http://ugyeszseg.hu/statisztikai-adatok/buntetobirosag-elotti-ugyeszi-tevekenyseg/>).
- [Ugyeszseg.hu](http://ugyeszseg.hu/statisztikai-adatok/buntetobirosag-elotti-ugyeszi-tevekenyseg/): A büntetőbíróság előtti ügyészi tevékenység főbb adatai I. A 2013. évi tevékenység, 2014. Legfőbb Ügyészség, Budapest. (Elérhető: <http://ugyeszseg.hu/statisztikai-adatok/buntetobirosag-elotti-ugyeszi-tevekenyseg/>).
- [Ugyeszseg.hu](http://ugyeszseg.hu/statisztikai-adatok/buntetobirosag-elotti-ugyeszi-tevekenyseg/): A büntetőbíróság előtti ügyészi tevékenység főbb adatai I. A 2019. évi tevékenység, 2020. Legfőbb Ügyészség, Budapest. (Elérhető: <http://ugyeszseg.hu/statisztikai-adatok/buntetobirosag-elotti-ugyeszi-tevekenyseg/>).
- [Ugyeszseg.hu](http://ugyeszseg.hu/wp-content/uploads/2022/01/tajekoztato-a-bunozesrol-2011-ev.pdf): Tájékoztató a 2011. évi bűnözésről. Belügyminisztérium Koordinációs és Statisztikai Osztály, Legfőbb Ügyészség Informatikai Főosztály. (Elérhető: <http://ugyeszseg.hu/wp-content/uploads/2022/01/tajekoztato-a-bunozesrol-2011-ev.pdf>. Letöltés ideje: 2020. november 2.).

JOGFORRÁSOK

- A büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról szóló 2013. évi CCXL. törvény.
- A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény módosításáról szóló 2009. évi LXXX. törvény.
- A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. tv.
- A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény.
- T/8875 törvényjavaslat.

ÍTÉLETEK JEGYZÉKE

- BH+ 2004.2.55.
- BH 2004.353.
- BH 2010/5.
- EBH 2018.B.6.
- EH 2015.11.B28.
- Debreceni Ítéltábla Bf.II.295/2009/56.
- Debreceni Ítéltábla Bf.I.791/2014/4.
- Debreceni Ítéltábla Bf.II.419/2017/8.
- Debreceni Ítéltábla Bf.IV.646/2018/36.
- Fővárosi Ítéltábla 3.Bf.274/2012/9.
- Fővárosi Ítéltábla 6.Bf.57/2019/20.
- Fővárosi Ítéltábla Bf.274/2019/36.

- Győri Ítéltábla Bf.63/2014/15.
- Győri Ítéltábla Bf.II.5/2020/43.
- Kúria Bfv.II.1640/2014/6.
- Pécsi Ítéltábla Bf.II.38/2020/19.
- Szegedi Ítéltábla Bf.II.1/2010/9.
- Veszprémi Törvényszék B.1214/2004/9.
- Veszprémi Törvényszék B.451/2005/94.

Szerényi Gábor grafikája

SZIGETI PÉTER

A könnyű és nehéz esetek közötti tartomány: a normálforma beiktatása (*Vázlat*)

ABSTRACT

In easy cases, the standard solutions developed in legal practice are easily applicable. Difficult cases require seeking certainties in the midst of uncertainties. In the case of a standard form, there exists a decisive rule, the application of which entails not only the sheer application of the abstract rule to the concrete facts ("subsumption"), but also requires specified or individualized application of the applicable norms.

Keywords: legal theory ■ easy cases ■ standard cases ■ hard cases

I. A MÓDSZERRŐL

Elméletalkotási stratégiánkban az egyszerű ügyektől a bonyolultabbak felé fogunk haladni, eltérően az elterjedt dualizmustól, amely az egymással szembeállított könnyű és nehéz eset között differenciál. Az egy dualista megoldás. Mi egy trialista elgondolás útján járunk, a se nem könnyű, se nem nehéz eset között lévő normálforma beiktatásával.

Mindaz, ami nem tartozik sem a könnyű, sem a normálforma tartományába, azok lesznek az előzőeken túllévő nehéz esetek, a „Hard Cases” világa, amely nem teljesen véletlenül az angolszász jogelméletekben uralkodó megközelítés. Saját megoldásunk kulcsa a normatan jelentőségének elismerése, amely főleg a kontinentális jogcsaládban érvényes, és nemcsak a német-osztrák jogdogmatikához és a francia doktrínákhoz, hanem a magyar jogelméleti hagyományhoz is jól kapcsolódik.^[1] Megoldásunkban a jogesetek tömegének rendezési alapjává tesszük a bírói jogalkalmazásban:

[1] Ismereteink és megfogalmazásaink elsősorban Somló Bódogra (1920), Peschka Vilmos munkáira (1965; 1979), Szilágyi Péter jogi alaptanaira (1998; 2011), Szabadfalvyi József (2001), Az állam- és jogtudományi enciklopédia (1980) releváns, Peschka, Varga Csaba és mások által írt szócikkeire támaszkodnak, saját irodalmi előzményeink mellett.

- A: „Semminemű meghatározatlanság nem áll fenn a döntéshez”.
 B: „A meghatározatlan meghatározottság” helyzete áll fenn.
 C: „Bizonyosság keresése a bizonytalanságok közepette” a bírói feladat.

Továbbá az: A) Könnyű eset – B) normálforma – C) nehéz eset hármassága analitikusan tovább jellemezhető: sok konkrét jogeset, ha casus perplexus (Leibnitz)^[2] → felbontható összetevői szerint, mégpedig lehetnek A – B; B – C; és A – B – C együtt, vagy csak C. (Ami csak A, az összefonódás hiányában per definitionem elesik tehát). További módszertani posztulátumunk, hogy ezen elemzésünkben „a tényállás megállapításon túl”, ennek nehézségein kívül vagyunk, a tényszkepticizmuson kérdésfelvetése így nem játszik szerepet.

II. KÖNNYŰ ESET (A)

A római jogászok, esetjogászként, minden esetet nehéz esetként kezeltek, reflektálatlan evidenciaként; a glossátorok csak utólag, a Corpus Iuris Civilis holt joganyagában dolgozzák ki a casus normalis-t, ahol a rögzített jogforrás egyértelmű megoldást ad.^[3]

Könnyű eset: egyetlen jogtétel megléte vagy hiánya ügydöntő: semminemű meghatározatlanság nem áll fenn a döntéshez. A mechanikus besorolás értelmében vett szubszumpció itt elégséges gondolati-jogalkalmazói eljárás, nem egészül ki és nem szorul a reflexív ítélőerő mozgásba hozására. Nem szorul diszkusszióra. Ilyen esetekre néhány példa. A jogalkalmazó látja, hogy a fél jogvesztő határidőt mulasztott, igénye, fellépése, keresete kizárt. Kellékhányos az ügy, ügylet: bizonyítási teher van valakin, de erre nézve nincs előterjesztett bizonyítéka, indoka; vagy valaki jogalap, jogcím nélkül próbál igényt érvényesíteni. Az Európai Jogok Emberi Bíróságához (EJEB) fordulás feltétele, hogy a jogkereső fél a nemzeti jogorvoslat lehetőségeit kimerítse, de ez nem történt meg. Valaki egy sajtóhelyreigazítási perben nem a tényleges, hanem egy vélt jogsértő ellen indít keresetet, stb.

Megjegyzendő, hogy minden jogágnak, jogterületnek, jogintézménynek és a bennük felvetődő eseteknek – igényeknek, szerződésszegéseknek, kártérítéseknek, munkajogi jogvitáknak, bűnügyeknek, közigazgatási bíráskodásnak stb. – sajátos, egyedi karaktere van (különös és általános jellemzőik mellett). A jogelméleti általánosítás ezzel a szakjogi dimenzióval persze nem foglalkozhat. Képletesen szólva: attól azonban, hogy nincs két teljesen egyforma körte, szőlő, dinnye, még lehet értelmesen beszélni a gyümölcsről. A közös vonások általánosításaként Niklas Luhmann *Jogszociológia* (1972) c. munkájában az emberi ma-

[2] A leibnizi problematikát elmélyülten elemzi Szabó Miklós „Ars casus formandi” c. dolgozata (Id. Szigeti (szerk.), 2020, 173-186.).

[3] Szabó, 1996, 11-12.

gatartásokat a jog kétféleképpen, a bináris kód bevezetésével értékeli, jogszerűnek vagy jogellenesnek, annak függvényében, hogy megfelelnek-e vagy pedig sértik a jogszabályok, tehát a jog programjának előírásait. Nagy általánosságban és végső soron ez minden jogi döntésre nézve valóban jellemző.^[4]

III. NORMÁLFORMA (B)

Itt „A meghatározatlan meghatározottság” helyzete a kritérium: a norma, jogtétel ugyan konkluzív, de ezek bizonyossága mellett szükséges a reflexív íté-lőerő a megalapozott döntéshez, éspedig az egyedi konkrétól a különös-tipikus szintjére történő felemelkedés: E konkrét tényállásból a K normához/jogtétel-hez, majd a K normától az Á érvényes jogkövetkezmenynek a specifikált-individualizált levonásához. $E \rightarrow K$, $K \rightarrow \bar{A} \rightarrow E$. A norma érvényesség általánossága és értéktartalma nem azonos a tárgyi tartalom konkretizálendő-individualizáló különösségével. Érdemes Hans Kelsen normatanának egyik plasztikusan tömör megfogalmazásával kiemelni a regulatív jogi norma szerkezeti elemeinek – a tényállás meghatározásának és a jogkövetkezmenynek – a jogértelmi egységét és a jogszolgáltatás alkotó jellegét előtérbe állító gondolatát. Ez az általános tényállásnak és az egyediesített jogkövetkezmenynek az értelmét ragadja meg: „Az általános normának – amely egy elvontan meghatározott tényálláshoz egy éppén olyan elvontan meghatározott következményt fűz – ahhoz, hogy egyáltalán értelmet nyerjen, egyediesítésre van szüksége” – mondja Kelsen, majd a bírői ítélet konstitutív szerepével folytatja.^[5] Nincs olyan bírői ítélet, amelyik normál-

[4] Kevesen veszik tekintetbe, hogy itt is van egy probléma, mégpedig egy harmadik lehetőség. Ilyen a civil jogban a jogalap nélküli gazdagodás helyzete. Egy jegyajándék rendeltetése egy későbbi esküvőre vonatkozó ígérvény. Ha ez elmarad, s ez az ajándék a megajándékozottnál marad, akkor az okafo-gyottá teszi az ajándékozás aktusát, ugyanakkor mégsem visszakövetelhető. Nem jogellenes az ajándék megtartása, de nem is teljesen jogszerű. Mondhatjuk: nem jogellenes, nem is jogszerű, valaminő harmadik. (Végső esetben persze nem tekinthető jogellenesnek.)

Vegyünk büntetőjogi, még egzaktabb helyzeteket erre a „harmadikra”. Tudvalevő, hogy minden bűncse-lekmény 3 elemből áll: a) tényállás; b) a társadalomra veszélyesség; és c) a bűnösség összetevőiből. A büntető anyagi jogi felelősség büntető eljárás keretében tisztázódik. Mindaddig, ameddig valaki bűnös-ségét a büntető eljárásban nem bizonyították be, addig megilleti őt az ártatlanság vélelméből fakadó „in dubio pro reo” elve. Amikor az ügyészség bizonyítottság hiányában, nyomozati szakaszban egy nem ügydöntő, tehát nem jogerős végzéssel szünteti meg az eljárást, akkor új bizonyíték előkerülése kö-vetkeztében az eljárás elévülési időn belül még lefolytatható. Egy nyitott állapot keletkezik: sem nem bűnös, sem nem ártatlan. Ha nem merül fel új bizonyíték, akkor pedig a büntethetőség elévülése követ-keztében az időmúlás joghatására áll elő, bizonyítottság hiányában, a res iudicata (természetesen csak az el nem évülő bűncselekmények körén kívül). A „bagatell” (csekély súlyú vétségek) esetében pedig bár van tényállás – eltérően az előzőektől – de a csekély súlyú társadalomra veszélyesség miatt gyak-ran mégsem történik felelősségre vonás. Alkalmazható a legalitással szemben az opportunus elve, hasonlóan a magánindítvány hiányában elmaradó felelősségre vonástól, amikor a sértett magánau-tonómiájának fokozott kíméletét tartja szem előtt a jogalkotó, s ezért nem indul hivatalból üldözendő büntető eljárás.

[5] Kelsen, 1988, 44.

forma esetében ne kellene, hogy elvégezze ezt az egyediesítést. Hiszen a norma absztrakt fogalmi, az élet pedig konkrét, érzékletes, egyedi karakterű. (Más kérdés, hogy Kelsen az ehhez az egyediesítéshez szükséges jogértelmezési módszerekkel – tiszta pozitivismusa következtében – csak mérsékelten törődött.)^[6]

Tehát nem mechanikus besorolás a meghatározatlan elemek kitöltése, különösen nem a $K \rightarrow \bar{A} \rightarrow E$ relációs összefüggések vonatkozásában. Azt dogmatikus racionalizmusnak nevezzük, ahol egy előzetesen adott megértési sémától vezetve megvonják-kikapcsolják a reflexiós ítélőerő szerepét a jogalkalmazási folyamatból, ahol ezért sematizálónak járnak el. Nincs funkciója az ítélőerőnek annál a bírónál, akinek értékeléséből hiányzik az adott egyedi eset individualizáló célszerűsége, specializálása. „Az ítélőerő az a képesség, amellyel a különöst úgy gondoljuk el, mint ami tartalmazza az általánost” – definiálja Hans Joachim Störig Kantot.^[7] Az általában vett ítélőerőtől a jogi abban különbözik, hogy amíg itt a magatartásminták érvényessége valóban általános, mindenkire áll, addig a normák tárgyi tartalma a különőség-tipikusság szintjén helyezkedik el. A különőség pedig hol kevesebb, hol magasabb fokú általánosságot jelenthet, amelyet a bírónak a megtörtént eseményekre, körülményekre, emberi magatartásokra kell vonatkoztatnia. De csak azon jogalanyok esetében, akik magatartásukkal, tevékenységükkel a norma tárgyi hatálya, tartalmi különősége alá tartozó osztályba léptek.

3 korollárium bevezetése szükséges még:

- Kontinentális normatan^[8] – regulatív és feladat norma logikai és fogalmi szerkezete + jogtételek fajtái, stb. – nélkül nincs normálforma, de a jogértelmi egység megteremtéséhez kell a reflexív ítélőerő. Enélkül a szubszumpciós szillogizmus sematizáló, dogmatikus racionalizmus, miáltal érvelésében fogyatékos marad.

- Dworkin „*law as integrity*”: jogcsaládok különbözősége ellenére meglepőek a hasonlóságok, a „*Rules*” fogalom és a jogi kultúra eltérései ellenére. (Lásd ennek taglalását: Szigeti, 2021, 334-337).^[9]

- Gyórfi Tamás szerint autoritatív érveléssel elv felülírhatja a normát (jogszabályt, törvényt). Szerintünk ez csak korlátozott érvényességgel igaz, és inkább a common lawban (precedensjog; „laza” szabályfogalom; megkülönböztetési

[6] Kelsen, 1988, 50-55.

[7] Störig, 1997, 333.

[8] Lásd a normatan érdemi kibontását (Szigeti, 2021, 306-312.), illetőleg didaktikusan, a szerkezeti elemek fogalmi és logikai kapcsolatának, illetőleg a jogtételek változatainak teljességében (Szigeti, 2011).

[9] Továbbá a nehéz ügyekben a szabályok alapján el nem dönthető, de más magatartásmintákkal (elvek, politikák) megítélhető jogi érvelésekkel és igazolási eljárásokkal behatóan foglalkozott Ronald Dworkin híres munkája, az 1977-es *Taking Rights Seriously*. A magyar jogelméletben szemantikailag kidolgozott, színvonalas felfogást érvényesít Gyórfi Tamás, amikor – könyve „Nehéz esetek” című fejezete 1. részének 2. pontjában – az egyszerű eseteket elválasztja a részlegesen szabályozottaktól és a szabályozatlanoktól, melyek bizonyos feltételek mellett jelentik a joghézag problémáját (Gyórfi, 2001).

technika; jogi kultúra; stb. miatt), de kevésbé a kontinentális jogcsaládban.^[10] A vita tétje: ha Gyórfi általánosan érvényes → „C” (akkor az nehéz eset lesz). Szerintünk ne üssük ki egy ilyen autoritatív érveléssel a normálforma érvényességét. Miért? Mert a kontinentális jogban a következő helyzetek lehetségesek: 1) törvénysértő az a bíró, aki eltekint annak a normának az alkalmazásától, amelynek szituatív érvényessége van az eldöntendő életbeli tényállásra. Ez esetben törvénysértő döntést hoz, lerontva a jogrend autoritását. Ellenben 2) ha a jogalkotó olyan hibát követett el, hogy egy mérlegelést igénylő szabályt normatívként, sőt, ius strictumként fogalmazott meg, ezt a hibát a jogalkalmazó csak akkor képes kiküszöbölni, ha vagy (2/a) a törvényt rontó szokásjogra tér át, tulajdonképpen jogszokást teremtve,^[11] vagy pedig (2/b) a merev, elhibázott normát a „summa ius – summa injuria” elv alapján korrigálja. Ekkor a korrekcióra felhívott elv valóban nem a szabály írott értelmének feltárására hivatott, mint ez igen gyakori a regulatív normák alkalmazásának alap esetében, hanem éppen a szabály hibája következtében, a ius strictum és az equity ellentmondásának feloldására. Az azonban, hogy a kontinentális jogrendszer sem csak szituatív érvényességű, tényállást meghatározó klasszikus regulatív és feladatkitűző, ezáltal ügödöntő normákból áll, hanem egyéb elvekből, jogelvekből és jogtételekből, sőt laza szabályokból is, amelyek szabály szkepticizmust szülnék és az ügyet minősítő jogértelmezést kívánnak meg a jogalkalmazótól, nos, még ez sem teszi indokoltá, hogy lerontsuk a jogrend legegzezaktabb összetevője érvényességét, és a súlyozandó autoritatív érvek, elvek diszkrecionális alapon eldöntendő esetköreibe áthelyezve értékeljük le őket.

IV. NEHÉZ ESET (C)

Mi is a nehéz eset? Nézzünk meg először dióhéjban három (további) megközelítést.

Paksy Máténál a cas extrême-nek az minősül, ami közvetlenül érinti a közösség moralitását.^[12] Ez a nézőpont, tegyük hozzá, a külső hatás felől veszi megoldását, s mivel minden közösségben (Gemeinschaft – F. Tönnies) vannak moralitások, azaz szokás és erkölcsi habitusok, akkor is fontos nézőpont, ha egy nehéz jogeset eldöntése ritkán hat osztársadalmi szinten (Gesellschaft). Egy szociálisan és kulturálisan tagolt társadalomban sokféle morál és moralitás létezik egymás mellett.^[13] Azért ilyen is van. Gondoljunk csak a homoszexualitás 1967-es eltörlésének hatására Angliában (jogelméletileg a híres Hart vs. Lord

[10] Ld. Szigeti, 2021, 339-340.

[11] Ilyen esetet mutattam be a magyar bírói gyakorlatból, ld. Szigeti, 2004, 75.

[12] Ld. Paksy, 2014, 297.

[13] Figyelemmel arra, hogy az erkölcsiség heterogén társadalmi közeg, eltérően a jogrend homogenitásától.

Devlin vitára), vagy később másutt. Napjainkban a közvélekedések széles körét érinti például az LMBTQ megítélésének problematikája, vagy a vallási jelképek bizonyos publikus helyzetekben történő használhatóságának megítélése.

Takács Péter azt tekinti nehéz esetnek, „amelyek megítélésekor a jogban járatos szakemberek véleménye jó okok alapján különbözik, s e különbség a megoldásra is kihat”.^[14] Nagyon igaz megfigyelés. Hozzáteszi azt is, hogy ez kizárja az egyetlen helyes döntés létezését, de téves volna ennek az ellenkezőjére következtetni. Ti. arra, hogy minden döntés helyes lehet. Nem, lehetnek megalapozatlan, hibás döntések (melyeket kedvező esetben a jogorvoslati fórumok kiküszöbölnek), és lehetnek jól vagy egyenesen tökéletesen megalapozott döntések is.

Jelen sorok írójának személyes jogalkalmazói tapasztalata volt, hogy a választási eljárásokban és népszavazási kezdeményezések hitelesítésekor a jogban jártas gyakorlati szakemberekből és jogtudósokból álló különböző testületek döntései – és mögötte jogértelmezéseik, indoklásaik – alapos okkal is eltérhetnek egymástól. Egy ötfős (vagy a választás más periódusában eltérő összetételű, 10-15 fős testület) Országos Választási Bizottság döntése miért esne egybe egy háromtagú fellebbezési fórumként eljáró LB-döntéssel; vagy az Alkotmánybíróság testületének vele egyet nem értő, kasszációs döntésével?

H. L. A. Hartnál minimálisan a jog nyitott szövedékéről van szó, ahol a nyelvi kifejezések kemény magján túli, „holdudvar” jelentések és/vagy az elérendő célok viszonylagos meghatározatlanságával találkozik a mérlegelő jogalkalmazó.^[15] Ez belülről, a bíró számára megjelenő, esetértelmezési-minősítési problematika.

A külső morális, retorikai hatású, a döntéshozó testületek összetétele és a belső minősítési problematika tehát egyaránt okozhat/mutathat fel nehéz esetet. Jó, egymással összeférő, de nem ekvivalens megoldások találhatóak a jogelméleti irodalomban a nehéz esetek természetére nézve.

Saját stratégiámban az A és B utáni „maradékok” lesznek a nehéz esetek (C): ekkor a „Bizonyosság keresése a bizonytalanságok közepette” helyzete lesz nehéz eset. A norma vagy jogtétel tárgyi tartalmának vagy homályosságának vagy hiányának következtében áll elő a meghatározatlanság. Ez a kritérium. Ekkor az értelmezés (jelentés adás és jelentéstalálás) köre szükségképpen széles, tág, mert norma és dogmatikai jelentés-kollíziók jönnek szóba, konkluzív következtetés nélkül. A jogalkalmazó autonómiája ekkor igazán jelentős.

Van persze tipizálhatósága a nehéz eseteknek is (Például: joghézag; normakollízió; alapvető bíráskodás; diszkrecionális döntés).^[16] Dolgozatunk címében éppen azért jeleztük, hogy ez „Vázlat”, mert több ilyen lényeges probléma kifejtése itt utalásszerű, míg 2021-es monográfiánk VI. fejezetében^[17] részletes indoklásokat adunk téziseinkhez, megoldásaink ratio iurisához.

[14] Takács, 2000, 12.

[15] Hart, 1995, 151-153.

[16] Szigeti, 2021, 343-363., ill. Pődör, 2020.

[17] Szigeti, 2021, 291-362.

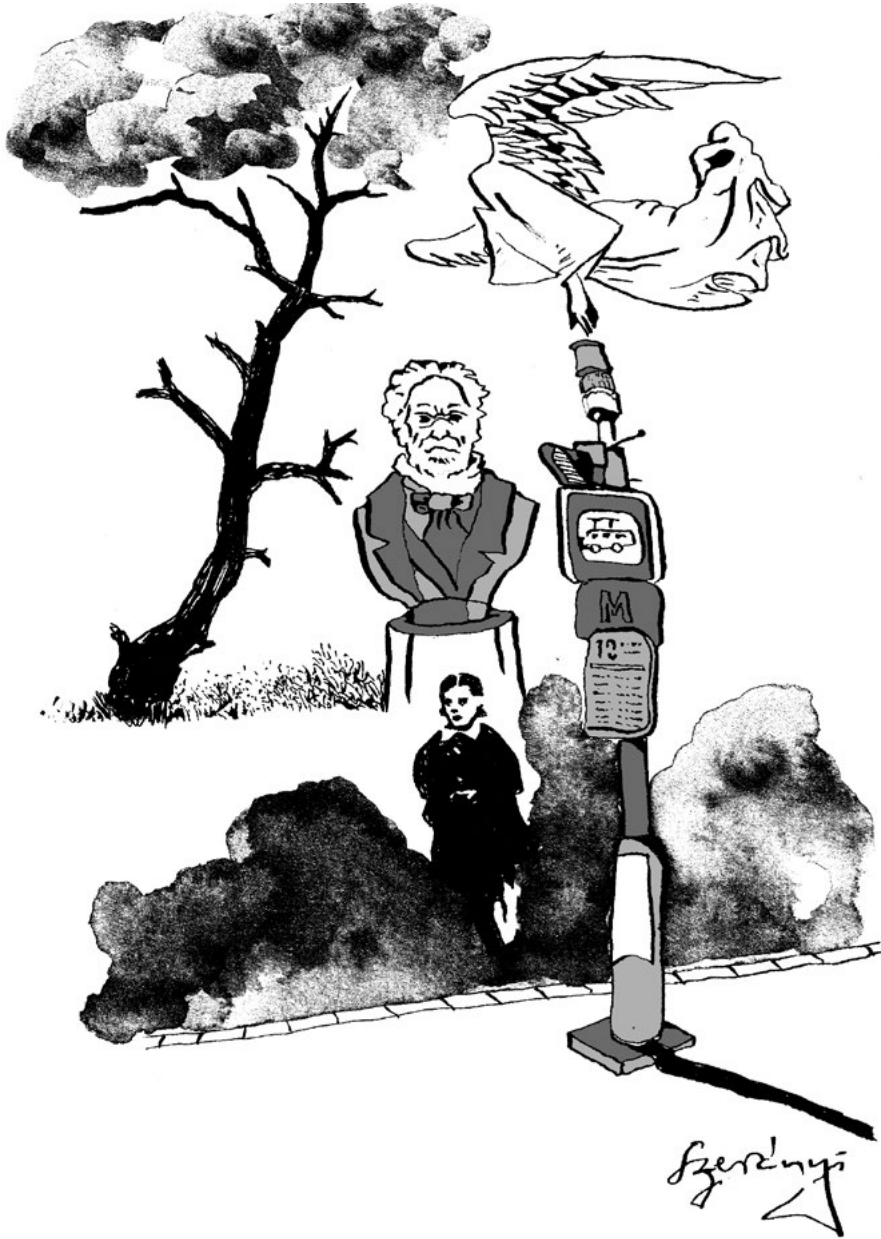
Átfogó értelemben a normálforma beiktatásával differenciáltabb képet ad a trializmus, mint a duális vagy az egységes magyarázat^[18] paradigmái. Megkülönböztet. Könnyű eseteknél nem a bizonytalanságok közegében kell a bizonyosat keresni, mint a nehéz eseteknél, hanem a joggyakorlatban kimunkált és kínálkozó standard megoldásokat kell alkalmazni. A normálformánál pedig az ügyszabály szabály – a normatani értelemben vett, tárgyi hatályú norma – alkalmazása annak nemcsak szubszumpcióját, az egyedinek a különös (általános) alá sorolását, hanem specifikáló, individualizáló alkalmazását is jelenti. Ebben igényel szakmai ítélesteremtést, de itt sem a bizonytalanságok közegében kell döntenie a jogalkalmazónak, mint ahogy ez a dogmatikai jelentés vagy normabeli ütközéseknél vagy joghézagoknál (nehéz eseteknél) fennáll.

IRODALOM

- Gyórfi Tamás (2001): *Az alkotmánybíraskodás politikai karaktere*. Fundamentum Könyvek, INDOK, Budapest.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus (1995): *A jog fogalma* (ford.: Takács Péter). Osiris Kiadó, Budapest.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta jogtan* (ford.: Bibó István). ELTE Bibó Szakkollégium Kiadványa, Budapest.
- Luhmann, Niklas (1972): *Rechtssoziologie*. Rowolt, Reinbek bei Hamburg.
- Paksy Máté (2014): *A konstitucionalizmus archeológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Peschka Vilmos (1965): *Jogforrás és jogalkotás Budapest (1979) – A jogszabályok elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pődör Lea (2020): Easy Cases and Hard Cases General Overview of an Eternal Question of Legal Theory. In: *Jog-Állam-Politika*. 2020/1. sz.
- Störig, Hans Joachim (1997): *A filozófia világtörténete*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Szabadfalvy József (2001): A jogszabály. In: Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba*. Prudentia Iuris 2, Miskolc.
- Szabó Miklós (1996): *A jogdogmatika előkérdéseiről*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Szabó Miklós (2020): „Ars casus formandi”. In: Szigeti Péter (szerk.): *Ordo et connexio idearum*. Gondolat Kiadó–SZE DF ÁJK, Budapest–Győr.
- Szigeti Péter (2004): Szabály és norma azonossága és különbsége. Normakontinuum elmélet – kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére. In: Szabó Miklós (szerk.): *Regula Iuris Prudentia Iuris 22*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Szigeti Péter (2011): *Jogtani és államtani alapvonalak*. Harmadik, bővített kiadás, VI. fejezet. Rejtjel Kiadó, Budapest.

[18] Ilyen egységes magyarázatú paradigmákat elemeztünk „a tárgyi és egyenlő igazságosság” esetenormájaként Fikentschernél; és C. Schmitt decizionizmusánál, ahol semmilyen normatartalomtól nem következik tiszta döntési elem: mivel minden értelmezés auctoritas interpositio, személyes tekintély, érv közbeiktatása. (Szigeti, 2021, 323-328. és 315-323. alatt). Továbbá van még egy „maradék” probléma a jogrendben: a „Freie Rechtsfindung”, az esetlegességek tartományában, a tapasztalatilag adottra ráítálatás, az az állami jogon kívüli jogtálatás (Szigeti, 2021, 210-212.). Persze a nehéz esetek körébe is áttálatás lehetne a jogtálatás.

- Szigeti Péter (2021): *A jog létmódjai: normativitás – döntés – jogviszonyok és közhatalom. A jogi objektiváció társadalom- és jogelmélete.* Gondolat Kiadó–SZE DF ÁJK, Budapest–Győr.
- Szilágyi Péter (2011): *Jogi alaptan.* 4. kiadás. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Takács Péter (2000): *Nehéz jogi esetek.* Napvilág, Budapest.

Szerényi Gábor grafikája

TÓTH J. ZOLTÁN

Alkotmányértelmezési módszerek a közép-európai alkotmánybíróságok gyakorlatában – jog-összehasonlító megközelítésben

ABSTRACT

In 2021, a research group consisting of researchers from six Central and Eastern European countries was formed to explore the methods of constitutional interpretation and constitutional reasoning applied in these countries in the framework of an empirical comparative legal research. The research also required to establish a methodological classification, which provided a good opportunity to attempt to classify the methods by which constitutional interpretation and constitutional reasoning can be realized at all. In the second stage, based on a uniform research methodology, we assessed which of these methods occur in the examined legal systems and in what proportion, and how often they appear in the decisions of the respective constitutional courts. On the one hand, the present study undertakes to elaborate these methods and to present the peculiarities of constitutional reasoning, including constitutional interpretation, compared to the general methods of statutory interpretation and legal reasoning. On the other hand, it reviews, on a legal sociological basis, to what extent these methods actually appear in the practice of the Hungarian Constitutional Court and the other Central and Eastern European constitutional courts.

Keywords: constitutional interpretation ■ legal reasoning ■ Central Europe
■ legal methodology

I. BEVEZETÉS

2020 végén, a budapesti Mádl Ferenc Intézet keretében megalakult egy kutatócsoport, azzal a céllal, hogy hat kelet-közép-európai ország (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia) alkotmánybírósági gyakorlatát, ezen belül is a nemzetközi joggal való kapcsolattal rendelkező határozatokat tanulmányozza. Ennek részeként a Kutatócsoport célja egyebek mellett az volt, hogy a kutatás eredményeként képet kapjon ezen országok közös alapjog-értelmező

joggyakorlatának sajátosságairól, illetve a főbb különbségekről. Ennek érdekében a hat vizsgált ország mindegyikének elemzését egy-egy, az adott ország jogrendszerének elismert szakértője vállalta, akiknek a feladata (többek között) „saját országuk” vonatkozásában a releváns nemzeti alkotmánybíróvási gyakorlat elemzése volt.^[1] Mindegyiküknek 30-30 hazai alkotmánybíróvási határozatot kellett kiválasztaniuk a következő szempontok alapján.

Feltétel volt, hogy „fontos” ügyek legyenek,^[2] és az is, hogy a kutatások közvetlenül a megelőző tíz évből (2011–2020) származzanak. Mivel a kutatás a kelet-közép-európai országok kortárs alapjog-értelmező tevékenységére kívánt fókuszálni, ezért ennél régebbi határozatok beemelése a mintába nem tűnt indokoltnak, mert az eredmények nem lettek volna időszerűek. Másrészt sokkal szűkebb vizsgálati időszakot sem lehetett meghatározni, mert fennállt annak a veszélye, hogy nincs annyi „fontos” ügy az adott országban, amely elemzésre érdemes. A 10 év meghatározása így egy gyakorlati kompromisszum eredménye. Az elemszám (30 hazai ügy) meghatározása során azt vettük alapul, hogy legyen annyi eset, amennyi már tudományos szempontból használható következtetések levonására alkalmas, ám a kutatás időszaka alatt fel lehet dolgozni. Az is szempont volt, hogy az adott alkotmánybíróvási határozat tartalmazzon érdemi hivatkozást valamilyen európai/nemzetközi bírósági (EJEB- vagy EuB-) döntésre, mivel az eredeti kutatás során az alkotmánybíróvási fórumok és a szupranacionális fórumok gyakorlatát is össze kívántuk hasonlítani; jelen tanulmányban azonban e szempont vizsgálatára nem kerül sor.^[3]

A kutatás alapvető módszere így egyrészt (az egyes országok vonatkozásában) az esetelemző, analitikus módszer, másrészt (az egyes fórumok tevékenysége jellemzőinek összevetését tekintve) a jog-összehasonlító módszer lett.^[4] Jelen írás keretében kizárólag azon kutatási eredmények összefoglaló áttekintését adjuk, amelyek az alkotmánybíróvási jogértelmezésével kapcsolatban állapíthatók meg.

[1] A kutatási koncepcióról és a részletes módszertanról lásd Tóth J., 2021a, 9-98.

[2] Ami az ügyek „fontosságát” illeti, tisztában voltunk vele, hogy arra csak elnagyolt szempontok adhatók, így e körben nagyban támaszkodtunk a részt vevő kutatók egyéni meggyőződésére. „Fontos” eset lehetett az, ami új alkotmányjogi dogmatikai konstrukciót alapozott meg vagy új jogi doktrínát alkalmazott; amely alapvetően átalakította a hazai jog (büntetőjog, polgári jog stb.) rendszerét; amely kiemelkedő gazdasági relevanciával bírt; amely az állampolgárok széles körét érintette; amely alapvető közéleti vagy társadalompolitikai kérdésben foglalt állást, stb. Ennek pontosabb meghatározása nem volt lehetséges és nem is volt szükséges; az egyes nemzeti kutatók által figyelembe vett szempontokról ugyanakkor az egyes fejezetek szerzői az olvasó számára tájékoztatást adnak. Mindazonáltal, mivel a kutatás tárgya az alkotmányos jogok értelmezése volt, ennek következtében minden olyan határozat, amely közvetlenül nem alapjogi kérdéssel foglalkozott (hanem pl. a „politikai alkotmány” valamely problémájával, azaz államszervezeti kérdéssel, állami szervek hatáskörének terjedelmével, alkotmányos szervek jogállásával), figyelmen kívül kellett, hogy maradjon.

[3] Ezen eredmények ismertetését lásd: Tóth J., 2022, 181-190.

[4] A jog-összehasonlításnak számos tudományos formája van, amelyet az összehasonlító alkotmányjog szempontjából Ran Hirschl kategorizált, 9 különböző típusba sorolva őket, és határolta el azokat egymástól. Vö. Hirschl, 2019, 18-19. Jelen kutatás leginkább az ő nyolcadik és kilencedik kategóriájába tartozik.

II. AZ ALKOTMÁNYOS ÉRVELÉS SAJÁTOSSÁGAI

Tekintettel arra, hogy a kutatás kizárólag az alkotmánybíróságok által használt érveket veszi számba, és hasonlítja össze ennek alapján e fórumok gyakorlatát egymással, a kutatás alapjául szolgáló módszertan, vagyis az ún. alkotmányos értelmezés módszerei is részben eltérnek a törvényértelmezés módszereitől.^[5] Végeredményben az alkotmányos érvelés módszertana is valamelyest különbözni fog a jogi érvelés általános módszertanától – pusztán az értelmezendő norma-szöveg jellege okán.

Mivel tehát az alkotmány egy speciális normatív szöveg, amely a „rendes” törvényektől politikai jelentőségét, tipikus tartalmát, funkcióját, jogforrási hierarchiában elfoglalt helyét, nyelvezetét, kontextusát, megalkotásának módját, érvényesítését és még sok egyéb jellemzőjét tekintve^[6] különbözik, ezért az alkotmányos értelmezés is különbözik a hagyományos törvényértelmezéstől, ahogy az alkotmányos érvelés is más lesz, mint a jogi érvelés általában. Noha a kettő között az átfedések vannak többségben, egyrészt az alkotmányos érvelés (amelyet az alkotmánybíróságok végeznek az alkotmány értelmezése és alkalmazása során) részben más források és módszerek alapján történik, mint a törvényértelmezés (amelyet a rendes bíróságok végeznek eseti jogviták eldöntése során), részben pedig az értelmezés tárgya okán a hagyományos megnevezések használata félrevezető lenne. Emiatt indokolt egy saját módszertani klasszifikáció használata.^[7]

III. AZ ALKOTMÁNYOS ÉRVELÉS KONKRÉT MÓDSZEREI

Az alkotmányos érvelés, benne az alkotmányértelmezés módszerei, ahogyan fent említettük, sokban hasonlítanak a rendes jogi érvelés módszereire, de ahhoz képest bizonyos vonatkozásokban speciálisak,^[8] így indokolt önálló, a rendes törvényértelmezéstől elkülönült alkotmányértelmezésről, illetve (a módszereket és egyéb forrásokat is magában foglaló) alkotmányos érvelésről beszélni.

[5] A törvényértelmezési módszerek (egy lehetséges és a jogszociológiai kutatások során használható) felosztására, valamint a módszertani klasszifikáció eszmétörténeti fejlődésére lásd: Tóth J., 2016, 173-201.

[6] Vö. pl. Goldsworthy, 2006b, 1-4.

[7] Ellenkező véleményen van pl. Jakab András. Vö. Jakab, 2013, 1215-1275.

[8] Pl. maga a Bielefeldi Kör kutatása is ezért határozta el a törvényértelmezést az alkotmányos értelmezéstől. Lásd ehhez: MacCormick – Summers, 1991, 11.

1. A nyelvtani értelmezés

A jogi szövegek végső soron (elvileg) a hétköznapi emberek számára íródnak, ezért fontos, hogy – amennyiben lehetséges – minél könnyebben és problémamentesebben megérthessék azokat. A jog csak annyiban képes magatartásbefolyásoló funkcióját betölteni, amennyiben az emberek megértik a jogi előírásokat, így elengedhetetlen, hogy a jogi szövegek értelmezése során a nyelvi-nyelvtani értelemről induljunk ki, amely a többi módszer alapján módosítható, továbbfejleszhető,^[9] de nem küszöbölhető ki.

Az nyilvánvaló, hogy a (kartális) alkotmány (amilyen alkotmány az általunk vizsgált országok mindegyikében található) is egy írott jogi normaszöveg, így a nyelvtani értelmezés mint a jogértelmezés elementáris eszköze szóba jön az alkotmányos jogok értelmének feltárása során is. Az értelmezés legriviálisabb módja, minden más módszert megelőző szükségképpeni kiindulópontja^[10] kétséget kizáróan a nyelvtani értelmezés. Ez lehet egyrészt szemantikai (szótani, jelentéstani), amikor is a kérdéses norma szavainak, kifejezéseinek egy adott nyelven belüli jelentését tárjuk fel; illetve szintaktikai (mondattani), amelynek során kifejezetten a szavak közötti kapcsolatok, a nyelvi kapcsolóelemek értelmezésével állapítjuk meg azt, hogy a szöveg egyes részei között milyen viszony áll fenn.

A szintaktikai értelmezés – az egyes szavak lexikális jelentésének vizsgálatán túlmenve – a mondatszerkezeti elemekből és azok kapcsolatából von le következtetést arra nézve, hogy a szöveg ezen elemek egymással való kapcsolatának fényében mit jelent.^[11]

Ami a szemantikai (szótani) értelmezést illeti, definíciószerűen megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy hétköznapi nyelvtani szemantikai értelmezésnek (illetve egyszerűen „hétköznapi értelmezésnek”) azt az interpretációs módszert nevezzük, amelynek során egy adott szó, kifejezés értelmét az alapján határozzuk meg, hogy milyen jelentést tulajdonítana az adott szónak, kifejezésnek egy, az adott nyelvet átlagos szinten jól beszélő, hétköznapi ember. Ehhez képest a szakmai terminológián alapuló nyelvtani szemantikai értelmezés azt a metódust jelöli, amellyel a szavak, kifejezések jelentését azon értelmet figyelembe véve állapítjuk meg, amit egy, az adott szakmában jártas személy, „az adott szakma speciális nyelvét beszélő” ember azoknak tulajdonítana.

Egy jogi normaszöveg szavai rendkívül különböző szakmák terminológiáján belül is jelentéssel bírhatnak; ezek közül azonban értelemszerűen kiemelkedik a jogászai szakma terminológiája mint azon nyelvi bázis, amelyet a jogszabályok alkotása során leginkább felhasználnak. Ez az értelmezés nem más, mint jogi

[9] Például minimálisan a gépelési hibák (*scrivener's errors*) kijavítását és a betű szerinti értelem túllépését akkor sem kerülhetjük el, ha alapvetően tiszteljük a törvényt. Lásd pl. Grey, 1999, 18.; Scalia – Garner, 2012, 234.

[10] Atiyah – Summers, 1987, 102.

[11] Goodrich, 1986, 111.

dogmatikai értelmezés, hiszen ennek során a szavak speciális, a jogászok által egyöntetűen elfogadott és elismert jogi jelentését használjuk fel a konkrét esetben felvetődött interpretációs probléma megoldása végett. Szintén a jogi szakmai nyelvtani értelmezéshez (vagyis a jogi dogmatikai értelmezéshez) tartozik a jogszabályi vagy jogági jogelvek szerinti értelmezés is. Mivel a jogi norma által kifejezetten megnevezett jogelvek tulajdonképpen (speciálisan tág értelmű) dogmatikai kategóriák, vagyis (a jogász szakma által használt) nyelvi elemek, így értelemszerűen ezek is a jogi szakmai/dogmatikai nyelvtani értelmezés részét kell, hogy képezzék.

Végül szintén a nyelvtani értelmezés része az egyéb (nem jogi) szakmai értelmezés is. Ez esetben egy szó, kifejezés értelmét nem a hétköznapi vagy a jogi jelentés, hanem valamilyen (jogin kívüli) szakma terminológiája alapján állapítjuk meg.

2. A logikai értelmezés

A (kvázi-)formális logika^[12] igénybevétele, az ún. joglogikai maximák használata kiemelkedő jelentőséggel bír, nem is elsősorban előfordulási gyakoriságukat, sokkal inkább érveik súlyát tekintve. A leggyakrabban alkalmazott logikai formulák az *argumentum a minore ad maius*, az *argumentum a maiore ad minus* (mint az *a fortiori* érv alesetei), az *argumentum a contrario*, az *argumentum a simili* és az *argumentum ad absurdum*, de ezek mellett léteznek egyéb^[13] logikai maximák is.

Az *argumentum a minore ad maius* a kevesebbről a többre való következtetés. Ez egyrészt tiltó jogi normáknál irányadó: ha a kevesebb, azaz a kisebb súlyú, hatású magatartás is tilos, illetve, ha a kisebb érték is jogilag védett, akkor a több, vagyis a súlyosabb, nagyobb hatású magatartás még inkább tilos, a nagyobb érték pedig jogilag még inkább védett lesz. Másrészt ugyanez a maxima vonatkozik a kötelezettség teljesítése alól adott kifejezett jogszabályi mentességre is: tehát ha a törvény kimondja, hogy a kevesebb valakinek nem kötelessége, akkor ez egyúttal értelemszerűen azt is jelenti, hogy a (kisebbit magában foglaló) több sem kötelessége.

[12] A logikai értelmezés valójában nem formális logika, mivel mindig konkrét esetekre vonatkozik, amelyek besorolása (például annak megállapítása, hogy mi a „több” és mi a „kevesebb”) elkerülhetetlenül szubjektív. Az alkalmazott gondolkodási séma azonban logikai eredetű, így e technikákat a továbbiakban is – a szakirodalom nagy részével összhangban – egyszerűen „logikai értelmezésnek” nevezzük. (Megjegyzendő, hogy az a nézet, miszerint a „jogi logika” ne lenne formális logika, nem egyértelműen osztott: így pl. Georges Kalinowski a jogi logikát is egyértelműen formális logikának tartja. Vö. pl. Kalinowski, 1959, 53. Perelman azonban – részben Kalinowskival is vitázva – a maximák logikai jellegének hiányára világított rá. Vö. Perelman, 1968, 3.).

[13] Ilyen például az *implied powers* (vö. Skubiszewski, 1989, 855.) vagy az *eiusdem generis* (vö. Samuels, 1984, 180.) elve – ezekkel azonban jelen keretek között nem foglalkozunk.

Az *argumentum a maiore ad minus* a többről a kevesebbre való következtetés. Ez az elv azt mondja ki, hogy ha a több szabad, megengedett, jogilag nem tiltott, akkor a kevesebb még inkább szabad, megengedett, jogilag még kevésbé tiltott lesz. Továbbá ha a jogszabály a többet kötelességként írja elő, akkor azt úgy kell érteni, hogy az annak részét képező kevesebbet is az illető kötelességeként tettezte.

Az *argumentum ad absurdum* maximája szerint, ha egy adott értelmezési módszer alapján megállapítható értelem alkalmazása révén előálló következmények abszurd, lehetetlen, ellentmondó vagy egyértelműen nemkívánatos joggyakorlathoz vagy eseti ítéletekhez vezetnének,^[14] akkor ezt az értelmet, mint nyilvánvalóan alaptalant, el kell vetni. Ez tehát egy tisztán negatív módszer: nem mondja meg, hogy egy adott rendelkezés mit jelent, de képes megmondani, hogy mi az, amit biztosan nem jelent.

Az *argumentum a contrario* az ellenkezőből való következtetés. Ez komplementer életviszonyokra vonatkozik; olyanokra, ahol két élethelyzet lehetséges, és az egyik kizárja a másikat. Ebben az esetben, ha a komplementer életviszonyok egyikére van szabályozás, a másikra viszont nincs, akkor a másik – szó szerint nem szabályozott – életviszonyra a szabályozott életviszonnal ellentétes szabályozás alkalmazandó, akkor is, ha ez utóbbi már nincs benne a jogszabálysövegben. Ennek a maximának a része a hallgatásból való következtetés is (*argumentum from silence*). Ide a gyakorlatban elsősorban a taxáció értelmezése, vagyis az a következtetés tartozik, amelynek során a kimerítő (vagy a bíró által ilyen jellegűként felfogott) felsorolásba nem tartozó életviszonyok vonatkozásában a jogalkalmazó megállapítja, hogy az a rendelkezés, amely a taxatív felsorolás részét képező életviszonyok körében alkalmazandó, az nem alkalmazható a felsorolásban nem szereplő életviszonyok eldöntésére.

Az *argumentum a simili* a hasonlóból való következtetés. Eszerint, ha egy adott életviszonyra van valamilyen jogi szabályozás, akkor ez a jogi norma az ehhez az életviszonyhoz releváns tényállási elemeiben hasonló – de szó szerint nem szabályozott – életviszonyra is irányadó (kiterjeszhető) lesz.^[15] Az *a simili* érvelés egyik elméletileg fontos (bár a gyakorlatban a kontinentális jogrendszerekben ritkán alkalmazott) esete az analógia (*argumentum per analogiam*). Ennek következtében az analógia alapján való értelmezést (amely valójában nem is értelmezés, hanem jogalkotás) mi nem tekintjük külön interpretációs mód-

[14] Az abszurdítás eseteire vonatkozóan lásd pl. Scalia – Garner, 2012, 234-239.

[15] E formula alkalmazhatóságának kulcskérdése a relevancia értelmezése: mikor mondhatjuk azt, hogy két tényállás valamely szempontú hasonlósága az értelmezés során relevánsnak tekinthető (hiszen valamilyen szinten minden tényállás hasonlít bármely más tényállásra is). Erre nincs sorvezető, ez alapvetően a bíró felfogásán múlik, és óhatatlanul szubjektív elemet visz be az ítékezésbe (csakúgy, mint az *a contrariónál* pl. annak megállapítása, hogy egy felsorolás zárt, azaz kimerítő-e, vagy csak példálózó, vagy hogy komplementer életviszonyokról van-e szó; az *ad absurdum*nál annak megítélése, hogy egy társadalmi következmény „nyilvánvalóan nemkívánatos”-e; az *a fortiori* két formulájánál annak eldöntése, hogy mi a „több”, „súlyosabb”, veszélyesebb”, és mi a kevésbé az; stb.).

szernek, hanem azt mint az *a simili* érvelés részét fogjuk fel.^[16] Analógiát akkor alkalmazunk, ha döntenünk kell, de nincs olyan konkrét szabály, amely közvetlenül az adott tényállásra illeszthető (azaz joghézag áll fenn),^[17] ezért a szabályt – egy hasonló jellegű, létező tényállás alapján – a bíróságnak meg kell alkotni.^[18]

3. A belső rendszertani érvek

A jogi normák (elvek és szabályok) rendszert alkotnak, amelyben minden jogi normának van egy szabályozási környezete, amelyhez képest az adott elv vagy szabály elhelyezkedik. Egyetlen norma sem áll önmagában; minden norma a normarendszer (a tételes jogi szabályozás egészének) integráns része, értelme pedig a jogrendszer egyéb normáival összhangban állapítható meg. Éppen ezért egy norma értelmének a megállapítása során bármely esetben felvetődhet a kontextus figyelembevételének szükségessége. Különösen igaz ez az alkotmányos normákra, így az alapjogokra is, mivel ezek olyan absztrakciós szinten állnak, hogy konkrét tartalmuk sokszor csak más (alkotmányos vagy egyéb) normákkal való kontrasztolásuk révén detektálható.

A belső rendszertani érvek első csoportját a kontextuális értelmezés módszerei jelentik. A kontextuális értelmezésről szűk és tág értelemben beszélhetünk: előbbi esetében az értelmezendő alkotmányos rendelkezésnek, normának vagy alapjognak pusztán az alkotmányban elfoglalt helyére hivatkozunk, utóbbi esetében pedig azt összevetjük más alkotmányi rendelkezésekkel, alapjogokkal vagy a preambulummal. Tágabb értelemben tehát ide tartozik az, amikor az alkotmánybíró egy adott alkotmányi rendelkezés jelentését más, konkrét alkotmányi rendelkezések alapján, azokkal egybevetve, azokra tekintettel,

[16] E vonatkozásban követjük Szabó Miklóst, aki maga is az *a simili* érvelést mint a *per analogiam* érvelés „alapesetét” fogja fel. Vö. Szabó, 1999, 171.

[17] Joghézagról akkor beszélünk, ha egy adott életviszony egészét a jogalkotó szabályozás alá vonja (vagyis az életviszonyra, annak jelentősebb részeire van jogi norma), ám ennek valamely szegmensét véletlenül elfelejti szabályozni. Ez szó szerint „hézagot” jelent a jogi normák rendszerében: miközben az adott szegmensre nem létezik szabályozás, az adott életviszony többi szegmensére igen.

[18] Ennek éppen az ellenkezője az ún. teleologikus redukció, amelynek során éppen az okozza a problémát, hogy van szabály, de nem kellene lennie. Larenz szerint joghézag (*rechtliche Lücke*) nemcsak akkor állhat fenn, ha nincs szabályozás, hanem akkor is, ha egy általános elvből olyan jogi elvárások következnek, amelyek egy létező szabállyal ellentételesek. Ilyenkor a jogi szabályozás értelmét és célját (*Sinn und Zweck*, együtt: *Telos*) kell figyelembe venni, és ezek alapján eltekinteni a létező szabály alkalmazásától. Ez esetben tehát a joghézag rejtett (*verdeckte Lücke*), ennek kiküszöbölésére pedig a teleologikus redukció (*teleologische Reduktion*) technikáját kell alkalmazni, azaz az általános elv, a szabályozás célja alapján figyelmen kívül kell hagyni az annak ellentmondó konkrét jogi normát. Vö. Larenz – Canaris, 1995, 210–211.

azokkal összhangban állapítja meg.^[19] Szűkebb értelemben viszont csak akkor beszélünk kontextuális értelmezésről, ha az alkotmányos norma értelmét azon rendeltetés alapján próbáljuk feltárni, ami pusztán annak a jogi normák rendszerében elfoglalt helyéből következik.

Az alkotmányos normák értelmezhetők az alkotmány alatti extern állami normatív aktusok (törvények, rendeletek) alapján is: nem tipikus, és elvileg is ellentmond az alkotmány primátusa elvének,^[20] de előfordulhat, hogy egy alkotmányos rendelkezés (a kutatásunkban: alapjog) értelmét törvényi forrás alapján értelmezi az alkotmánybíróság.

Az alkotmány (illetve az abban foglalt normák, így az alapjogok) értelmezhetők az alkotmánybírósági esetjog alapján is: ide tartozik pl. a konkrét korábbi alkotmánybírósági határozatokra (mint „precedensekre”) hivatkozás, az alkotmánybíróság „gyakorlatára” történő hivatkozás, illetve az alkotmánybíróság által alkotott absztrakt normákra (pl. a szervezeti és működési szabályzatra) való hivatkozás.

Az alkotmány értelmezhető a rendes bíróságok esetjoga alapján is: ennek részei a bírói/ítélkezési gyakorlatra hivatkozó értelmezés, az eseti bírói döntésekre hivatkozó értelmezés, valamint az absztrakt bírói normára, elvi jogértelmező bírói aktusra hivatkozó értelmezés.

Szintén a tágabb értelemben vett jogrendszer részei az egyéb jogalkalmazó szervek normatív vagy egyedi döntései. Az alkotmányos rendelkezések, az alapjogok értelmezése így az egyéb hazai állami szervek – tipikusan – normatív aktusai alapján is értelmezhetők, illetve az alkotmánybíróságok ilyen érveket is felhasználhatnak, még ha nem is várható, hogy ezt rendszeresen tegyék. Elvileg azonban az alapjogok alkotmánybírósági értelmezéséhez segítségül szolgálhatnak közigazgatási szervek határozatai (pl. adóhatósági állásfoglalások, választási bizottsági elvi vélemények stb.), az ombudsman ajánlásai, stb.^[21]

4. A külső rendszertani és közvetlen jog-összehasonlító érvek

Az alapjogok értelmezésének kontextusa nemcsak belső (a hazai jogon és jogalkalmazási gyakorlaton alapuló), hanem külső kontextus is lehet. Egy alkotmánybíróság – egy, a hazai jognak sokkal inkább kitett rendes bírósághoz képest – az alapjogok sajátosságai folytán szabadabban használhat fel olyan, nem a hazai tételes jogból vagy jogalkalmazásból származó tartalmi szempontokat,

[19] A tágabb értelemben vett kontextuális értelmezés gyakran használt maximái az ún. lerontó formulák, amelyek az egymásnak ellentmondó (pontosabban a szöveg szintjén ellentmondani látszó) alkotmányi rendelkezések (az alkotmányos normakollízió) feloldására adnak iránymutatást. Idetartozik különösen a *lex superior derogat legi inferiori*, a *lex specialis derogat legi generali* és a *lex posterior derogat legi priori* elve.

[20] Limbach, 2001.

[21] Továbbá elvileg részben ide, részben a következő módszer alá tartozna szövetségi államokban a tagállami alkotmányok értelmezése a szövetségi alkotmány alapján, vagy vice versa, de ez jelen kutatás során – lévén a vizsgált országok nem föderációk – nem releváns.

amelyeket az egyébként is egységesebb nemzetközi tartalommal bíró alkotmányos jogok értelmének feltárásához szükségesnek gondol. Mivel az egyes országok alkotmányai nagyjából olyan alapjogokat tartalmaznak, amelyeknek nemzetközi relevanciája is van, vagyis amelyeket nemzetközi egyezmények is tartalmaznak, így magától értetődően szerepe lehet a „belső” alapjogok értelmezésében a hasonló szempontokat megfogalmazó nemzetközi egyezmények felhasználásának az alkotmánybírói érvelés során. Továbbá, mivel a legtöbb nemzetközi egyezménynek van valamilyen jogalkalmazó mechanizmusa, ezért az alapjogok értelmezhetők a nemzetközi jogszolgáltató fórumok eseti döntései vagy ítélezési gyakorlata alapján is.

A „hagyományos” nemzetközi jogi források felhasználása mellett az alapjogok értelmezésének egyéb forrásai is lehetnek; ezek a *par excellence* jog-összehasonlító érvek. Ha az alkotmánybíró pl. egy konkrét külföldi jogrendszer valamely normájára vagy jogalkalmazó aktusára (alkotmányára, törvényére; alkotmánybírói vagy bírósági határozatára) hivatkozik, azzal a belső norma (az értelmezendő alapjog) értelmét egy konkrét külföldi jogrendszer tételes jogi normája vagy jogalkalmazó szerveinek gyakorlata segítségével állapítja meg. Végül az is előfordulhat, hogy a nemzeti alkotmánybíró generális jelleggel hivatkozik az „európai joggyakorlatra”, a „demokratikus országok által követett elvekre” és hasonló, nem specifikus igazoló elvekre; ezek érvelési súlya azonban nem jelentős.

Végül lehetséges, hogy az alkotmánybírók egyéb külsődleges értelmezési forrásokat is használnak; ilyenek lehetnek pl. a nemzetközi szokásjog normái, a *ius cogens* stb.

5. A jogalkotó szándékán alapuló („történeti”) és a teleologikus értelmezés

A teleologikus értelmezés során a jogalkalmazó, jelen kutatásunk esetében az alkotmánybíró a jogszabály (a vizsgált országok esetében a kartális alkotmány vagy alkotmánytörvény) objektív célján, társadalmi rendeltetésén alapuló jelentését tárja fel, amihez leggyakrabban annak címét, preambulumát vagy a törvény (alkotmány) szövegében benne rejlő azon társadalmi funkciót veszi alapul, amelyet az betölteni hivatott. A szövegeztől függetlenül ide tartoznak mindazok az érvek, amikor az alkotmány rendeltetésére, létének értelmére, funkciójára, céljára stb. hivatkozik az alkotmánybíró.

A történeti értelmezés révén azt kíséreljük meg megállapítani, hogy mi volt a jogalkotó (jelen esetben az alkotmányozó) szubjektív akarata, belső szándéka az adott jogi normával. Ez esetben felhasználható a jogszabály miniszteri indokolása, a törvényelőkészítési anyagok (*travaux préparatoires*, *Materialen*, *legislative history*), esetleg történhet hivatkozás minden külsődleges forrás megidézése nélkül általánosságban a „törvényhozó (alkotmányozó) szándékára”, annak [’nyilvánvaló’ vagy ’feltehető’] „akarata” vagy az értelmezendő jogi rendelkezés (az alkotmányba foglalt alapvető jog szövegének) keletkezés- és változástörténetére.

6. Az egyéb érvek

A fentiekben túl léteznek egyéb módszerek és források, amelyeket a vizsgált alkotmánybíróságok használhatnak az alkotmányos alapjogok értelmének megállapítása során. E módszerek nem tipikusak, előfordulásuk ugyanakkor lehetséges, így számbavételük és alkalmazásuk gyakoriságának mérése a kutatási módszertan részeként mindenképpen indokolt.

Idetartozik mindenképp a jogtudományi-jogirodalmi értelmezés, azaz az alkotmányos jogok értelmezése során a jogtudományi munkákra történő hivatkozások. Ez esetben az alkotmánybíróság valamilyen konkrét jogtudományi munka alapján dönti el a felmerülő értelmezési problémát, ideértve nemcsak a jogtudományi monográfiákat, tankönyveket, tanulmányokat, cikkeket stb., hanem a kommentárokat, továbbá a már hatályukat veszített korábbi alkotmányokat és még hatályba nem lépett alkotmánytervezeteket is.

Az általános jogelvek fényében történő értelmezés során az alkotmány rendelkezéseit meghatározó olyan elvek és értékek felhasználása történik meg, amelyek ugyan nincsenek az alkotmányban (illetve a tételes jog bármely részében) nevesítve (ezért értelemszerűen azok nyelvtani értelmezése sem merülhet fel – ellentétben a tételes jogi jogelvekkel mint dogmatikai kategóriákkal), de amelyek meghatározzák a jogrendszer működését (pl. „a jog nem tudása nem mentesít a felelősség alól”; „amit a jog kifejezetten nem tilt, azt szabad”; *nemo plus iuris* stb.).

Végül a szubsztantív értelmezés során a jogalkalmazó (kutatásunkban: az alkotmánybíróság) közvetlenül valamely bevett, nem jogi értékre hivatkozik. Ilyen értékek lehetnek bizonyos kardinális jellegű erkölcsi elvek, igazságossági szempontok, társadalompolitikai megfontolások; az egyenlőség eszméje; hasznosság kritériumok (például gazdaságossági szempontok); a közérdek érvényesítése; stb. Minden morális, gazdasági, környezeti, statisztikai, társadalmi, természettudományos vagy más hasonló, kifejezetten nem jogi érv idetartozik.

IV. A KUTATÁS EREDMÉNYEI

Ami a kutatás általános módszertani tanulságait illeti, a következők érdemelnek kiemelését.^[22]

Mindenekelőtt, minden országban az elsődleges érvelési módszer a korábbi alkotmánybírósági döntésekre való hivatkozás. Ennek keretében minden vizsgált országra jellemző, hogy nem egyszerűen csak utalnak a korábbi gyakorlatra,

[22] A kutatás részletes, egyes országokra vonatkozó eredményeit lásd a kutatás megállapításait ismertető, 1. jegyzetben említett összehasonlító jogi könyv „nemzeti fejezeteiben”: Flander, 2021, 99-179.; Köblös, 2021, 181-243.; Sehnálek, 2021, 245-299.; Šmigová, 2021, 345-399.; Mostowik, 2021, 401-465. A részletes eredmények internetes, open source formában való megtekintéséhez lásd: Tóth J. (ed.), 2021b.

hanem jellemzően tételesen hivatkoznak azon konkrét alkotmánybíróági határozatokra, amelyek alapulvételével az adott, későbbi ügyben a testület döntést hozott. Mivel az összes vizsgált alkotmánybíróóság jóval 2011 (a mintánkba beemelhető döntések legkorábbi meghozatali időpontja) előtt kezdte meg működését, így a legtöbb, alkotmányossági problémát felvető kérdéskörben már számos döntést hozott korábban mindegyik – még ha nem is pontosan ugyanazon jogkérdések esetében. Mivel azonban a korábbi gyakorlatban az egyes alapjogokkal kapcsolatban kimunkált elvi tételek jó részét a későbbi összetételű testületek is fenntartják, így az azokban adott alapjog-értelmező kitételeket, megállapításokat – nyilvánvaló módon – felhasználják hasonló jellegű, ugyanazon alapjogot egy más vonatkozásban elbíráló újabb határozataikban is. Ez valójában akkor is így lenne, ha erre nem hivatkoznának explicite – azonban megteszik, és ezzel nyíltan vállalják azt, hogy döntéseikkel nem „tisztá lappal” indulnak egy-egy alkotmányossági kérdés eldöntésekor, hanem azt az alkotmányossági hálót fonják tovább, amelyet elődeik kezdtek meg (még ha bizonyos részkérdésekben, kivételképpen, később meg is változik az adott testület álláspontja). Ezzel az alkotmánybíróóságok kvázi-precedensbíróóságokká lépnek elő: bár formálisan nem kötik egyik testületet sem saját korábbi döntéseik, azok azonban jó alapot adnak arra, hogy későbbi, hasonló alkotmányossági kérdésekben egy más összetételű testület is hasonló eredményekre jusson.^[23]

Ha ennek indokát keressük, arra több plauzibilis magyarázatot is találhatunk. Egyrészt az alkotmányos alapjogok nem változnak gyorsan; elnevezésük (főként a valódi alapjogként funkcionáló első generációs emberi jogoknál) gyakorlatilag ugyanaz marad, a mögöttük levő tartalom pedig minimum több évtizedes hagyománnyal rendelkezik, így ezen alapjogok többségének kiérlelt hatóköre és jelentése van. Ha részkérdésekben van is vita az alkotmánybíróóság tagjai között, mindig adódnak olyan előkérdések, olyan alapvető kiindulópontok, amelyekben a testületen belül konszenzus van, így mindig találhat a testület (aktuális többsége) olyan korábbi határozatokat, amelyeket jó szívvel hozhat fel a későbbi döntése meghozatalának kiindulópontjaként. És mivel az is jellemző, hogy az alkotmánybíróóságok egy-egy ügyben nem egy, hanem általában több (néha pedig kifejezetten sok, olykor akár tíznél is több) korábbi döntést idéznek meg, az adott ügyben felvetődő szempontok minél szélesebb körére kitérve, így mindig lesznek olyan precedenshatározatok, amelyek tartalma tekintetében az alkotmánybírók között nincs érdemi vita. Ha abban nincs is konszenzus közöttük, hogy ezekből a konkrét ügyben milyen konkrét alkotmányossági döntés következik, abban igen, hogy bizonyos alapvetések a tartalmi alkotmányosság

[23] Minél régebb óta működik egy alkotmánybíróóság (vagy alkotmánybíráskodási hatáskörrel bíró más szerv), annál gyakrabban és annál több precedenshatározatot fog idézni. Nem csak a közép-kelet-európai országokra jellemző ez az összefüggés: Goldsworthy hat (különböző jogi kultúrájú, a világ különböző régióiban elhelyezkedő, de egyformán írott alkotmánnyal rendelkező) ország (Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Németország, India, Dél-afrikai Köztársaság) esetében fogalmazta meg általános tapasztalatként ugyanezt. Ld. Goldsworthy, 2006a, 342.

minimális garanciáit jelentik, amelyek nélkül az alapjogvédelem maga is értelmét vesztené (és ezeket tipikusan az adott alkotmánybíróság működésének első néhány évében megszületett alapdöntések tartalmazzák).

Az is arra ösztönözheti az alkotmánybíróságokat, hogy minél több korábbi precedensdöntésüket vegyék bele aktuális határozatukba, mert így növelhetik annak legitimitását. Reálisan számolhatnak ugyanis azzal, hogy egy olyan döntés, amely egyenesen következik a korábbi, a társadalom és a jogászközösség által már elfogadott és elismert gyakorlatból, kevesebb szakmai és társadalmi kritikára számíthat, mint egy nívum jellegű, egy adott kérdésben első alkalommal született döntés. Végül a korábbi döntések érvelésbe való beemelése munkatakarékossági szempontból is hatékony: a mindig leterhelt testületeknek kevesebb időt és energiát kell az alkotmányos érvelésbe fektetniük, mivel azt nagyobbrészt a korábbi alkotmánybírósági határozatok megtették már helyettük. Nem véletlen tehát, hogy majdnem mind a 180 vizsgált alkotmánybírósági határozatban, azaz (egy kivétellel) mind a hat országban kivétel nélkül majdnem minden (vagy ténylegesen minden) vizsgált ügyben a döntésekben hivatkoztak legalább egy, de nagyobb részükben több korábbi alkotmánybírósági határozatra is. (Az egyetlen kivétel Szerbia, ahol a kutatás megállapításai szerint összesen – mindössze – 14 ügyben hivatkoztak^[24] a korábbi alkotmánybírósági esetjogra; itt ehelyett a nemzetközi forrásokat veszi figyelembe inkább az alkotmánybíróság, és ez utóbbi szerepe itt jóval nagyobb is, mint más országokban). Ezen érvelési mód használata továbbá számos esetben ügydöntő jelentőségű vagy legalább az érvelést meghatározó jellegű volt. A kelet-közép-európai országok alkotmánybíróságai tehát kvázi-precedensbíróságoknak (Zódi Zsolt terminológiáját felhasználva: „kartális precedensbíróságoknak”,^[25] saját meghatározással: esetjogi bíróságoknak) tekinthetők.

A többi értelmezési módszer tekintetében az egyes kelet-közép-európai országok alkotmánybíróságainak gyakorlata változó volt; bizonyos módszerek egyes testületekre inkább, másokra kevésbé jellemzőek. Ezek közül is elsősorban a tágabb értelemben vett kontextuális értelmezés volt bevett. Ez annak köszönhető, hogy az alkotmány és a benne foglalt alapjogok egy koherens rendszert kell, hogy alkossanak, így a szöveg szintjén esetleg ellentmondani látszó alapjogok közötti feszültséget meg kell szüntetni, az alapjogokat egymásra vonatkoztatva kell értelmezni, és így kell megvonni azok érvényesülési határát. Ennek meghatározása, hogy határhelyzetekben melyik alapjognak van a másik felett primátusa, különböző mércék és tesztek alkalmazását igényli, amelyet ha az alkotmánybíróság igénybe vesz, máris (szükségképpen) kontextuális értelmezést végez, amely tehát – az alkotmány egysége és koherenciája (nyilvánvalóan fikcionális, de gyakorlati szempontból nélkülözhetetlen) elvének megvalósulása érdekében – az esetek jó részében szükségszerű és elkerülhetetlen. Ugyanakkor

[24] Még a szlovák testület esetében fordult elő, hogy több (összesen öt) ügyben nem hozták fel a korábbi alkotmánybírósági gyakorlatot értelmezési vagy érvelési alapként.

[25] Zódi, 2021.

kor a szűkebb értelemben vett kontextuális értelmezés, vagyis egy alkotmányos alapjog értelmének megállapítása pusztán annak alapján, hogy azt az alkotmány mely részében helyezte el az alkotmányozó, egyik vizsgált ország alkotmánybírószági gyakorlatában sem volt jellemző. Ilyenek vagy egyáltalán nem fordultak elő a vizsgált 30 határozatban, vagy csak kivételképpen.

Hasonlóan, a belső rendszertani érvek egyéb típusai is csak kivételesen jelentek meg az egyes elemzett országok vizsgált alkotmánybírószági határozataiban. Így míg a korábbi alkotmánybírószági gyakorlat e módszer körében meghatározó (szinte minden országban minden ügyben alkalmazott), a tágabb értelemben vett kontextuális értelmezés (az alapjogok egymásra vagy más alkotmányos rendelkezésekre vonatkoztatott, reflektált értelmezése) jellemző volt, addig az alapjogok értelmezése az alkotmány alatti belső jogi normák alapján ritkán (általában az ügyek kevesebb mint felében) alkalmazott volt.^[26] A hazai rendes bíróságok esetjoga, ítélezési gyakorlata az elemzett határozatokban legfeljebb csak az alkotmányjogipanasz-ügyek tényállásának (az alapul fekvő ügy előzményeinek) ismertetésekor (és ennek során a panasszal támogatott bírói döntés ítélezési gyakorlattal való összhangjának elemzésekor) került elő, maguknak az alapjogoknak az értelmezésénél már nem, vagy csak alig;^[27] az egyéb hazai állami szervek normatív aktusai szerinti értelmezést végül úgyszintén alig (az ügyek ötödét meg nem haladó mértékben) alkalmazták a vizsgált közép-európai alkotmánybírószágok, akkor is főként pusztán az értelmezést erősítő vagy csak illusztratív jelleggel.^[28]

Kutatásunk elején hipotézisünk az volt, hogy az alkotmánybírószági gyakorlat mellett a nyelvtani (textuális) értelmezés lesz a leginkább meghatározó. E feltételezést a kutatás eredményei részben (de csak részben) igazolták: míg ugyanis a jogi szakmai (dogmatikai) értelmezés valóban gyakran alkalmazott módszernek bizonyult, amennyiben együtt nézzük az egyszerű fogalmi dogmatikai értelmezést és a jogszabályi vagy jogági jogelvek alapján való értelmezést (ezek legalább egyike mindegyik ország vonatkozásában az ügyek mindegyikében vagy nagy többségében előfordult), addig a szavak hétköznapi értelmének feltárására való törekvés a legtöbb vizsgált alkotmánybírószág elemzett döntéseiben vagy egyáltalán nem volt megfigyelhető, vagy előfordult ugyan, de csak néhány esetben.^[29] A dogmatikai értelem viszonylag széles körű, expliciten is hivatkozott figyelembevételének nyilvánvalóan az lehet az oka, hogy az alkotmány normaszövege jogi szöveg, amelynek jogi szakszavai (alkotmányjogi vagy más tételes jogi dogmatikai kategóriái, avagy jogági jogelvei) jogi jelentése egyrészt releváns,

[26] Szlovéniában 21, Szlovákiában 15, Szerbiában 11 ügyben alkalmazták ezt a módszert. (Magyarországon 6, Csehországban 3 ügyben volt detektálható, Lengyelországban pedig egyszer sem.)

[27] 25%-nál többször csak Magyarországon használták e módszert.

[28] Kivétel Szlovákia, ahol összesen 11 ügyben fordult elő ilyen érv.

[29] Így egyetlen, hétköznapi nyelvtani értelmezés sem történt (legalábbis expliciten hivatkozva rájuk nem) a cseh alkotmánybírószág általunk elemzett gyakorlatában, míg a lengyel (15 ügy), a szlovén (10 ügy), a szerb (8 ügy), a szlovák (6 ügy) és a magyar alkotmánybírószág (3 ügy) esetében alkalmanként előfordult.

másrészt gyakran homályos a konkrét eldöntendő alkotmányossági probléma megítélések, így annak explicit, az indokolásban megjelenő értelmezése óhatatlanul szükséges. A hétköznapi értelem feltárása ellenben azért lehet kevésbé hivatkozott, mert az gyakran egyértelmű, vagy legalábbis arról az alkotmánybíróság feltételezi, hogy köztudott, így problémamentes, annak explicit értelmezésére tehát (az alkotmánybíróság véleménye szerint) a legtöbbször nincs szükség (*interpretatio cessat in claris*). Megjegyzendő, hogy a hétköznapi értelmezés a maga szűk előfordulása esetén is szinte mindig (négy kivétellel) szemantikai értelmezést jelentett; szintaktikai értelmezés a 180 elemzett alkotmánybírósági határozat közül mindössze három lengyel és egy magyar alkotmánybírósági döntésben fordult elő. Itt kell még kitérni az egyéb szakmai terminológián alapuló értelmezés teljes hiányára is; ilyen értelmezés a vizsgált teljes mintában egyszer sem fordult elő.

Meghatározó mértékben, de a belső rendszertani érvekhez és a nyelvtani értelmezéshez képest kevésbé gyakran alkalmazták a vizsgált alkotmánybíróságok a külső rendszertani érveket. Mivel az, hogy minden elemzendő alkotmánybírósági határozat tartalmazzon hivatkozást EJEB- vagy EuB-döntésekre, a mintába felveendő határozatok kiválasztására vonatkozó követelmény volt, így abból, hogy minden alkotmánybírósági határozat tartalmazott legalább egy ilyen, semmilyen következtetést nem tudunk levonni; egy ilyen „következtetés” levonása az ok és az okozat felcserélése volna.

Ugyanezen okból kell fenntartással kezelnünk az EJEB- (vagy EuB-) határozatok viszonylag magas számát. Általános tapasztalat ugyanis (és jelen kutatás során sem tapasztaltunk mást), hogy az alkotmánybíróságok az EJEB döntéseit gyakran „csomagban” kezelik; vagyis ha elhatározzák, hogy az ügyben nemzetközi relevanciával bíró forrásokat is megjelölnek, akkor tipikusan ezt nem egyetlen forrásra hivatkozva teszik, hanem – az érvelést erősítendő – több ilyen forrást használnak fel. Pusztán abból tehát, hogy a kiválasztás alapjául szolgáló konkrét EJEB-határozat mellett még más EJEB-határozatokra való hivatkozások is találhatóak az adott, elemzett alkotmánybírósági határozatban, nem következik, hogy a vizsgált közép-európai alkotmánybíróságok valóban az itt elemzett mintában talált mértékben hivatkoznának nemzetközi forrásokra. Az EJEB döntései ugyanis ritkán állnak önmagukban, hiszen azok – elvileg – az Egyezmény emberi jogokról szóló rendelkezéseinek értelmezései és azok alkalmazásai, így az várható, hogy ha egy alkotmánybírósági határozatban találunk egy hivatkozást egy EJEB-döntésre, akkor – legalább az esetek jelentős részében – jó eséllyel találni fogunk egy hivatkozást az Egyezmény alapul fekvő passzusára (valamint az azt értelmező több egyéb EJEB-döntésre) is. E hivatkozások feltárása ugyanakkor nem teljesen jelentőség nélküli: ha arra nem is tudunk következtetni belőle (ellentétben a többi vizsgálandó érvelési módszerrel), hogy mennyire elterjedt a nemzetközi források használata általában véve a vizsgált alkotmánybíróságok gyakorlatában, arra azonban igen, hogy ha alkalmaznak nemzetközi forrásokat ezek az alkotmánybíróságok, akkor milyen típusúakat alkalmaznak.

E vonatkozásban a kutatásnak már a kérdéses alkotmánybíróági határozatok kiválasztása alapján megállapítható eredménye, hogy térségünkben sokkal inkább bevett az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatára és eseti döntéseire való hivatkozás, mint az Európai Unió Bírósága gyakorlatának vagy egyedi döntéseinek az alapjogi érvelésbe való beemelése (és ez nemcsak a nem EU-tag Szerbia, hanem az EU-tag országok esetében is így van). Az viszont ehhez képest is meglepő volt, hogy egyéb nemzetközi forrásokat, ha nem is gyakran, de érzékelhető rendszerességgel használtak fel a nemzeti alkotmánybíróóságok; majd-nem mindegyik kelet-közép-európai alkotmánybíróóság hivatkozott ilyenekre (kivétel a szlovák), mégpedig rendkívül változatos formában.^[30]

Hasonló, közvetlen összefüggés a jog-összehasonlító érvek tekintetében nincs; a mintába beemelendő döntések kiválasztására nem hatottak a konkrét külföldi jogrendszerek jogszabályaira, alkotmánybíróági határozataira vagy más konkrét forrásaira való hivatkozások, így azok megállapított arányai (a „fontos” ügyek tekintetében) nagyjából a valóságos helyzetet tükrözik. E helyzet úgy foglалható össze, hogy az összehasonlító érvek Kelet-Közép-Európában nem túl gyakori, de így is figyelemre méltó mértékben fordulnak elő; igaz, szerepük minden bizonnyal csak az érvelést színesítő, illusztratív jellegű, a döntés érdemére sem önmagukban, sem más érvek mellett nem hatnak ki, azt nem határozzák meg.^[31] Példaként azonban jó szolgálatot tesznek arra nézve, hogy az alkotmánybírók bizonyíthatassák, érvelésük nem egyedi, nem sajátos, és előfordul más országokban is. Relatíván leggyakrabban a német *Bundesverfassungsgericht* határozatait idézik meg,^[32] de az e körben felhasznált külföldi források rendkívüli változatoságot mutatnak – minden bizonnyal nem függetlenül az adott határozat előadó bírójának vagy az előadó bíró – döntést előkészítő – tanácsadó mun-

[30] Messze a legtöbb ilyen hivatkozást a magyar minta tartalmazott: a 30 ügyből 15-ben hozta fel – általában csak az érvelést erősítő vagy illusztratív jelleggel – a magyar Alkotmánybíróóság az ilyen „egyéb” külsődleges forrásokat (például nemzetközi szervezetek testületeinek határozatait vagy ajánlásait). A többi országban (ez említett Szlovákia kivételével, ahol ilyen hivatkozás nem fordult elő) 1 és 3 közötti esetszámban fordult elő ilyen érv.

[31] 2010 után egy nagyobb, a kelet-közép-európai jogrendszerek közül Magyarországra is (valamint 15 másik alkotmánybíráskodást végző szervre, mind az öt kontinensről) kiterjedő kutatás keretében vizsgálták a külföldi precedensekre való hivatkozások gyakoriságát és szerepét az adott nemzeti szerv gyakorlatában. A magyar Alkotmánybíróósággal kapcsolatban Sente Zoltán által megállapított eredmények hasonló tapasztalatokat tükröznek, mint a mi kutatásunk e körben tett következtetései. Eszerint az 1999–2010 között megvizsgált 1016 döntésből 19 ügyben született külföldi forrásokra való (azaz klasszikus jog-összehasonlító) hivatkozás (1,8%), ha azonban az e tekintetben nem releváns helyi önkormányzati rendeletalkotással kapcsolatos és a népszavazási kifogásokkal kapcsolatos ügyeket nem számítjuk, akkor az ügyek 3%-ában használt ebben az időszakban a magyar Alkotmánybíróóság ilyen érveket. Vö. Sente, 2013, 259-260.

[32] Ugyanerre jutott Sente Zoltán az idézett kutatásában, vö. Sente 2013, 262.; továbbá hasonló a helyzet az (e kutatás körében nem vizsgált, de a térség országainak számbavételénél fontos) osztrák *Verfassungsgerichtshof* esetében is. Az érvelési súly is hasonló, azt az osztrák testület is csak az érvelést erősítő, nem ügydöntő jelleggel használja. Gamper, 2013, 226.

katársának^[33] az egyedi felkészültségétől, tárgyi ismereteitől sem. E módszer leginkább Szlovákiában, Magyarországon és Csehországban elterjedt (a vizsgált 30-30 alkotmánybíróági határozatból Szlovákiában 20-ban, Magyarországon 18-ban, Csehországban 15-ben volt ilyen érv); kevésbé jellemző Szlovéniára (8 eset) és Lengyelországra (1 eset); Szerbiában pedig jog-összehasonlító érvek a vizsgált mintában egyáltalán nem merültek fel.^[34]

Változó mértékben vették igénybe az egyes vizsgált alkotmánybíróságok a logikai érveket, a teleologikus értelmezést, az általános jogelvek fényében történő, valamint a jogtudományi munkák alapján történő értelmezést; míg történeti (szubjektív teleologikus) és szubsztantív értelmezés alig (szinte soha nem) fordult elő. A logikai (kvázi-logikai) érvek felhasználása tipikusan vagy alig fordult elő az elemzett mintában (a szerb testület két alkalommal használt logikai értelmezést, a szlovén háromszor, a lengyel négyszer, a magyar pedig hétszer); a szlovák és a cseh alkotmánybíróság ellenben erősebben vette igénybe ezt a módszert: a szlovák alkotmánybíróság az *a minore ad maius*ra 9, az *a maiore ad minus*ra 5, az *ad absurdum*ra 3, az *a contrarió*ra 1, az *a similire* 5, egyéb logikai maximákra pedig 6 ügyben hivatkozott, míg a cseh testület ugyanezen érveket sorrendben 1, 1, 4, 2, 4, illetve 3 ügyben használta fel.

A(z objektív) teleologikus értelmezés, vagyis az alkotmány vagy az alkotmányos rendelkezések céljára hivatkozó explicit érvelés rendkívül változatos mértékben fordult elő az elemzett mintákban: az ilyen hivatkozás rendkívül visszafogott alkalmazásától (Szlovákiában és Lengyelországban) egészen a döntések közel felében való megjelenésig (Szerbiában) terjed a skála.^[35] Érdekes, hogy ahol elvileg (az alkotmány rendelkezései alapján) ez az értelmezés kötelező elem lenne (Magyarországon), ott is viszonylag ritka az alkotmányi cél megidézé-

[33] A határozat szövegét író (rendkívül változatos elnevezéssel illetett) előkészítő munkatársak szerepe meghatározó: alkotmánybíróságokként változik, hogy milyen mértékben van befolyásuk az érdemi döntéshozatalra, de szerepük mindegyik jogrendszerben fontos. A bírói döntéshozatal érdemben segítő, jogi munkakört betöltő személyzet szerepének 27 ország alkotmánybíróságára vagy legfelső bíróságára, valamint az EuB-ra (és furcsa kivételként a Velencei Bizottságra) kiterjedő, rendkívül alapos és informatív számbavételét lásd: Zegrean – Costinescu, 2016.

[34] A Groppi és Ponthoreau által koordinált nemzetközi jog-összehasonlító vizsgálat e tekintetben érdekes eredményekre jutott. Bár a magyar alkotmánybíróságon kívül az általunk vizsgált országokban nem folyt kutatás, a tágabb térség többi országában azt lehetett megállapítani, hogy a külföldi jog (illetve ezen belül konkrétan az alkotmánybíróági vagy bírósági döntések) megidézése kevésbé jellemző (és csak a legfontosabb döntések esetében figyelhető meg, ha egyáltalán). Így a magyar Alkotmánybíróság vonatkozásában talált 1,8%-os (a nem releváns ügyeket kizárva 3%-os) arány mellett az osztrák *Verfassungsgerichtshof* esetében 0,45%-os (60 eset a 13 251-ből); a maga a testület által hivatkozott ügyekben alig 0,1%-os) arány volt megállapítható. A magyarral nagyságrendileg megegyező mértékű külföldi hivatkozást használt a német *Bundesverfassungsgericht* (1351 esetből 32 döntés, 2,4%), és szinte teljesen hiányzik a jog-összehasonlító érvelés az orosz alkotmánybíróság (11 ezerből hat eset) és a román alkotmánybíróság (14 ügy a 13 250-ből) gyakorlatából. Vö. Groppi – Ponthoreau, 2013, 412.

[35] Szlovákiában és Lengyelországban négyszer, Magyarországon és Csehországban hétszer, Szlovéniában kilencszer, Szerbiában pedig tizennégyszer hivatkozott a nemzeti alkotmánybíróság az alkotmány explicit céljára.

se.^[36] Ezen érv relatív „kihasználatlanságának” az elsődleges oka nem a célban rejlő jelentéstartalom jelentőségnélkülisége, hanem az, hogy a jogszabályi cél gyakran adott, egyértelmű, így nem kell explikáltan hivatkozni rá, kivéve, ha más értelmezési módszerekkel a jogalkalmazó nem jut egyértelmű eredményre. Ilyenkor (de csak ilyenkor) van szükség arra, hogy az alkotmánybíróság – túl az alkotmányszövegen, az alapjogi dogmatikán és az előbbit értelmező, az utóbbit részben alakító alkotmánybírói gyakorlaton – kifejezetten felhívja az alkotmányos rendelkezés (vagy az egész alkotmány mint koherens szabály- és elvrendszer) célját. Az objektív teleologikus érvek tehát az alkotmányértelmezés „mankójaként” funkcionálnak, amelyek használatára így csak akkor van szükség, ha más módon a jelentés feltárása nem látszik lehetségesnek, vagy az alkotmányszöveg legitím értelmezése nem látszik kellően meggyőzőnek.

Ehhez képest a szubjektív teleologikus érvek használata nem jellemző; az alkotmányozó szándékára vagy az e szándék mibenlétét alátámasztani látszó alkotmányozási (társadalmi-politikai) körülményekre való hivatkozás vagy egyáltalán nem jelenik meg a vizsgált határozatokban (Szerbiában és Csehországban), vagy csak kivételképpen. Magyarországon három esetben hivatkoztak történeti érvre (kétszer miniszteri indoklásra, egyszer általánosságban az alkotmányozó akaratára), Szlovéniában egyszer (általánosságban az alkotmányozó szándékára), Lengyelországban négyszer (kétszer előterjesztői indoklásra, kétszer általánosságban az alkotmányozó szándékára). Egyedül Szlovákiában fordult elő viszonylag nagyobb számban (összesen kilencszer) ilyen hivatkozás (kétszer az előterjesztői indoklásra, kétszer a *travaux*-ra, kétszer általánosságban az alkotmányozó szándékára, háromszor pedig történeti körülményekre).

Talán a legérdekesebb és minden bizonnyal a legellentmondásosabb mindegyik érv közül a jogtudományi munkákra való hivatkozások használata, vagyis, amikor az alkotmánybíróság az értelmezés során konkrét szerzők, név szerint megnevezett jogtudósok cím szerint megjelölt jogtudományi munkáira hivatkozik. Van, ahol az ilyen jogtudományi munkákra való hivatkozások alig jelennek meg (mint pl. Magyarországon, ahol a vizsgált mintában négyszer, vagy Szerbiában, ahol egyszer fordult ilyen elő), és van, ahol ez a rendszeresen használt, bevett módszerek közé tartozik. A hat, általunk vizsgált ország közül utóbbi jogrendszerek körébe sorolható mindenekelőtt Szlovénia, ahol a vizsgált határozatok döntő többsége (30-ból 25) hivatkozott konkrét jogtudományi munkákra, többségében monográfiákra, mégpedig határozatonként (ahol ez az érv előfordult) átlagosan négyszer. Majdnem a szlovénhez hasonló gyakorisággal fordul elő ezen érv használata Szlovákiában, ahol az Alkotmánybíróság 24 ügyben hivatkozott a jogirodalom konkrét eredményeire. Végül köztes pozíciót foglal el e vonatkozásban Lengyelország, ahol nyolc ügyben is – kifejezetten a döntést meghatározó jelleggel – használta fel a jogtudományi munkákat a lengyel tes-

[36] A magyar Alaptörvény [R] cikk (3) bekezdésében] kimondja, hogy „az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni”.

tület, valamint Csehország, ahol az ügyek felében történt hivatkozás jogtudományi munkákra.^[37] Utóbbi tekintetében árnyalja a képet, hogy e hivatkozások nagyobb része az előadó alkotmánybíró (társ)szereplésében megjelent jogtudományi munkákat takar, vagyis e viszonylag magas szám nem annyira a tudományos megalapozottság érdekében tett erőfeszítéseknek köszönhető, mint inkább a saját szerzőségű könyvek, tanulmányok propagálása szándékának. (Nyilvánvaló, hogy ez esetben a jogtudományi hivatkozások díszítő jellegűek, hiszen az előadó alkotmánybíró anélkül is a saját álláspontja szerinti döntéstervezetet terjesztette volna elő.)

Hasonlóan diffúz a gyakorlat az általános jogelvekre való hivatkozás szempontjából. Szerbiában ezek megidézése nem jellemző; ha használják is azokat, az érvelésben nem jelennek meg, feltehetőleg azért, mert ezek a jog olyan, mindenki által elfogadott, a jogászközösség számára triviális módszereit, illetve a jogrendszer működésének alapjait jelentik, amelyek explikálása feleslegesnek vagy „túlmagyarázásnak” tűnhetne. Ehhez képest a másik véglet Csehország, ahol az ügyek 70%-ában előfordult általános jogelvekre való hivatkozás, igaz, főként csak illusztratív jelleggel. A többi ország e két szélsőség között helyezkedik el, 4 és 10 közötti előfordulási gyakorisággal (de ezen érv – annak súlyát, a döntéshozatalban betöltött szerepét tekintve – igazán csak Magyarországon meghatározó jelentőségű).^[38]

Végül a szubsztantív érvek a ritka módszerek közé tartoznak mindegyik vizsgált kelet-közép-európai országban. Szlovéniában három döntésben (összesen nyolcszor), Szerbiában két határozatban, Magyarországon és Csehországban öt-öt ügyben, Szlovákiában pedig kilenc határozatban fordult elő nem jogi érv. Lengyelországra jellemző a legkevésbé ennek használata; az elemzett mintában egyetlen ilyen hivatkozás sem fordult elő. Ezek a maguk szűkösségében is figyelemre méltó változatosságot mutatnak; járványügyi korlátozások esetén orvosszakértői álláspontoktól (Szlovénia) és élettudományi szakmai konszenzustól (Szerbia), egyéb ügyekben a méltányosságtól (Csehország), a közérdeken (Magyarország, Szlovákia) és a „jó erkölcsökön” (Csehország) át a józan észig (Szlovákia) meglehetősen különböző, jogon kívüli döntési szempont jelenik meg érvként a kelet-közép-európai országok alkotmánybírói határozataiban. Bár elsősre azt várhattuk volna, hogy egy alkotmánybíró, amely a jog és erkölcs határterületén mozgó emberi jogokkal dolgozik, gyakrabban nyúl az erkölcsi szempontokhoz és az egyéb, nem jogi érvekhez, a kutatás eredményei alapján mégsem ez a helyzet, és a szubsztantív hivatkozások inkább a kivételt, mintsem a főszabályt jelentik. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy bár az emberi jogok valóban erkölcsi indíttatású és közvetlen erkölcsi relevanciával rendelkező jogok, így is – alkotmányba foglalásuk, vagyis pozitívalódásuk óta – a tételes jog részei, és mint ilyenek, tételes jogként történő értelmezésük és alkalmazá-

[37] Ezek közül öt esetben nem is hazai, hanem külföldi művekre hivatkozott a cseh Alkotmánybíró.

[38] Szlovéniában, Szlovákiában és Lengyelországban is a 30 elemzett határozat közül 4-ben, Magyarországon 10-ben fordult elő ilyen érv.

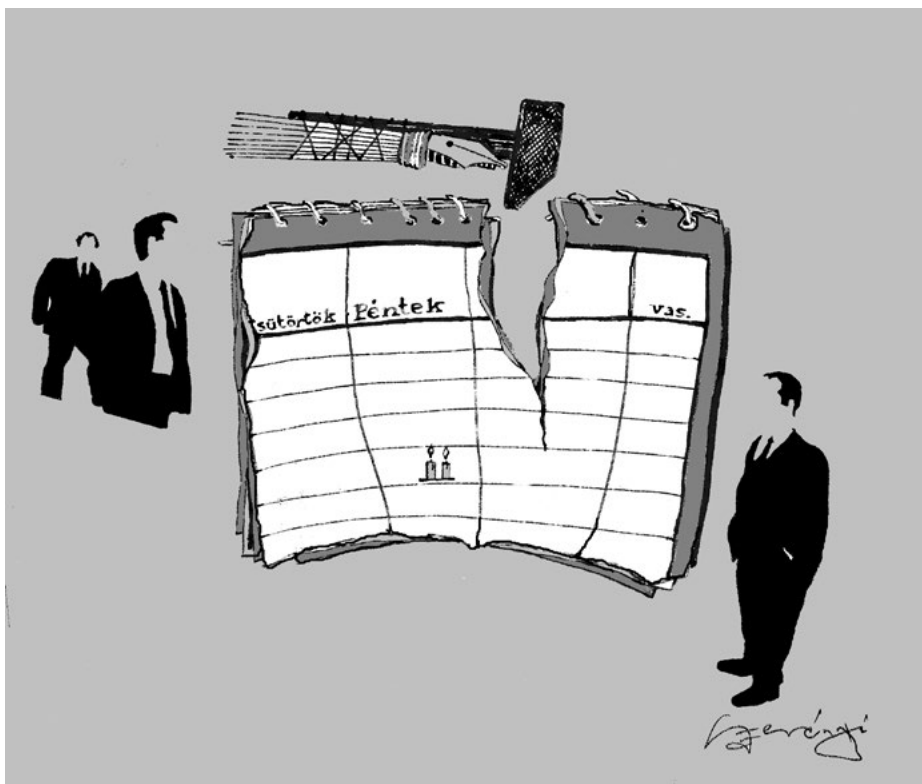
suk – a jogfejllesztés (gyakran jogértelmezésnek leplezett) kreatív módszereit is figyelembe véve – az esetek többségében elegendő ahhoz, hogy ennek révén az adott alkotmányos ügynek ne csak jogszerű, hanem egyben erkölcsös, igazságos eredménye, azaz „helyes” társadalmi és jogi kimenetele legyen.

IRODALOM

- Atiyah, P. S. – Summers, Robert S. (1987): *Form and Substance in Anglo-American Law. A Comparative Study of Legal Reasoning, Legal Theory, and Legal Institutions*. Clarendon Press, Oxford.
- Flander, Benjamin (2021): Interpretation of Fundamental Rights in Slovenia. In: Tóth J., Zoltán (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation: Analysis on Certain Central European Countries*. Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, Budapest–Miskolc. (Elérhető: <http://real.mtak.hu/134538/7/Constitutional%20Reasoning%20and%20Constitutional%20Interpretation%20-%20Full%20book.pdf>. Letöltés ideje: 2023. május 3.).
- Gamper, Anna (2013): Austria: Non-cosmopolitan, but Europe-friendly – The Constitutional Court’s Comparative Approach. In: Groppi, Tania – Ponthoreau, Marie-Claire (eds.): *The Use of Foreign Precedents by Constitutional Judges*. Hart Publishing, Oxford–Portland (Oregon).
- Goldsworthy, Jeffrey (2006a): Conclusions. In: Goldsworthy, Jeffrey (ed.): *Interpreting Constitutions*. Oxford University Press, Oxford.
DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199226474.001.0001>.
- Goldsworthy, Jeffrey (2006b): Introduction. In: Goldsworthy, Jeffrey (ed.): *Interpreting Constitutions*. Oxford University Press, Oxford.
DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199226474.001.0001>.
- Goodrich, Peter (1986): *Reading the Law*. Basil Blackwell, Oxford.
- Grey, Thomas C. (1999): The New Formalism. In: *Stanford Law School Working Paper*. Vol. 4/1999.
- Groppi, Tania – Ponthoreau, Marie-Claire (2013): The Use of Foreign Precedents by Constitutional Judges: A Limited Practice, An Uncertain Future. In: Groppi, Tania – Ponthoreau, Marie-Claire (eds.): *The Use of Foreign Precedents by Constitutional Judges*. Hart Publishing, Oxford–Portland (Oregon).
- Hirschl, Ran (2019): Comparative Methodologies. In: Masterman, Roger – Schütze, Robert (eds.): *The Cambridge Companion to Comparative Constitutional Law*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316716731.002>.
- Jakab, András (2013): Judicial Reasoning in Constitutional Courts: A European Perspective. In: *German Law Journal*. 2013/8. sz.
DOI: <https://doi.org/10.1017/S207183220000225X>.
- Kalinowski, Georges (1959): Y a-t-il une logique juridique? In: *Logique et Analyse*. Vol. 5/1959.
- Köblös, Adél (2021): Interpretation of Fundamental Rights in Hungary. In: Tóth J., Zoltán (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation: Analysis on Certain Central European Countries*. Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, Budapest–Miskolc. (Elérhető: <http://real.mtak.hu/134538/7/Constitutional%20Reasoning%20and%20Constitutional%20Interpretation%20-%20Full%20book.pdf>. Letöltés ideje: 2023. május 3.).

- Larenz, Karl – Canaris, Claus-Wilhelm (1995): *Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Dritte, neu bearbeitete Auflage*. Springer Verlag, Berlin–Heidelberg.
DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-662-08709-1>.
- Limbach, Jutta (2001): The Concept of the Supremacy of the Constitution. In: *The Modern Law Review*. Vol. 1/2001.
DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-2230.00306>.
- McCormick, Neil D. – Summers, Robert S. (eds.) (1991): *Interpreting Statutes: A Comparative Study*. Dartmouth Publishing Company, Aldershot.
- Mostowik, Piotr (2021): Interpretation of Fundamental Rights in Poland. In: Tóth J., Zoltán (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation: Analysis on Certain Central European Countries*. Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, Budapest–Miskolc. (Elérhető: <http://real.mtak.hu/134538/7/Constitutional%20Reasoning%20and%20Constitutional%20Interpretation%20-%20Full%20book.pdf>. Letöltés ideje: 2023. május 3.).
- Orlović, Slobodan (2021): Interpretation of Fundamental Rights in Serbia. In: Tóth J., Zoltán (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation: Analysis on Certain Central European Countries*. Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, Budapest–Miskolc. (Elérhető: <http://real.mtak.hu/134538/7/Constitutional%20Reasoning%20and%20Constitutional%20Interpretation%20-%20Full%20book.pdf>. Letöltés ideje: 2023. május 3.).
- Perelman, Chaïm (1968): What Is Legal Logic? In: *Israel Law Review*. 1968/1. sz.
DOI: <https://doi.org/10.1017/S0021223700017404>.
- Samuels, Alec (1984): The Eiusdem Generis Rule in Statutory Interpretation. In: *Statute Law Review*. 1984/1. sz.
DOI: <https://doi.org/10.1093/slr/5.1.180>.
- Scalia, Antonin – Garner, Bryan A. (2012): *Reading Law: The Interpretation of Legal Texts*. Thomson/West, St. Paul, Minnesota.
- Sehnálek, David (2021): Interpretation of Fundamental Rights in the Czech Republic. In: Tóth J., Zoltán (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation: Analysis on Certain Central European Countries*. Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, Budapest–Miskolc. (Elérhető: <http://real.mtak.hu/134538/7/Constitutional%20Reasoning%20and%20Constitutional%20Interpretation%20-%20Full%20book.pdf>. Letöltés ideje: 2023. május 3.).
- Skubiszewski, Krzysztof (1989): Implied Powers of International Organizations. In: Dinstein, Yoram – Tabor, Mala: *International Law at a Time of Perplexity. Essays in Honour of Shabtai Rosenne*. Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, The Netherlands.
DOI: https://doi.org/10.1163/9789004633704_049.
- Šmigová, Katarína (2021): Interpretation of Fundamental Rights in Slovakia. In: Tóth J., Zoltán (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation: Analysis on Certain Central European Countries*. Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, Budapest–Miskolc. (Elérhető: <http://real.mtak.hu/134538/7/Constitutional%20Reasoning%20and%20Constitutional%20Interpretation%20-%20Full%20book.pdf>. Letöltés ideje: 2023. május 3.).
- Szabó Miklós (1999): *A jogdogmatika előkérdéseiről*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Sente, Zoltán (2013): Hungary: Unsystematic and Incoherent Borrowing of Law. The Use of Foreign Judicial Precedents in the Jurisprudence of the Constitutional Court, 1999–2010. In: Groppi, Tania – Ponthoreau, Marie-Claire (eds.): *The Use of Foreign Precedents by Constitutional Judges*. Hart Publishing, Oxford–Portland (Oregon).

- Toth J., Zoltan (2016): The Methods of Statutory Interpretation in the Practice of the High Courts of Hungary. In: *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio M Balcaniensis et Carpathiensis*, Lublin, Polonia.
DOI: <https://doi.org/10.17951/bc.2016.1.173>.
- Tóth J., Zoltán (2021a): Interpretation of Fundamental Rights in Central and Eastern Europe: Methodology and Summary. In: Zoltán J. Tóth (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation: Analysis on Certain Central European Countries*. Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, Budapest – Miskolc.
DOI: https://doi.org/10.54237/profnet.2021.zjtcrci_1.
- Tóth J., Zoltán (2021b) (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation – Analysis on Certain Central European Countries*. Studies of the Central European Professors Network. Budapest–Miskolc. (Elérhető: <http://real.mtak.hu/134538/7/Constitutional%20Reasoning%20and%20Constitutional%20Interpretation%20-%20Full%20book.pdf>. Letöltés ideje: 2023. május 3.).
- Tóth J. Zoltán (2022): A strasbourgi bíróság jogértelmező tevékenységéről. In: *Jogtudományi Közlöny*. 2022/5. sz.
- Zegrean, Augustin – Costinescu, Mihaela Senia (eds.) (2016): *The Role of Assistant-Magistrates in the Jurisdiction of Constitutional Courts*. Universul Juridic, București.
- Zódi Zsolt (2021): „Precedens”. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.) (2021): *IJOTEN*. (Elérhető: <http://ijoten.hu/szocikk/precedens>. Letöltés időpontja: 2023. december 5.).

Szerényi Gábor grafikája

KÖBEL DÁVID

Az önrendelkezési jog és az életvégi döntések jogdogmatikájának nemzetközi összehasonlítása^[1]

ABSTRACT

The paper aims to compare the international legal doctrine of self-determination and end-of-life decisions. The introductory reflections introduce the issues surrounding the concept of end-of-life decisions in the context of human dignity and death with dignity. The study then attempts to clarify the definition of end-of-life decisions, euthanasia, assisted suicide and refusal of treatment. The following chapter of the study will focus on the Hungarian regulation of end-of-life decisions, with special reference to the two 'euthanasia decisions' of the Hungarian Constitutional Court. In addition, recent German, Dutch and Canadian court decisions will be analysed, focusing on the different legal institutions covered by end-of-life decisions and the legal guarantees provided by the respective legal systems. The paper concludes by comparing the Hungarian and the international cases. Finally, the paper briefly reflects on the pending case *Karsai v. Hungary* before the ECtHR at the time of closing the manuscript.

Keywords: end-of-life decisions ■ self-determination ■ euthanasia ■ human dignity
■ death with dignity

I. BEVEZETÉS – A MÉLTÓSÁGRÓL ÉS A MÉLTÓ HALÁLÉRŐL

A méltóság fogalma sok változáson ment keresztül az emberi történelem során. A *dignitas* vagy *dignity* fogalom egészen a 19. század közepéig inkább a társadalmi rangoron a magasabb elhelyezkedést jelentette, manapság azonban a méltóság – pontosabban az emberi méltóság – egy minden emberben megtalálható, eredendő értéket jelent.^[2] A méltóság mellett a méltó halál gondolata sem új, azonban az, hogy pontosan mitől válik „méltóvá” egy halál, már sokkal szűkebb kérdés, mint maga a

[1] E tanulmány a szerző OTDK-dolgozatának rövidített és átdolgozott változata.

[2] Debes, 2017; Barcsi, 2013; Ruiz, 2002, 281–299.

méltóság. A méltóságnak – így a méltó halálnak is – alapvető tulajdonsága, hogy ugyan vannak a különböző társadalmakban bizonyos minimumstandardok, melyektől eltérő cselekvés vagy állapot méltatlannak tekintendő, de végsősoron egy fundamentálisan egyedi kérdéstről van szó. A halál és a méltóság összekapcsolása az elmúlt évszázad második részétől fogva nagyban megerősödött. A mai társadalmakban, elsősorban a nyugati társadalmakban a halállal kapcsolatos stigmák erősen erodálódtak, így a halál körüli kérdések – az öröklési kérdéseken túl, mely emberemlékezet óta nagy fontosságú – is lassan fókuszba kerültek.^[3] Magyarországon a halálról, életvégi döntésekről való diskurzus továbbra is többnyire tabutéma. Valamennyi változást ebben lehet érzékelni, de inkább a pillanatnyi, az aktuális hírekhez kapcsolódva, ahogyan azt a Karsai-ügy^[4] révén is látjuk.

Ehhez kapcsolódik a modern orvostudomány azon vívmánya, hogy a mai társadalomban a halál már túlnyomórészt nem előreláthatatlan és hirtelen módon, hanem a fizikai és mentális állapot lassú hanyatlása folytán következik be.^[5] Ezen jelenségek eredményeképpen az emberek egyre több gondot fordítanak az életük végére, így a méltó halál kérdése iránt egyre nagyobb az érdeklődés. Azonban fontos itt újra megemlíteni, hogy a „méltó” halál nem definiálható pontosan, hisz az egyéntől függ, így a jog erősebb és célszerűbb kapaszkodási pontja a tágabb méltóság fogalom.

Sok modern jogállam – így például Magyarország is – a méltóságot az önrendelkezési jog alapjaként vagy annak részeként, illetve abból levált részjogosultságnak tekinti.^[6] Egy jogrendszernek, amely tiszteletben kívánja tartani ezen emberi méltóságot, gyakorlati lehetőséget kell biztosítania ennek kiteljesedésére. Ehhez az kell, hogy ha valamit megenged a jog, azt garanciális eszközökkel a gyakorlatban megvalósíthatóvá kell tennie. Természetesen ez nem jelenthet teljes szabadságot a jogok gyakorlása során, hisz az egyértelmű alapjogi korlátoknak (mások sérelme stb.) itt is fenn kell állniuk. Létre kell hozni azonban egy olyan keretrendszert, mely megfelelő lehetőségeket biztosít arra, hogy az, aki élni kíván jogával, azt megtehesse.

Itt kerül éles fókuszba az életvégi döntésekkel kapcsolatos jogdogmatikai dilemma. Egy életvégi döntés létjogosultsága a méltóságban rejlik, nem pusztán az önrendelkezésben, és korlátozása csak akkor lehetséges, ha mögötte nyomós társadalmi indok és megfelelő jogi érvelés található. A tanulmány későbbi részeiben Magyarország, illetve három másik ország (Németország, Hollandia, Kanada) életvégi döntésekkel kapcsolatos szabályozását vizsgálom meg annak érdekében, hogy belátást nyerjek abba, mely érvelések és társadalmi indokok alapján szabályozzák és korlátozzák e döntéseket.

[3] Barcsi, 2004.

[4] Karsai v. Hungary (no. 32312/23).

[5] World Health Organization, 2014.

[6] Lásd pl. Magyar Alaptörvény II. cikke, Német Grundgesetz 1. cikke, Belga Alkotmány 23. cikke.

Annak érdekében azonban, hogy a tanulmány során e vizsgálat minél érthetőbb legyen, mindenekelőtt szeretnék szót ejteni az életvégi döntésekkel kapcsolatos komoly fogalmi inkoherenciáról, mely a szakirodalomban és a köznyelvben egyaránt megtalálható.

II. AZ ÉLETVÉGI DÖNTÉSEK FOGALMI NEHÉZSÉGEI

Az életvégi döntésekkel kapcsolatos fogalmi zavar többretegű. Egyrészt maguknak az egyes fogalmaknak a pontos definíciói sokszor nem általánosak, kis túlzással tanulmányonként változnak. Másrészt problémát jelent a különböző országoknak, jogrendszereknek a fogalmi tipizálása, mely igencsak eltérő. Harmadrészt pedig e témakörben az egészségügyi-orvostudományi és a jogi fogalomrendszer is lényegesen eltér. Ezek mellett az egészségügyi-orvostudományi szakirodalomban is komoly erőfeszítés érzékelhető annak érdekében, hogy az életvégi kérdésekkel és döntésekkel kapcsolatos jogi és etikai kérdések tisztázódjanak,^[7] ezeket a fejlődéseket a jog ritkán tudja követni.

A teljes konfúzió elkerülése végett mindenekelőtt megkísérlem az életvégi döntésekkel, illetve az eutanáziával is kapcsolatos fogalmi homályt feloldani, legalább a tanulmány keretei között.

Elsősorban le kell szögezni, hogy az „életvégi döntések” és az „eutanázia” kifejezések korántsem szinonimák. Az életvégi döntések (*end-of-life-decisions*) egy viszonylag újszerű fogalom, mind nemzetközileg, mind Magyarországon. A köznyelv és a szakirodalom sokáig előszeretettel az eutanáziát használta és használja gyűjtőfogalomként, és ugyan érzékelhető a változás e téren, a népi szóhasználat azonban még az eutanázia kifejezést sem ismeri teljesen,^[8] azt pedig főleg nem, hogy e kifejezés a mindennapi használatban is pontatlan. Az „életvég” kifejezésre a szakirodalomban fellelhető ugyan rövid magyarázat,^[9] azonban az „életvégi döntések” szókapcsolatra nem találtunk sem hazai, sem nemzetközi téren egyértelmű definíciót. Ennek az az oka, hogy azok a tanulmányok, amelyek az életvégi döntésekkel foglalkoznak, magát a fogalmat szinte kizárólag mint gyűjtőfogalmat használják, és nem adnak saját definíciót még azok az írások sem, amelyek pont e gyűjtőfogalom alá tartozó fogalmak tipizálásával foglalkoznak. Mindezek alapján tehát e tanulmányban az életvégi döntések alatt a következő, saját fogalmazású meghatározást értem:

Gyűjtőfogalom azokra a meghozandó, többek között orvosi döntésekre és szituációkra, melyek az élet befejezésének lefolyását és minőségét érintik.

[7] Zubek, 2011.

[8] Busa – Zeller – Csikós, 2018.

[9] Rozgonyi, 2022.

Az eutanázia helyzete azonban más. Ahogy azt már korábban említettem, az eutanáziát gyűjtőfogalomként használják mind a köznyelvben, mind pedig – egyre ritkábban ugyan, de – a szakirodalomban is. Jelen tanulmány azt a meghatározást fogja használni, amelyet egy, az EAPC (European Association for Palliative Care, Európai Szövetség a Palliatív Ellátásért) által felállított etikai munkacsoport által elkészített tanulmányban^[10] fogalmaztak meg, és melyet az életvégi döntésekkel behatóbban foglalkozó hazai kutatás és szakirodalom^[11] is átvész. E tanulmány keretében tehát az eutanázia alatt a továbbiakban a következő értendő:

„Az eutanázia kívánságra végrehajtott ölés, amely során az orvos gyógyszerek adagolásával szándékosan megöl egy személyt, az illető önkéntes és kompetens kérésére.”^[12]

A magyar jogi szaknyelvben az Alkotmánybíróság ún. „első eutanáziahatározatában”^[13] is használt „aktív eutanázia” és „passzív eutanázia” kifejezések terjedtek el széleskörűen, bár e tipizálás már a határozat előtt is ismert és több szempontból kritizált volt.^[14] Az utóbbi évtizedben a témát mélyebben és nemzetközi kitekintés kontextusában vizsgáló szakemberek elkezdtek komoly kritikát felvetni e nomenklatúra helyességével kapcsolatban.^[15] Az aktív és passzív kifejezések a polgári jogi tevés és nemtevéssel mutatnak hasonlóságot, azonban e kontextusban véleményem szerint alapvetően helytelenek. Az eutanáziának – ahogy azt a fenti fogalomból láthatjuk – kizárólag aktív formája létezik, így a „passzív eutanázia” – mely alatt a szakirodalom és Alkotmánybíróság többnyire a kezelés visszautasítását érti – fogalmilag önmagával ellentétes. A nevesített AB határozatot a tanulmány későbbi részében részletesebben fogom bemutatni, azonban – esetleges idézéseket, illetve a határozatban található tipizálás további elemzését leszámítva – az abban használt „aktív eutanázia” kifejezést szimplán eutanáziával, a „passzív eutanáziát” pedig kezelés visszautasításával fogom helyettesíteni annak érdekében, hogy a tanulmány az egységes fogalomrendszer használatával átláthatóbb legyen.

[10] Materstvedt, 2003.

[11] Az eutanázia ezen definícióját többek között a 2017-es közvéleménykutatás (Busa, 2018), illetve Hegedűs Katalin munkásságában olvashatjuk.

[12] Materstvedt, 2003, 4.

[13] 22/2003. (IV. 28.) AB határozat.

[14] Gaizler Gyula az aktív-passzív eutanázia kategorizálást már az első eutanáziahatározat idejében is kritizálta, álláspontja szerint csak az „aktív eutanázia” tényleges eutanázia mint „halálba segítség” (Sterbehilfe), és a „passzív eutanázia” pedig „halálíg kísérés” (Sterbebegleitung), mely kettő között kardinális különbség az orvos akarata (Gaizler – Nyéky, 2003). Ehhez képest Tóth Mihály az aktív-passzív eutanázia tipizálása alatt a klasszikus tevés-nemtevésből fakadó eltérést értette, bár ő is megjegyezte, hogy komoly fogalmi zavar áll fenn, kifejezetten a passzív eutanázia kapcsán (Tóth, 2001, 87-93). A magyar szakirodalomban az egyik legkorábbi vizsgálata és kritikája az aktív-passzív tipizálásnak Ferencz Zoltán és Korinek László közös tanulmányában található, ahol a két intézmény közötti kapcsolat „[f] elszíni hasonlóság”-ként lesz leírva, és óvva inti az olvasót az „[e]utanázia fogalmának kiterjesztésétől” (Ferencz – Korinek, 1978).

[15] Somody – Stánicz, 2020.

Az asszisztált öngyilkosság, vagy orvos segítségével végrehajtott öngyilkosság (*physician-assisted suicide*) kapcsán is van némi fogalmi zavar, és bár nem olyan mértékű, mint az eutanázia esetében, azonban itt is célszerűnek tartom a fent említett EAPC munkacsoport tanulmányát forrásként venni, és az abban megállapított fogalmat használni. E tanulmány keretében tehát az asszisztált öngyilkosság alatt a továbbiakban a következő értendő:

„Az asszisztált öngyilkosság során az orvos szándékosan segít egy embernek öngyilkossága végrehajtásában, az illető önkéntes és kompetens kérésére biztosítja számára a gyógyszereket, amiket az saját magának ad be.”^[16]

A következő életvégi döntések alá tartozó intézmény a kezelés visszautasítása (*refusal of treatment*). Ennél az intézménynél sem a nemzetközi, sem pedig a hazai szakirodalomban nem található széles körben elterjedt definíció. Ennek ellenére talán a legszorosabban a kezelés visszautasítása kapcsolódik az önrendelkezési joghoz, hisz elvégre a tájékoztatáson alapuló beleegyezés az egészségügyi ellátás alapja,^[17] így, ha az ellátáshoz beleegyezés kell, logikus, hogy annak hiányában vagy kimondott bele nem egyezés esetén azt nem lehet végrehajtani. Ha egy életmentő^[18] vagy életfenntartó beavatkozás^[19] visszautasításra kerül, akkor az az egyén részéről életvégi döntésnek minősül. E tanulmány keretében tehát a kezelés visszautasítása alatt az életmentő, illetve életfenntartó beavatkozásokat is értjük.^[20]

A tanulmány további részeiben az életvégi döntésekkel kapcsolatos magyar szabályozás kerül bemutatásra és elemzésre, nemzetközi összehasonlítás keretében.

III. AZ ÖNRENDELKEZÉSI JOG ÉS AZ ÉLETVÉGI DÖNTÉSEK MAGYAR SZABÁLYOZÁSA

Hazánkban a jogalkotó az önrendelkezési jogot először az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvénnyel (Eütv.) vezette be a magyar jogrendszerbe. A

[16] Materstvedt, 2003, 4.

[17] Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. Törvény (a továbbiakban: Eütv) az önrendelkezéshez való jog alatti részében mondja ki, hogy „[A] betegnek joga van arra, hogy a kivizsgálását és kezelését érintő döntésekben részt vegyen. Az e törvényben foglalt kivételektől eltekintve bármely egészségügyi beavatkozás elvégzésének feltétele, hogy ahhoz a beteg megítélésétől, fenyegetéstől és kényszertől mentes, megfelelő tájékoztatáson alapuló beleegyezését (a továbbiakban: beleegyezését) adja.” (Eütv. 15. § (3)).

[18] Eütv. 3. § n) életmentő beavatkozás: sürgős szükség esetén a beteg életének megmentésére irányuló egészségügyi tevékenység.

[19] Eütv. 3. § o) életfenntartó beavatkozás: a beteg életének mesterséges módon történő fenntartására, illetve egyes életműködéseinek pótlására irányuló egészségügyi tevékenység.

[20] A később részletesen elemzésre kerülő magyar szabályozás keretében csak az Eütv. 20. § (3) bekezdése alatti kezelés visszautasítása értendő életvégi döntésnek.

törvény mind céljai, mind alapelvei közé sorolja^[21] a beteg önrendelkezési jogát, egyértelművé téve, hogy az önrendelkezés a betegjogoknak lényegében az egyik sarokköve. Az egészségügyi önrendelkezési jog e kontextusban tehát alapjában véve annyit takar, hogy a beteg a kezelésével összefüggő legtöbb kérdésben szabadon dönthet, ezzel kapcsolatban akaratát kinyilváníthatja, kisebb beavatkozásoknál szóban, komolyabb, a testbe behatoló, azaz invazív beavatkozások esetében azonban már írásban.^[22] Természetesen e döntését bármikor visszavonhatja, alapos ok nélkül is.

A kezelés visszautasításának joga az életet kioltani szándékozó életvégi döntések egyetlen legális formája Magyarországon, melyet az Eütv. 20-23. §-a szabályoz.

Fontos megemlíteni, hogy a 20. § két visszautasítható ellátási típust enged. Az első típusnál az elutasítás súlyos vagy maradandó károsodást okozna, a másodikként a beteg életfenntartó vagy életmentő kezelést utasít vissza. Ezek közül a második változat, az ún. terminális állapotban^[23] lévő beteg életfenntartó vagy életmentő kezelés visszautasítása tekinthető életvégi döntésnek, így ezt fogom a továbbiakban vizsgálni.

Mindkét típus esetében az Eütv. két további feltételt megkíván. Egyrészt, csakis az utasíthatja vissza az ellátást, aki cselekvőképese, tehát ezzel a kiskorúakat és a belátási képességgel nem rendelkezőket lényegében kizárja. Ehhez csatlakozik a (4) és (5) bekezdésben szabályozott orvosi bizottság kötelező jellege, mely a visszautasítást e bekezdés azon feltétel mögé zárja, hogy egy háromtagú orvosi bizottság a beteg belátási képességét megvizsgálja, és megbizonyosodik arról, hogy elutasítási szándéka ténylegesen fennáll-e.

Ezen felül további korlátozások vannak a mások életének vagy testi épségének veszélyeztetése, illetve a terhes nők esetében.^[24]

Az Eütv-t meghozatalakor e szabályok miatt számos kritika érte, sokan úgy gondolták, hogy azért alkotmányellenes, mert tartalmazza a kezelés visszautasítását, mások pedig azért támadták, hogy alkotmányellenes, mert nem tartalmazza az eutanáziát.^[25]

[21] Eütv. 1. § E törvény célja

[...]

c) megteremteni annak feltételeit, hogy minden beteg megőrizhesse emberi méltóságát és önazonosságát, önrendelkezési és minden egyéb joga csorbitatlan maradjon, [...]

2. § (1) Az egészségügyi szolgáltatások és intézkedések során biztosítani kell a betegek jogainak védelmét. A beteg személyes szabadsága és önrendelkezési joga kizárólag az egészségi állapota által indokolt, e törvényben meghatározott esetekben és módon korlátozható.

[22] Eütv. 15. § (2), (5).

[23] A terminális állapot kifejezés alatt, tekintvén, hogy az sem a jogi, sem az orvosszakértői szakirodalomban nincs általánosan definiálva, az Eütv. 20. § (3) bekezdésében található leírás alapján olyan súlyos betegségben szenvedő beteg állapotát értjük, amely az orvostudomány mindenkori állása szerint rövid időn belül – megfelelő egészségügyi ellátás mellett is – a beteg halálához vezet és gyógyíthatatlan. Egyébiránt az orvosszakértői szakirodalom is használja e kifejezést (ld. 7. lábjegyzet).

[24] Eütv. 20. § (1), (6).

[25] Takács – Kmetty, 2003, 125-133.

Számos indítvány hatására az Alkotmánybíróság 2003-ban ebben a vitában az ún. első eutanáziahatározattal^[26] hozott döntést.

Az eutanázia intézménye elvi szinten azt kívánja elérni, hogy olyan pácienseknek, akiknek betegsége halálos és gyógyíthatatlan, rendelkezhessenek saját halálukról, annak körülményeiről, még akkor is, ha ők maguk például fizikailag képtelenek lennének arra. Az eutanázia célja tekintetében az Alkotmánybíróság fenti döntésében állást foglalt, amikor az Eütv. kezelés visszautasításáról szóló rendelkezéseivel kapcsolatban kimondja, hogy „[E] törvényi rendelkezés, ugyanakkor, amikor érintetlenül hagyja a belenyugvás szabadságának teljességét azok számára, akik nem kívánják haláluk bekövetkeztét befolyásolni, lehetővé teszi a gyógyíthatatlan betegségben szenvedők számára, hogy életük befejezésének méltóságukkal összeegyeztethető módját válasszák.”^[27]

Az eutanázia és más életvégi döntések a létjogosultságukat az élethez és az emberi méltósághoz való jogból, pontosabban az abból fakadó önrendelkezési jogból kapják. Míg az emberi méltóságot korlátozhatatlannak és „minden más megelőző legnagyobb értéknek”^[28] tekinti, addig az önrendelkezést az Alkotmánybíróság igenis korlátozhatónak tekinti, pont azért, mert az önrendelés az emberi méltósághoz való jogból származik és annak „csak” része. Az Alkotmánybíróság határozatában kijelentette, hogy a kezelés elutasításának megtiltása az önrendelés túl erős korlátozása lenne, az eutanázia esetében azonban, tekintve, hogy egy másik ember cselekedetéről is szó van, kombinálva azzal, hogy az emberi élet objektív védelem alatt áll, még az önrendelés teljes korlátozása sem alkotmányellenes.^[29]

Ha az Alkotmánybíróság az eutanázia engedélyezéséhez vagy betiltásához az élethez és emberi méltósághoz való jogot vette volna alapul, akkor annak bármiféle korlátozása ütközött volna az Alkotmánybíróság azon megállapításával, hogy az egyrészt elválaszthatatlan egymástól, másrészt pedig korlátozhatatlan.^[30] Az oszthatatlanság kérdése kapcsán már többen rámutattak arra, hogy az AB érvelése nem állja meg maradéktalanul a helyét. Ha még az emberi életet és méltóságot ilyen szorosan érintő döntés kapcsán is az élethez és az emberi méltósághoz való jognak pusztán részjogosítványa nyújt védelmet, ez önmagában megkérdőjelezi e fő jogoknak való gyakorlati létezését. Hisz, ha abban a pillanatban, amikor ütközne a két jog – mely elviekben oszthatatlan – lerontjuk az adott jogintézmény védelmi szintjét – pont ezen oszthatatlansági doktrína fenntartá-

[26] 22/2003 (IV. 28.) Alkotmánybírósági határozat; A tanulmány első részében leszögezett fogalmi keretek alapján az „eutanáziahatározat” elnevezés nem teljesen helyes, azonban e határozatot a szakirodalom egységesen eutanáziahatározatnak nevezi, így annak átkeresztelése nem lenne célszerű.

[27] 22/2003. (IV. 28.) AB határozat, III. / 4.

[28] 23/1990. (X. 31.) AB határozat, V. / 2.

[29] 22/2003. (IV. 28.) AB határozat, IV. 6.2.

[30] „Az emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot és minden más megelőző legnagyobb érték. Az emberi élethez és méltósághoz való jog ugyancsak egységet alkotó olyan oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog, amely számos egyéb alapjognak forrása és feltétele.” 23/1990. (X. 31.) AB határozat.

sa érdekében – részjogosítványi szintre, akkor értelmét veszíti a fő jogosultság. Tóth J. Zoltán tanulmányában^[31] kifejezetten az oszthatatlanságot kritizálja, és a halálbüntetés példáján keresztül részletezi, hogy az életvégi döntések tekintetében igenis az emberi személyiség egésze érintett, és ezért az a személy, aki ilyen szituációba kerül, a két legalapvetőbb alapjoga között kényszerülne választani.

Az eutanázia és a kezelés visszautasítása közötti különbségtétel tekintetében az Alkotmánybíróság több indokot jelölt meg: egyrészt, az eutanáziát elvégző orvos számára ez esetleg sértheti az orvos lelkiismereti szabadságát, másrészt az állam objektív életvédelmi kötelezettsége az önrendelkezési jogot teljesen korlátozhatja, tekintettel arra, hogy ilyen állapotában a beteg könnyen befolyásolható, és adott esetben önmagától is meg kell védeni.^[32] Az első érv könnyen feloldható, ugyanis az orvosokat senki nem kényszerítheti (és nem is kényszeríti) az eutanázia elvégzésére, így ez iránti kérelmet elutasíthatják.^[33] A második érveléssel kapcsolatban pedig az állam objektív életvédelmi kötelezettsége ugyanolyan mértékben fennáll a kezelés visszautasítása esetében is, az a védendő élet minősége, veszélyeztetettsége ezáltal nem változik.^[34]

Ennek alapján itt a fent hivatkozott szerző tanulmányában azt a konklúziót vonja le, hogy az Alkotmánybíróság abban, hogy az önrendelkezési jog korlátozhatósága alapján különbséget tett az eutanázia és a kezelés visszautasítása között, egy olyan álláspontot képvisel, melyet nem tudott megvédeni, és egyben ezzel a méltósághoz való jogot sérti.^[35]

Az első eutanáziahatározat kapcsán szót kell ejtenünk az ahhoz kapcsolt hosszú párhuzamos és különvéleményekről, tekintvén, hogy a határozat közel sem volt egyhangú. Holló András alkotmánybíró párhuzamos indoklásában és különvéleményében – melyekhez Kukorelli István alkotmánybíró is csatlakozott – elsősorban az Eütv. 20. § (3), illetve (4) bekezdéseit tárgyalja, melyek kapcsán kijelenti, hogy e rendelkezések alkotmányellenesek, és azokat meg kellett volna semmisíteni. Álláspontja szerint az említett (3) bekezdés „rövid időn belül” szöfordulata annak bizonytalanságával a normavilágosság elvét sérti, az orvosi bizottság feltétele pedig a „belátási képesség automatikus kétségbevonására utal”,^[36] és így súlyosan sérti a beteg önrendelkezési jogát. E rendelkezések Holló

[31] Tóth, 2011, 293-311.

[32] 22/2003. (IV. 28.) AB határozat, IV. 6.2.

[33] Ezzel kapcsolatban az Alkotmánybíróság az ún. első abortuszhatározatában, a 64/1991. (X. 17.) AB határozatában kimondta, hogy „Az abortuszt ellenző orvosokkal kapcsolatban az állam eleget tesz a lelkiismereti szabadság jogából folyó kötelezettségének, ha a munkajogi kötelesség alól lehetővé teszi a mentesülést, vagy ha lehetővé teszi olyan munkahelyek létesítését, ahol a nőgyógyász nem kénytelen meggyőződése ellenére abortuszt végezni. Ezek a lehetőségek a hatályos jog alapján fennállnak.” Így tehát e megoldás analógián keresztül alkalmazható lenne az eutanázia kapcsán is. 64/1991. (X. 17.) AB határozat, ABH 1991, 297, 313-314.

[34] Tóth, 2011.

[35] Tóth, 2011, 16-17.

[36] 22/2003. (IV. 28.) AB határozat, Holló András alkotmánybíró párhuzamos indoklása és különvéleménye. 4. a).

András szerint „jelentős, alkotmányosan nem indokolható ellensúlyt”^[37] képeznek az egyén önrendelkezésével szemben.

Ezen kívül Bihari Mihály alkotmánybíró különvéleményéből is kiragadnék néhány passzust az emberi méltósággal kapcsolatban. Kifejti, hogy az ember „sem „méltónak”, sem „méltatlannak” tekinthető életre nem kötelezhető”,^[38] ezek között „objektív határ nem húzható meg”.^[39] A különvélemény további részeiben hosszasan foglalkozik az eutanázia fogalmi tipizálásával, majd kifejti, hogy az Eütv. 20. § (3), (4) és (7) bekezdéseit szintén alkotmányellenesnek tekinti.

A második eutanáziahatározat kapcsán az Alkotmánybírósághoz benyújtott panasz az Eütv. és az ahhoz kapcsolódó kormányrendelet^[40] számos szakaszát támadta meg, elsősorban a háromtagú orvosi bizottság fennállításához szükséges garanciák hiánya kapcsán, mely az indítvány szerint a legnagyobb akadályt a kezelés visszautasításának gyakorlatban való érvényesüléséhez.^[41] Itt az Alkotmánybíróság kifejtette, hogy a kérdés tartalmában mulasztásban megnyilvánuló alaptörvény-ellenesség megállapítására irányul,^[42] és ezért az indítványozónak nincs jogosultsága kezdeményezésre.

Ezzel kapcsolatban a határozatra reagáló szakirodalom is – mely az első eutanáziahatározathoz képest igen csekély – kiemeli, hogy az Alkotmánybíróság számára, amennyiben ténylegesen szükségnek tartaná a vizsgálatot, nem szabna gátat e formai hiba, hisz az AB egy már megindult eljárás keretében hivatalból megindíthatná a mulasztásban megnyilvánuló alaptörvény-ellenesség vizsgálatát.^[43] Az indoklás egyik mondata („E feltételek hiánya vezethet konkrét esetben alkotmányos jogok sérelméhez, de ez csak a jogi norma alkalmazása során derülhet ki.”) pedig egyenesen a józan logikával, valamint az AB ugyanezen határozatában levezetett korábbi érvelésével is ellentétes. Ugyanis e mondattal az AB az indítvány benyújtására jogosultak körét – „konkrét” sérelmet megkövetelve – kizárólag a terminális állapotban lévő betege szűkíti, akiknek egyrészt valószínűtlen, hogy tudnának ezen jogorvoslási lehetőségről, illetve erősen feltételezhető, hogy nincsenek olyan állapotban, hogy ezt megtegyék. Az AB így azon alkotmányos kérdésre, hogy nem túl korlátozó-e a követelmények, még több követelménnyel válaszol. Annál is inkább ellentmondásos, hogy kifejezetten ezzel kapcsolatban az AB a kérelem befogadhatósága kapcsán már kijelentette, hogy azon értelmezés, mely a kérelmezők körét azokra korlátozza, „aki éppen abban a helyzetben van, hogy dönthet az életmentő vagy -fenntartó

[37] 22/2003. (IV. 28.) AB határozat, Holló András alkotmánybíró párhuzamos indoklása és különvéleménye. 4. a).

[38] 22/2003. (IV. 28.) AB határozat, Bihari Mihály alkotmánybíró különvéleménye.

[39] 22/2003. (IV. 28.) AB határozat, Bihari Mihály alkotmánybíró különvéleménye.

[40] 117/1998. (VI. 16.) Korm. rendelet egyes egészségügyi ellátások visszautasításának részletes szabályairól.

[41] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat, [16]-[18].

[42] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat. Indoklás, [11].

[43] Vissy, 2016, 56-74.

kezelés visszautasításáról”,^[44] a gyakorlatban mindenkit elzárna az alkotmányjogi panasz benyújtásától, így megsérti az „*effet utile*”^[45] elvét, mely a testület értelmezésében a jogszabályok hatékony érvényesülését jelenti.^[46] Az *effet utile* ilyen szelektív alkalmazása véleményem szerint egyértelműen utal arra, hogy az Alkotmánybíróság egyáltalán nem kívánt érdemi döntést hozni az orvosi bizottság felállításának problematikusról^[47] kérdésében.

Az indítványozó másik fontos, általam bemutatni kívánt sérelmezése az Eütv. 22. § (3) bekezdését érintette, mely az élő végrendelet érvényességét egyrészt pszichiáteri szakorvosi szakvélemény mögé zárta, illetve annak kétévenkénti megújítását tette szükségessé.^[48] A pszichiáteri szakorvosi szakvélemény kapcsán megjegyezte az AB, hogy a kezelés visszautasítása az egyetlen jognyilatkozat a magyar jogrendszerben, mely megköveteli e formai feltételt, mely egyébként nem igazol a cselekvőképességen túl semmit, azzal, hogy utóbbinak megléte egyébként a „rendelkező nyilatkozat megtételének kiinduló feltétele”.^[49] A testület így arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jogszabály nem indokolta meg kellően a szakvélemény szükségességét, így az aránytalan jogsérelmet jelent. A kétéves érvényességi időt egyenesen szükségtelennek nyilvánította, mondván „[N]incs ugyanis ésszerű indoka, hogy egy bármikor visszavonható nyilatkozat érvényességét a törvény határozott idejűvé tegye.”^[50]

Az AB végül csak ezen utóbbi kérdés kapcsán adott igazat a kérelmezőnek, és az Eütv. 22. § (3) bekezdésének a pszichiáteri szakorvosi szakvélemény, illetve kétéves érvényességi időre vonatkozó részeit megsemmisítette.^[51]

Amit még kifejezetten érdemes megemlíteni a második eutanáziahatározat kapcsán, az a fent bemutatott második kérdésről szóló indoklásban elhangzott egyik mondata az Alkotmánybíróságnak, mely szerint: „Az objektív életvédelmi kötelezettség, mint alkotmányosan igazolható cél, ezért itt^[52] nem jöhet szóba, mert a beteg életét semmilyen beavatkozás nem tudja (az orvostudomány állása szerint) megmenteni.”^[53] E mondatot az AB határozatában nem részletezte, azonban ez egy markáns változást jelent a korábban elemzett első eutanáziahatározatban leírtakhoz képest. Ott az objektív életvédelmi kötelezettség, ha nem is az egyetlen, de mindenképp a legfőbb érve volt az Alkotmánybíróságnak, nemcsak az eutanázia illegálitása kapcsán, de egyáltalán azzal kapcsolatban, hogy

[44] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat. Indoklás, [62].

[45] Lenaerts, 1991, 3-41.; idézi: Vissy, 2016.

[46] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat. Indoklás, [63].

[47] Az indítványozó szakirodalomra hivatkozott ezzel kapcsolatban. Lásd Zubek et al., 2010, 1530-1536.

[48] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat. Indoklás, [37]-[39].

[49] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat. Indoklás, [153].

[50] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat. Indoklás, [149].

[51] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat.

[52] A kezelés visszautasítása kapcsán.

[53] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat, [147].

az állam az életvégi döntések szabályozása kapcsán szerepet kapjon.^[54] Annál inkább kérdéses így a testület azon döntése, hogy miután az első eutanáziahatározat erősen paternalista felfogását túlhaladva megnyitotta az ajtót az életvégi döntésekkel kapcsolatos szabályozás átfogó revíziójához, ahhoz semmi továbbit nem fűzött, és immáron közel egy évtized elteltével sem foglalkozott a témával.

IV. AZ ÉLETVÉGI DÖNTÉSEK NEMZETKÖZI KITEKINTÉS KONTEXTUSÁBAN

A következőkben szeretném bemutatni az önrendelkezési jog állapotát Németországban, illetve Hollandiában, az ottani eutanázia-szabályozás, illetve két jogeset bemutatásán keresztül. Ezen felül ismertetem a kanadai szabályozást, mintaként arra, hogy mennyire különböznek az újonnan létrehozott szabályozások a már létezőkéhez képest.

1. Az életvégi döntések Németországban

Németországban a már korábban bemutatott kezelés visszautasítása mellett az asszisztált öngyilkosság jogintézménye is engedélyezett. A német jog mindkét intézményt az önrendelkezési jogból vezeti le, bár különböző módon.

Az eutanáziát a német Büntető Törvénykönyv (Strafgesetzbuch, a továbbiakban: StGB) 216. §-a bünteti.^[55]

Az asszisztált öngyilkosság gyakorlati megvalósulása Németországban két módon lehetséges. Egyrészt, a háziorvos előírhat, vagy akár beszerezhet olyan vegyszert, mely alkalmas egy kíméletes halál kiváltására, olyan páciense számára, aki terminális állapotban van. Ez azonban az orvos saját meggyőződésén múlik, tekintve, hogy nincs, és nem is lehet előírás, amely őt ennek elvégzésére kötelezné. A másik módszer az, hogy a kifejezetten e célból létrejött nonprofit szervezetek, egyesületek rendszeresen nyújtott szolgáltatásként végzik el ezen vegyszerek beszerzését és kiadását. Ez utóbbinak a német jogrendszerben az elnevezése a „szolgáltatásszerű segítségnyújtás az öngyilkossághoz” (németül: *Geschäftsmäßige Förderung der Selbsttötung*, a továbbiakban: szolgáltatásszerű segítségnyújtás). 2015-ben a német jogalkotó úgy döntött, hogy az asszisztált öngyilkosság akkori formája nem volt eléggé szabályozott, így beiktatta a StGB

[54] „A világnézeti szempontból semleges alkotmányos alapokon álló jogrendszer ugyanis sem helyeslő, sem helytelenítő álláspontot nem foglalhat el az ember saját életének befejezését elhatározó döntésével kapcsolatban; itt olyan szféráról van szó, melytől az államnak főszabályként távol kell magát tartania. Az állam e körben csak annyiban jut szerephez, amennyiben ezt az élethez való jogra vonatkozó intézményvédelmi kötelezettsége elkerülhetetlenül szükségessé teszi.” (22/2003. (IV. 28.) AB határozat, IV. 6.1.).

[55] § 216 StGB.

217. §-át, mely megtiltotta a szolgáltatósszerű segítségnyújtást.^[56] Ez érthetően nagy felháborodást keltett többek között a fent említett szervezetekben. Számoltalan indítvány hatására, 2020. február 26-án a német Szövetségi Alkotmánybíróság (a továbbiakban Szövetségi Alkotmánybíróság) hat darab, e témát tárgyaló ügyét összekapcsolva hozott egységes döntést.^[57]

Az indítványozók között megtalálhatók német és svájci alapítványok, melyek asszisztált öngyilkosságot szolgáltatóként nyújtanak; súlyos betegek, akik asszisztált öngyilkosság útján kívántak meghalni; e területen dolgozó egészségügyi dolgozók, illetve az e területtel foglalkozó ügyvédek. A Szövetségi Alkotmánybíróság az StGB 217. §-át megsemmisítette, azzal a fő érveléssel, hogy a szolgáltatósszerű segítségnyújtás tilalma a Grundgesetz 1. cikk (1) bekezdésbe (emberi méltósághoz való jog, és annak érinthetetlensége és az állam védelmi kötelezettsége), illetve a 2. cikk (1) bekezdésébe (a személyiség/személy kibontakozásának joga) ütközik, mert sérti az azokból következő önrendelkezési jogot.

A Szövetségi Alkotmánybíróság érvelését azzal kezdte, hogy az általános személyiségi jog magában foglalja – a személyi autonómia egy elemeként – azt, hogy valaki saját halála körülményeiről rendelkezzen. Ugyanis a Szövetségi Alkotmánybíróság álláspontja szerint az, hogy az egyén milyen értelmet lát saját élete leélésében, vagy milyen okokból döntene úgy, hogy azzal végezni kíván, az egyén értékeitől és meggyőződésétől függ. Ebből következik, hogy ez a jog magában foglalja azt a szabadságot, hogy valaki elvegye saját életét, ehhez harmadik személytől segítséget kérjen, illetve, ha ez a segítség felajánlásra kerül, azt igénybe vegye. Az öndeterminált halálhoz való jog tehát nem csak azt a jogot jelenti, hogy valaki életmentő vagy életfenntartó kezelést elutasítson, hanem kiterjed arra is, hogy életét saját maga végezze be. Ennek tekintetében megjegyzi a Szövetségi Alkotmánybíróság, hogy ez az öndeterminált halálhoz való jog nem korlátozódik súlyos vagy gyógyíthatatlan betegségek fennállására, az az emberi egzisztencia minden fázisában jelen van. Véleménye szerint az élet fölött való önrendelkezés leginkább az emberi méltóságban rejlő autonóm személy kibontakozása. Ez, még ha az utolsó is, de az emberi méltóság kifejeződése. A 217. §, még ha indirekten is, de a meghalni kívánó személy egyéni jogaiba beavatkozik azzal, hogy öngyilkosságához segítség találását a gyakorlatban ellehetetleníti. Ezzel kapcsolatban Zakariás Kinga tanulmányában^[58] kifejti, hogy az általában objektív emberi méltósághoz való jog itt nem az általános önrendelkezési képességet védi, hanem az egyéni, konkrét élethelyzetekben való kibontakozást, azaz a védelmet az egyén szubjektív méltóságérzésétől teszi függővé.

A Szövetségi Alkotmánybíróság a jogalkotó eredeti szándékát említi elsőként. Ennek lényege az volt, hogy a jogalkotó a szolgáltatósszerű segítségnyújtási eljárásokban kevesellte, illetve hiányolta a felvilágosítást, szakorvosi vizs-

[56] § 217 StGB.

[57] Urteil vom 26. Februar 2020 - 2 BvR 2347/15.

[58] Zakariás, 2020.

gálatot, tekintvén, hogy e szervezetek célja kifejezetten a segítségnyújtás, így a szabad akarat kialakítása csorbul. Ezek alapján a jogalkotó aggályosnak tartotta, hogy a szolgáltatósszerű segítségnyújtás az öngyilkosság e formáját „normalizálja a társadalomban”, és az asszisztált öngyilkosságot – főleg az idősek és betegek számára – mint a halál „normális” formájaként megalapozza, és akár „társadalmi nyomáshoz” („soziale Pressionen”) is vezethet. A Szövetségi Alkotmánybíróság e félelmet megalapozottnak találta, tekintve, hogy az ilyen típusú segítségnyújtás hosszútávú kihatásairól még nem születtek vizsgálatok, illetve a társadalmi nyomást – igaz részletes magyarázat nélkül – „utánzás hatásként” („Nachmachungseffekt”) nevezi. Ezzel kapcsolatban a Szövetségi Alkotmánybíróság megjegyzi, hogy a szabályzás ezt a célt ugyan eléri, azonban az önrendelkezés, és ezen belül kifejezetten a személyiség, egyéniség, identitás és integritás különösen jelentős az élet kezelésének a kérdésben, és ez a jogalkotónak szigorú korlátozásokat is ír elő. A szolgáltatósszerű segítségnyújtás teljes betiltásával a jogalkotó ezeket a korlátozásokat átlépte, mert a büntetőjog arra való használat, hogy az egyén saját haláláról való autonóm döntését védje, ott éri el a határát, ahol ez a szabad döntés már nem védve lesz, hanem ellehetetlenítve.

A Szövetségi Alkotmánybíróság szerint a jogalkotó azon feltételezése, hogy az asszisztált öngyilkosságnak vannak nem szolgáltatósszerű verziói is, nem veszi figyelembe a jogrendszer egységét. A szolgáltatósszerű segítségnyújtás lehetősége nélkül az egyén rászorul az orvos egyéni készségére, aki számára az öngyilkosságban – legalább szükséges hatóanyag felírása formájában – segítséget nyújthat. Ez azonban azért gond a Szövetségi Alkotmánybíróságot érvelése szerint, mert az orvosok eddig kevés hajlandóságot mutattak az asszisztált öngyilkosság iránt, és őket erre nem is lehet kötelezni. Ezen felül még az orvosi szakmai gyakorlat, illetve a tartományi orvosi kamarák szabályzatai további gátakat vetnek ezen készségek elé. Ameddig ez így marad, addig a szolgáltatósszerű segítségnyújtásra tényleges szükség fog fennállni. Más, „harmadik” személyek védelme, azaz a jogalkotó által feltételezett fent említett „utánzás hatás” nem indokolja meg az egyén saját élete kioltásához való jogának gyakorlati kiüresítését.

Itt azonban a határozat egy fontos mozzanata következik: kijelenti, hogy a fenti érvelésből nem következik és nem következhet az, hogy a jogalkotó nem szabályozhatja az asszisztált öngyilkosságot. Kiemeli, hogy az étellel való önrendelkezés védelmére a szolgáltatósszerű segítségnyújtás kontextusában számos lehetőség áll rendelkezésre. Ez történhet eljárásbiztonsági mechanizmusok, kötelező felvilágosítás vagy kifejezetten veszélyes módszerek eltiltása formájában. Ezeket a jogalkotó a büntetőjogban helyezheti el, megszegésükhöz büntetőjogi szankciókat fűzhet. Végül pedig a Szövetségi Alkotmánybíróság megjegyzi, hogy mindez érintetlenül hagyja azt tény, hogy az öngyilkosság asszisztálására való kötelezés alkotmányosan nem elfogadható.

A Szövetségi Alkotmánybíróság ezek alapján az StGB 217. §-át megsemmisítette.

2. Az eutanázia Hollandiában és az előzetes jognyilatkozat kérdése

Hollandia köztudottan egyike azon néhány országnak a világon, ahol az eutanázia – ugyan szigorú körülmények között – legális. A szabályozás alapjait a hetvenes évek elején történt ún. Postma-ügy^[59] fektette le. Ennek rövid összefoglalása az, hogy egy holland házaspár, Andries és Truus Postma, Truus édesanyját, aki súlyos agyvérzést követően magatehetetlen állapotában lányát többszörösen és könyörögve arra kérte, hogy végezzen vele, aki ennek hatására végül ezt megtette. Emiatt elítélték ugyan, azonban az eredeti 12 éves büntetés helyett csak egy szimbolikus, 12 hónapos próbaidőre bocsátást kapott. Az ügy és a házaspár véleménynyilvánítása a Holland Orvosi Lapban nagy hatással volt. Az 1980-as évek során a holland bíróságok ezzel kapcsolatban kidolgoztak egy gyakorlatot, hogy mikor megengedhető az eutanázia. A holland jogalkotó végül ezt a 2001-es „Az élet kérelemre történő megszüntetése és az asszisztált öngyilkosság felülvizsgálatáról szóló törvénnyel”^[60] betonozta be. Ez a jogszabály kizárólag az eutanáziát szabályozza, pontosan megjelöli azokat a feltételeket, amelyeknek fenn kell állnia ahhoz, hogy az egyén eutanáziát igénybe vehessen.

Ezek a kritériumok kívánják biztosítani azt, hogy az eutanázia tényleg csak azokban a helyzetekben legyen alkalmazható, amikor olyan kilátástalan helyzet áll fenn, hogy ténylegesen nincs más lehetőség. A törvény három személycsoport tekintetében fektet le konkrét szabályokat, ezen belül számunkra az első csoport releváns, mely azokra a 16 éven felüli személyekre vonatkozik, akik már nem képesek kifejezni akarukat, de mielőtt elvesztették volna ezen képességeiket, előzetes jognyilatkozatot tettek. Ha az előzetes jognyilatkozattal rendelkezik a beteg, akkor a kezelőorvos az abban leírt kérést teljesítheti.

Ezen utolsó fordulathoz kapcsolódóan bemutatnék egy precedensértékű esetet a Holland Legfelsőbb Bíróságtól (Hoge Raad der Nederlanden, a továbbiakban Hoge Raad), melyben a végső döntést^[61] a bíróság 2020 áprilisában hozta meg. Itt arról volt szó, hogy az orvos egy demens páciensén eutanáziát hajtott végre, mert a beteg, még a demencia beállta előtt, előzetes életvégi jognyilatkozatot, ún. élő végrendeletet („living will”) tett, melyben pontosan erről a helyzetről rendelkezett. A 74 éves nő páciens demenciája erősen előrehaladott állapotú volt, mind rövid-, mind hosszútávú memóriája lényegében nem létezett, és férjét sem ismerte fel. Öt évvel halála előtt diagnosztizálták demenciával az asszonyt, aki akkor előzetes jognyilatkozatot tett, melyben leírta, hogy nem akar otthonba vonulni, hanem amikor az idő eljön, meg kíván halni. Az ügy akkor vert fel komoly port, amikor az ápolási otthon orvosa úgy ítélte meg, hogy elérkezett ez az idő, akkor az eutanázia végrehajtásához, tehát a szer beadásához az asszonyt a családjának le kellett fognia.

[59] Sheldon, 2007, 320.

[60] Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding. 2001, BWBR0012410. (Termination of Life on Request and Assisted Suicide Act – A holland törvény hivatalos angol fordítása, amiből dolgoztam, a szövegbéli angolról magyarra fordítás a sajátom).

[61] ECLI:NL:PHR:2019:1339.

A holland ügyészség mindezek alapján gyilkosság miatt vádat emelt az orvos ellen. Álláspontjuk szerint büntetésre ugyan nincs szükség, mert az kérdésen kívül van, hogy a tettet jóindulatból követte el, azonban bűnösnek kell nyilvánítani, mert sokkal proaktívabbnak kellett volna lennie abban, hogy az eutanázia lehetőségét átbeszélje a pácienssel. Elsőfokon felmentették az orvost, így a főállamügyész az ügyet, kifejezetten egy iránymutató ítélet meghozása céljából, a Hoge Raad elé terjesztette, amely az ügyész kérésének eleget tett és precedenst alkotott, csak hogy nem az ügyészség javára, ugyanis fenntartotta az elsőfok döntését. Emellett a Fegyelmi Bizottság hivatalos megrovását is megsemmisítette.

Az ügyön belül a vita egyik fő tárgya maga az élő végrendelet volt. Az eutanázia bejelentett eseteit vizsgáló helyi felügyeleti bizottság véleményét követve, a holland Központi Egészségügyi Fegyelmi Bizottság (*Centraal Tuchtcollege voor de Gezondheidszorg*, a továbbiakban: Fegyelmi Bizottság) azon az állásponton volt, hogy alapvetően egy írásos kérelem esetében „nincs értelmezési lehetőség”. A Hoge Raad a kimondta, hogy ez a kijelentés helytelen. Az a pusztán tény, hogy az orvosnak a kérelmeket értelmeznie kell ahhoz, hogy pontos magyarázatot kapjon, nem érvényteleníti önmagát a kérelmet. A Hoge Raad ismerteti, hogy a Fegyelmi Bizottság az élő végrendeletet úgy értelmezte, hogy a beteg akkor kíván lemondani életéről, ha állapota elég súlyos lesz ahhoz, hogy kezelőoththonba kell utalni, mely 2016.03.03-án történt meg. A Fegyelmi Bizottság döntése a hivatalos megrovás kiszabását illetően a helyi felügyeleti bizottságának azon véleményén alapult, hogy azok a kérések, melyek az eutanázia elvégzésének időpontját ellentmondásosan határozzák meg, nem érvényesek. Véleménye szerint itt az volt ellentmondásos, hogy az előzetes jognyilatkozat megtételétől fogva lényeges időtartam telt el addig, ameddig a fent tisztázott időpont bekövetkezett. Az eltelt idő túlnyomó részét még cselekvőképessége birtokában töltötte el, és a Fegyelmi Bizottság szerint azt csak valamikor 2015 alatt veszítette el, így az, hogy ebben az időszakban nem tett új jognyilatkozatot halála kívánt időpontjáról, illetve azt nem pontosította, cselekvőképessége megléte ellenére ellentmondást hoz létre az eredeti nyilatkozattal. A Hoge Raad ezt a levezetést helytelennek tekinti, és határozottan kimondja, hogy az, hogy a beteg nem tett új jognyilatkozatot, nem csorbítja az eredeti jognyilatkozat egyértelműségét. Mindezek alapján a Hoge Raad az ügyészség fellebbezésének nem adott helyet, és fenntartotta az elsőfokú bíróság döntését.

Az ítélettel a holland legfelsőbb bíróság bírói gyakorlat formájában rögzíti, hogy az orvos teljesítheti az eutanázia iránti korábbi írásos kérelmet, ha a beteg előrehaladott demencia miatt ahhoz már nem képes hozzájárulni.

3. Az életvégi döntésekkel kapcsolatos szabályozás megjelenése Kanadában

A kanadai szabályozás az eutanázia és az asszisztált öngyilkosság jogintézményét 2016-ban legalizálta,^[62] miután egy 2015-ös Kanadai Legfelsőbb Bírósági (a továbbiakban Supreme Court) határozat (Carter-határozat)^[63] – felülírta saját, 1993-as korábbi ítéletét^[64] (Rodriguez-határozat).

Kanadában e határozat meghozatala előtt a kanadai büntetőkódex^[65] 241. § b) pontja^[66] büntette az öngyilkosságban való segítségnyújtást, mely alá a kanadai joggyakorlat az eutanáziát is sorolta. A Carter-ügy 2011-ben kezdődött, mikor egy kanadai nő, akit két évvel korábban amiotrófiás laterálszklerózissal diagnosztizáltak, keresetet nyújtott be többek között az imént említett büntetőkódex rendelkezésének alkotmányellenessége miatt.^[67]

A kérelemhez később egy házaspár is csatlakozott, ahol a nő édesanyja kívánt súlyos gerincbetegsége miatt asszisztált öngyilkosság végrehajtása érdekében Svájcba utazni. Az ügyben elsőfokon eljáró bíróság megvizsgálta egyrészt Kanadában az életvégi döntéseknek – pontosabban a palliatív ellátás és az eutanázia, illetve az asszisztált öngyilkosság különbsége kapcsán – a társadalmi megítélési szintjét, majd kitért az életvégi döntések globális szabályozási gyakorlatára.^[68] A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján végül megállapította, hogy e jogintézmények legalizálásában rejlő veszély erős garanciális rendszerrel minimalizálható, mely a feltételeket szigorúan és következetesen betartatja.^[69] Ezek után az elsőfok a Rodriguez-határozat felülírási feltételeivel^[70] foglalkozott, melynek során többek között megállapította, hogy egyrészt a Rodriguez-határozat nem foglalkozott mélyebben az Alapvető Jogok és Szabadságok Kanadai Chartájá-

[62] Bill C-14 (2016) Act to amend the Criminal Code and to make related amendments to other Acts.

[63] Carter v. Canada, 2015.

[64] Rodriguez v. British Columbia, 1993.

[65] Criminal Code (R.S.C., 1985, c. C-46).

[66] Criminal Code (R.S.C., 1985, c. C-46), § 241:

241 Every one who

(a) [...]

(b) aids or abets a person to commit suicide,

whether suicide ensues or not, is guilty of an indictable offence and liable to imprisonment for a term not exceeding fourteen years.

[67] Carter v. Canada. I. [11].

[68] Carter v. Canada. IV. [23]-[25].

[69] Carter v. Canada. IV. [27].

[70] A Common-law rendszerekben a korábbi döntés, tehát a precedens revíziója két módon történhet: a megkülönböztetés (distinguishing) vagy a felülírás (overruling). Az első formában „[a] fellebbviteli bíróság elfogadja a korábbi precedenst, de korlátozza annak alkalmazhatóságát, és új szabályt állapít meg azokra a körülményekre, amikor a korábbi precedens már nem érvényes.” Esetünkben a második formáról van szó, mely esetében „[a] fellebbviteli bíróság egyszerűen új szabállyal helyettesíti a precedenst.” (Gennaioli – Schleider, 2007, 309-328.).

nak^[71] (a továbbiakban: Charta) 7. pontjában^[72] foglalt „élethez, személyes szabadsághoz és biztonsághoz” való jogokkal, másrészt a határozat meghozatala óta szignifikáns társadalmi és jogi fejlődés („*substantive change*”) ment végbe a Kanadai Legfelsőbb Bíróság gyakorlatában.^[73] A kereset érdemi vizsgálatában az elsőfok megállapította, hogy az eutanázia és az asszisztált öngyilkosság abszolút tilalma szükségtelen, és sérti a Charta 7. pontját. Mindezek alapján az elsőfok a büntetőkódex öngyilkosságban való segítségnyújtásról szóló rendelkezéseit alkotmányellenesnek találta.^[74] A keresetet benyújtó nő az elsőfokú döntés előtt betegségében elhunyt.

A Brit Kolumbiai Fellebbviteli Bíróság (British Columbia Court of Appeal) az elsőfok döntését felülbírálvá úgy ítélkezett,^[75] hogy sem jogi, sem társadalmi változások nem adtak kellő okot a precedens meghaladására. Az ügy végül 2014 októberében került a Supreme Court elé, mely az elsőfokkal értett egyet.

Az élethez való jog kapcsán a legtöbb felmerült kérdésben egyetértett a Supreme Court az elsőfokkal, kiemelve ezek közül azt a megállapítást, hogy a teljes tilalomnak az lehet a hatása, hogy olyanokat, akik attól félnek, hogy mikor betegségük eléri azt a pontot, ahol szenvedésük elviselhetetlen, már nem lesznek olyan állapotban, hogy életüknek véget vessenek, így ennek elkerülése érdekében idő előtt öngyilkosságot követnek el.^[76] A szabadsághoz és biztonsághoz való jogot együtt vizsgálta a Supreme Court, és ennek kapcsán egy korábbi ítéletében^[77] elhangzottakat kiegészítve a következőket mondta: „Nyilvánvaló, hogy bárki, aki eutanázia általi halált^[78] keres, mert elviselhetetlenül szenved egy súlyos és gyógyíthatatlan betegség következtében, ezt teszi egy mélyen személyes és fundamentális meggyőződéséből teszi, hogy miként kívánt élni vagy meghalni.”^[79] A jogsérelem tesztje a kanadai joggyakorlatban az alapvető igazságosság elveinek („*The Principles of Fundamental Justice*) vizsgálata, mely során azt mérlegelik, hogy az adott sérelem önkényes-e („*arbitrariness*”), hatását tekintve nem túl

[71] Canadian Charter of Rights and Freedoms.

[72] Canadian Charter of Rights and Freedoms 7. Mindenkinnek joga van az élethez, személyes szabadsághoz és biztonsághoz és ahhoz, hogy azt ne vonják meg tőle, csakis az alapvető igazságszolgáltatás alapelveivel összhangban. (Hivatalos magyar fordítás.)

[73] Carter v. Canada. IV. [28].

[74] British Columbia Supreme Court, 2012 BCSC 886, 287 C.C.C. (3d) 1.; Carter v. Canada. IV. [32].

[75] British Columbia Court of Appeal, 2013 BCCA 435, 51 B.C.L.R. (5th) 213.

[76] Carter v. Canada. VIII. [57].

[77] A.C. v. Manitoba (Director of Child and Family Services), 2009 SCC 30, [2009] 2 S.C.R. 181.

[78] Az eredeti szöveg itt a „physician-assisted dying” kifejezést használja, mely e tanulmány fogalmi keretein belül csak az eutanázia kifejezésnek felelne meg, azonban a szöveg kontextusából kiderül, hogy e kifejezést a Supreme Court nemcsak e szűk értelmezést értette, hanem az eutanáziával együtt az asszisztált öngyilkosságra (melyre egyébiránt az angol szakirodalom a „physician-assisted suicide” kifejezést alkalmazza) is utalni akart. (Saját fordítás.)

[79] Carter v. Canada. VIII. [68].

széleskörű-e („*overbreadth*”),^[80] vagy súlyosan aránytalan-e („*gross disproportionality*”).^[81] E tanulmány keretében nincs lehetőség ezen érvelési folyamatot részletesen bemutatni, dióhéjban fogalmazva azonban arra kérdésre, hogy a teljes tilalomhoz képest kisebb korlátozás is képes-e elérni a jogalkotói szándékot, a Supreme Court az elsőfokkal egyetértve kimondta, hogy igen. Mindezek alapján a Supreme Court a Kanadai Büntetőkódex 241. (b) szakaszát alkotmány sértőnek és így érvénytelennek („*are of no force or effect*”) nyilvánította, majd határozatát felfüggesztve 12 hónapot adott a kanadai jogalkotónak, hogy hozzon létre olyan szabályozást, mely reflektálja e döntését.

A döntés meghozatalára reakcióként érkező kanadai szakirodalom éles kritikával reagált.^[82] A legtöbb tanulmány azt kritizálta a határozatban, hogy mind az elsőfokú eljáró bíró, mind a Supreme Court szelektív volt az eutanázia és az asszisztált öngyilkossággal kapcsolatos biztosítékokról szóló bizonyítékok megállapításában és értelmezésében, lekicsinyítve a legalizáció csúszós lejtőjének veszélyét.^[83]

A kanadai törvényhozó igen késve, 2016 júniusában változtatta meg a büntetőkódexet, erősen kiterjesztve az öngyilkosságot szabályozó szakaszait, illetve bevezette a „*Medical Assistance in Dying*” (orvosi segítségnyújtás a halálhoz) részt, mely részletezi az eutanázia és az asszisztált öngyilkosság feltételeit.

A törvényrész számos általános és további, specifikusabb feltételt és garanciát határoz meg,^[84] illetve részletezi az öngyilkosságra való felhívás, illetve abban való segítségnyújtás – melynek alapesete természetesen változatlanul büntetendő – kapcsán a kivételes, nem büntetendő esetköröket.^[85]

A frissebb kanadai szakirodalom, mely már a post-carter-i gyakorlatot, illetve a módosítást követő büntetőkódex rendelkezéseit vizsgálja változatlanul kritikus hozzáállású, legfőképpen a gyakorlat gyors, fékezhetetlen elterjedése miatt.^[86]

V. ÖSSZEGZÉS

Az élethez és emberi méltósághoz való joggal összefüggésben az önrendelkezésről szóló elméleti viták a jobbra olyan kérdésekben merülnek fel, mint az életvégi döntések, a terhesség megszakítása, illetve még bizonyos aspektusaiban

[80] Az 'Overbreadth' elve a Kanadai Legfelsőbb Bíróság R v Heywood ([1994] 3 SCR 761) határozatában jelent meg, és lényegében annak a tesztje, hogy egy adott törvény csak a szükséges mértékben érinti a társadalmat, vagy érint-e például olyan réteget, amely esetében indokolatlan a korlátozás.

[81] A Kanadai Legfelsőbb Bíróság szerint akkor beszélhetünk erről, ha a korlátozásnak az egyén életére, szabadságára vagy biztonságára gyakorolt hatása súlyosan aránytalan az intézkedés tárgyával. Carter v. Canada. VIII. [89].

[82] Chan – Somerville, 2016, 143–175.

[83] Keown, 2014, 29-32.

[84] Criminal Code (R.S.C., 1985, c. C-46) 241.2 (3)-(9).

[85] Criminal Code (R.S.C., 1985, c. C-46) 241 (1)-(7).

[86] Herx – Cottle – Scott, 2020.

a halálbüntetés is. Mindhárom esetben az élethez való jog abszolút karaktere, az élet egyedi és megismételhetetlen mivolta inti óvatosságra a jogalkotót és a jogalkalmazót. A joggyakorlatról úgy lehet érdemben beszélni, ha legalább egy-két külföldi példát is elemzünk, hazai jogunkhoz hasonlítva. Az életvégi döntések tekintetében az elmúlt időszakban több, kiemelkedően fontos, precedensértékű döntés született, melyek segítségével igyekeztem bemutatni a különböző országok, kultúrák hozzáállását az önrendelkezési jog, pontosabban az életvégi döntések szabályozásához. Az, hogy így egyenként a kezelés visszautasítását, az asszisztált öngyilkosságot és az eutanáziát külön-külön be tudtam mutatni, annak az eredménye volt, hogy a bemutatott országok az életvégi döntéseket a más országokhoz képest változó „szabadsággal” szabályozták.

A magyar jogrend az életvégi döntéseket bizonytalanul kezeli. Elviekben nem kizárt, hogy az Alkotmánybíróság szimultán korlátozza az eutanáziát és engedi a kezelés visszautasítását, azonban az élethez és emberi méltósághoz való jog feldarabolása, és emellett annak állítása, hogy az korlátozhatatlan és elválaszthatatlan, inkoherens érvelést mutat.

Németországban az asszisztált öngyilkosságot az ottani jogtudomány a saját élet elvételének jogából vezeti le, amely pedig az önrendelkezésből, legtágabb értelemben az emberi méltóság sérthetetlenségéből származik. Az ügy arról szólt, hogy a Szövetségi Alkotmánybíróság a jogalkotónak egy félresikerült kísérletét semmisítette meg, mert az önrendelkezés gyakorlását e tekintetben konkrétan ellehetetlenítette, de egyetértett annak alap gondolataival. A határozat precedensértéke abban fog rejleni, hogy mennyire tartja majd következetesen magát a Szövetségi Alkotmánybíróság a döntéséhez, hogy már nem tekinti az emberi méltósághoz való jogot teljesen objektív jellegűnek, mint ahogy korábban.

A Hoge Raad döntése fényében az ottani jövőbeli helyzet még egy fokkal egyértelműbb. Az esetet kifejezetten azzal a céllal fellebbezte meg a Főállamügyész, hogy a Hoge Raad az esetet döntse el, és ezzel alkosson jogot az aktív eutanáziáról a demenciás betegek esetében. Itt a bíróság az előzetes jognyilatkozatot tekinti az abszolút kiindulópontnak, előnyben részesíti minden más eljárási és morális akadállyal szemben, ezzel teljes védelmet kíván biztosítani az egyén önrendelkezésének. Ezzel a holland szabályozás robusztusan folytatja az életvégi döntések – esetünkben az eutanázia – bebetonozását jogrendszerébe, ahhoz polgári jogi és közjogi intézményeket csatolva. A holland döntés kapcsán az élő végrendelet jogintézményét kívántam összehasonlítón bemutatni két olyan jogrendszerben (holland, magyar), melyek az életvégi döntésekkel kapcsolatosan eltérő irányt választottak.

A kanadai Supreme Court határozata kapcsán annak egy példáját kívántam bemutatni, ahogy egy testület saját, korábban tiltó döntését meghaladva legalizálta az eutanázia és az asszisztált öngyilkosság intézményét.

Végül reflektálok a strasbourgi bíróság előtt e kézirat írása közben zajló Karsai kontra Magyarország ügyre, mely a problémás magyar szabályozás ellen kíván fellépni. Azonban itt meg kell említeni, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága is erősen kötve van az előtte felhozott érvekhez. Karsai Dániel az ellátás visszautasítása kapcsán diszkriminációra hivatkozott, mondván, a terminális

betegségekben szenvedőkhez képest az ő esetében nincs ilyen kezelés, melyről lemondhat életének bevégezése érdekében. Valószínűtlennek tartom azonban, hogy ezen érv sikert aratna, tekintvén, hogy Strasbourg ezt az érvet a nagyon hasonló, immáron két évtizedes Pretty^[87] ügyében már megdöntötte, mely tényre az Kormány fel is hívta a figyelmet észrevételezésében.^[88]

Ahogy a kanadai példából láttuk, egy hirtelen, radikális váltás magában hordozhat veszélyeket, azonban a jogbiztonság érdekében szükséges lenne, hogy a magyar Alkotmánybíróság érdemben foglalkozzon a kérdéssel.

IRODALOM

- Barcsi Tamás (2004): Az emberhez méltó halál lehetősége: az eutanázia és alternatívája. In: *Esély*. 2004/5. sz.
- Barcsi Tamás (2013): *Az emberi méltóság filozófiája*. Typotex, Budapest. (Elérhető: <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/7961/Barcsi%20T.%20doktori%20dolgozat.pdf?sequence=1>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Busa Csilla – Zeller Judit – Csikós Ágnes (2018): Életvégi kívánalmakkal és döntésekkel kapcsolatos vélemények és ismeretek a magyar társadalomban. In: *Kharón*. 2018/3. sz. (Elérhető: http://www.epa.hu/02000/02002/00065/pdf/EPA02002_kharon_2018_3_009-026.pdf. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Chan, Benny – Somerville, Margaret (2016): Converting the ‘Right To Life’ to the ‘Right To Physician-Assisted Suicide and Euthanasia’: An Analysis of Carter v Canada (Attorney General), Supreme Court Of Canada. In: *Medical Law Review*. Vol. 24/2/2016. (Elérhető: <https://doi.org/10.1093/medlaw/fww005>. Letöltés ideje: 2022.11.26.). DOI: <https://doi.org/10.1093/medlaw/fww005>.
- Debes, Remy (2017): *Dignity: A History*. Oxford Philosophical Concepts, Oxford.
- Ferencz Zoltán – Korinek László (1978): Etikai és büntetőpolitikai megoldások az eutanázia értelmezésében. In: *Jogtudományi Közlöny*. 1978/6. sz.
- Filó Mihály (szerk.) (2022): *Autonómia, életvédelem, jogbiztonság: az életvégi döntések szabályozása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. (Elérhető: <https://www.eltereader.hu/media/2022/05/Filo-Mihaly-Autonomia-eletvedelem-jogbiztonsag-web.pdf>. Letöltés ideje: 2022. 11. 20.).
- Gaizler Gyula – Nyéky Kálmán (2003): *Bioetika*. Gondolat, Budapest.
- Gennaioli, Nicola – Shleifer, Andrei (2007): Overruling and the Instability of Law. In: *Journal of Comparative Economics*. Vol. 35/2/2007. (Elérhető: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w12913/w12913.pdf. Letöltés ideje: 2022. 11. 26.). DOI: <https://doi.org/10.3386/w12913>.
- Herx, Leonie – Cottle, Margaret – Scott, John (2020): The “Normalization” of Euthanasia in Canada: the Cautionary Tale Continues. In: *World Medical Journal*. Vol. 66/2020. (Elérhető: <https://howsmallawhisper.org/s/WMJ-article-April-2020.pdf>. Letöltés ideje: 2022. 11. 26.).
- Karsai Dániel személyes Facebook oldalán megosztott, a Kormány által közölt hivatalos észrevétel. (Elérhető: https://drive.google.com/drive/folders/1--07nji_wOXhIhB0r-ZWws01Gh22EhMM. Letöltés ideje: 2023.11.27.).

[87] Pretty v the United Kingdom, 2002.

[88] Karsai Dániel személyes Facebook oldalán megosztott, a Kormány által közölt hivatalos észrevétel.

- Keown, John (2014): A Right to Voluntary Euthanasia? Confusion in Canada in Carter. In: *Notre Dame J.L. Ethics & Pub.* Vol. 28/1. (Elérhető: <http://scholarship.law.nd.edu/ndjlepp/vol28/iss1/1>. Letöltés ideje: 2022. 11. 26.).
- Lenaerts, Koen (1991): L'égalité de traitement en droit communautaire. Un principe unique aux apparences multiples. In: *Cahiers de droit européen.* Vol. 1-2/1991. (Elérhető: <https://bib.kuleuven.be/rbib/collectie/archieven/cde/1991-1-2.pdf>. Letöltés ideje: 2022. 11. 26.).
- Materstvedt, Lars Johan – Clark, David – Ellershaw, John – Forde, Reidun – Gravgard, Anne-Marie Boeck – Müller-Busch, H. Cristof – Porta i Sales, Josep – Rapin, Charles-Henri (2003): Eutanázia és asszisztált öngyilkosság az EAPC Etikai munkacsoportjának szemszögéből. In: *Kharón.* 2003/3. sz. (Elérhető: https://kharon.hu/docu/2003-3_lars-eutanazia.pdf. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Rozgonyi Zsolt Dezső (2019): Ante finem – az előrehaladott krónikus betegekkel kapcsolatos életvégi döntések jogi és egyéb társadalmi normák által szabályozott klinikai gyakorlata. In: Filó Mihály (szerk.) (2022): *Autonómia, életvédelem, jogbiztonság: az életvégi döntések szabályozása.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Ruiz, Miguel Carlos (2002): Human dignity: History of an idea. In: *Jahrbuch Des Öffentlichen Rechts.* Vol. 50/2002. (Elérhető: https://www.researchgate.net/profile/Ruiz-Miguel-Carlos/publication/314643293_Human_dignity_History_of_an_idea/links/58c3fa91aca272e36dd668ac/Human-dignity-History-of-an-idea.pdf. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Sheldon, Tony (2007): Andries Postma. In: *British Medical Journal.* Vol. 334/320/2007. (Elérhető: <https://doi.org/10.1136/bmj.39111.520486.FA>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.). DOI: <https://doi.org/10.1136/bmj.39111.520486.FA>.
- Somody Bernadette – Stánicz Péter (2020): A tények tükröződése az életvégi döntések alapjogi dogmatikájában. In: *Fundamentum.* 2020/4. sz.
- Takács Albert – Kmetty Ildikó (2003): Az eutanáziához való jog: indítvány az Alkotmánybírósághoz. In: *Fundamentum.* 2003/1. sz. (Elérhető: http://epa.oszk.hu/02300/02334/00012/pdf/EPA02334_Fundamentum_2003_01_125-133.pdf. Letöltés ideje: 2022. 11. 28.)
- Tóth J. Zoltán (2011): Élet vs. méltóság, élethez való jog vs. méltósághoz való jog: Az oszthatatlansági tézis és az eutanáziahatározat. In: *De iurisprudentia et iure publico.* 2011/2. sz. (Elérhető: <https://www.academia.edu/15056152>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.)
- Tóth Mihály (2001): Gondolatok az eutanáziáról – avagy egy büntetőjogász kritikus pillantása a „kegyes halál” álarca mögé. In: *Jura.* 2001/1. sz.
- Vissy Beatrix (2016): Méltatlan figyelem a méltó halál kérdésének – széljegyzetek az Alkotmánybíróság második eutanáziahatározatához. In: *Állam- és Jogtudomány.* 2016/4. sz. (Elérhető: https://jog.tk.hu/uploads/files/2016_04_Vissy_Beatrix.pdf. Letöltés ideje: 2022. 11. 26.).
- World Health Organization. (2014): Global status report on noncommunicable diseases 2014. (Elérhető: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/148114>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Zakariás Kinga (2020): Az öngyilkosság szabadsága mint az egyéni autonómia kifejeződése. In: *Alkotmánybírósági Szemle.* 2020/2. sz.
- Zubek László (2011): *Életvégi döntések az intenzív terápiában – Az önrendelkezés és a kezeléskorlátozás etikai és jogi vonatkozásai.* Doktori értekezés. Semmelweis Egyetem, Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola, 2011, Budapest. (Elérhető: http://old.semmelweis.hu/wp-content/phd/phd_live/vedes/export/zubeklaszlo.m.pdf. Letöltés ideje: 2022. 11. 26.).
- Zubek László – Szabó Léna – Gál János – Öllös Ádám – Élő Gábor (2010): A kezeléskorlátozás gyakorlata a hazai intenzív osztályokon. In: *Orvosi Hetilap.* 2010/38. sz.

JOGFORRÁSOK

- 117/1998. (VI. 16.) Korm. rendelet egyes egészségügyi ellátások visszautasításának részletes szabályairól.
- 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről (Eütv.).
- 2011. évi CLI. törvény az Alkotmánybíróságról (Abtv.).
- A holland eutanáziatörvény: Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (2001) - Termination of Life on Request and Assisted Suicide Act (Az élet kérelemre történő megszüntetése és az asszisztált öngyilkosság felülvizsgálatáról szóló törvény); Angol fordításának forrása: A 'The World Federation of Right to Die Societies' weblapja (Elérhető: <https://www.worldrtd.net/dutch-law-termination-life-request-and-assisted-suicide-complete-text>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Bill C-14 (2016) Act to amend the Criminal Code and to make related amendments to other Acts. (Elérhető: <https://www.parl.ca/DocumentViewer/en/42-1/bill/C-14/royal-assent>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Canadian Charter of Rights and Freedoms. (Elérhető: <https://open.canada.ca/data/en/dataset/06d31e10-a2a8-4d53-9ff3-567714a0a9f3>. Letöltés ideje: 2022. 11. 27.).
- Criminal Code (of Canada) (R.S.C., 1985, c. C-46) 241 (Elérhető: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/20141216/P1TT3xt3.html>. 2014 december 16 és 2015 február 24 közötti hatályossági állapot, Letöltés ideje: 2022. 12. 03.).
- De Belgische Grondwet (Belgium Alkotmánya).
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (Német Alaptörvény).
- Magyarország Alaptörvénye (2011 április 25).
- Strafgesetzbuch (StGB; Német Büntetőtörvénykönyv).

ÍTÉLETEK JEGYZÉKE

- 22/2003. (IV. 28.) AB határozat.
- 24/2014. (VII. 22.) AB határozat.
- 64/1991. (XII. 17.) AB határozat.
- A.C. v. Manitoba (Director of Child and Family Services), 2009 SCC 30, [2009] 2 S.C.R. 181. (Elérhető: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/7795/index.do>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Carter v. Canada (Attorney General) 2015 SCC 5, [2015] 1 S.C.R. 331 (Elérhető: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/14637/index.do>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- ECLI:NL:PHR:2019:1339. (Elérhető: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:HR:2020:713>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Karsai v. Hungary (no. 32312/23). (Elérhető: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7756939-10741096>. Letöltés ideje: 2023. 11. 25.).
- Pretty v. the United Kingdom - 2346/02 Judgment 29.4.2002 [Section IV] (Elérhető: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-5380>. Letöltés ideje: 2023. 11. 09.).
- R. v. Oakes, [1986] 1 S.C.R. 103. (Elérhető: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/117/index.do>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Rodriguez v. British Columbia (Attorney General) [1993] 3 S.C.R. 519. (Elérhető: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1054/index.do>. Letöltés ideje: 2022. 11. 06.).
- Urteil vom 26. Februar 2020 - 2 BvR 2347/15. (Elérhető: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2020/02/rs20200226_2bvr234715.html. Letöltés ideje: 2022. 09. 05.).

VASAS TAMÁS

Szókratész igazmondása, vagyis a „parrhészia” mint negyedik retorikai kategória Michel Foucault vizsgálódásaiban

ABSTRACT

Through the examination of Foucault's treatises, I seek to uncover how the concept of "parrhesia" within the rhetorical discourse and context system of justice, as interpreted by Foucault, sheds light on discussions about truth and legal theory, providing a facet for analysis in investigations. Is there a quasi-functional truth, stemming from the substantive aspects of justice, that exists independently and separately, capable of resolving issues with or without an intrinsic, self-interested value? Can there be a discourse of truth devoid of function, where the value of truth exists inherently within the justice system? The legal philosophy, legal rhetoric, state and political philosophical discourses are becoming more and more interesting these days. Beyond classic legal reasoning and rhetorical formulas, they represent the frontiers of jurisprudence, exploring interdisciplinary relationships and itemized jurisprudence. This scientific legal reasoning also significantly influences the methodology of legal studies, as elucidated by Foucault's rich and complex analyses. A language-philosophical and rhetorical system with ancient roots consists of elements that constructively color its spectrum, both theoretically and in its application to legal reasoning, falling within its scientific domain.

Keywords: legal reasoning ■ justification ■ political philosophy
■ antique legal thinking ■ history of bureaucracy ■ discursiveness

I. PROBLÉMAFELVETÉS

Tanulmányom célja Michel Foucault 1971 és 1984 közötti párizsi, a Collège de France-ban tartott előadásai^[1] alapján bemutatni a „parrhészia” rendszerét és azt, hogy ez a retorikai kategória milyen relevanciával bír a jog- és politikai filozófia, valamint az államelmélet és a

[1] Foucault, 2019.

klasszikus nyelvfilozófia berkein belül. A parrhészia mint retorikai alapállás, beszédmódbeli kiindulás, szó szerinti jelentésében „mindent kimondani”, egy olyan beszédmód, amelyben a beszélő, felelősséget vállalva szavaiért, úgy mond igazat, hogy igazmondása, legalábbis Foucault részletes vizsgálódásainak következtetése szerint, a klasszikus görögség három igazmondási tipológiáján belül egyiknek sem feleltethető meg teljes egészében, ezért tekinthetjük „negyedik” igazmondásnak a hagyományos tipológia rendszerén belül.^[2] Ezzel a csoportosítással kapcsolatban érdemes azt is megjegyezni, és ez további fontos episztemológiai kérdéseket vet fel, hogy Foucault szerint maga a parrhészia nem egzakt diskurzusforma, sokkal inkább olyan viszonyulás, reláció a szubjektum és az igazság között, amely által az igazság kimondása révén releválja, nyilvánítja ki önmagát a szubjektum, és olyasvalaminek mutatja magát, és mások is olyannak látják, aki egyszerűen kimondja az igazságot, és máshogy, de szintén helytállóan fogalmazva, egyszerűen mondja ki az igazságot.

Vizsgálódásom kiindulópontja az a trichotomikus felosztási rendszer, amely alapján a párizsi előadásokban Foucault elkülöníti és megkülönbözteti az antikvitás retorikai rendszerének igazmondási alkategóriáit. Ezen rendszer alapján disztingválja a prófétikus, a „bölcseességi” és a tanítói beszédmódot mint igazmondási tartományokat a nyelven belül. Bevezetőként ezeket szeretném néhány kitekintéssel szemügyre venni.

A próféta igazmondásának lényege, hogy olyan igazságot hirdet, olyan szavakat közvetít auditóriumának, amely nem a saját szellemi „terméke”, hanem Istentől eredő intés, útmutatás, feddés vagy figyelmeztetés. Ennek a legekleltánabb példája zsidó–keresztény kultúrkörben, magától értetődően, az őszövésségi Szentírás prófétai hagyománya, bár fontosnak tartom megjegyezni, ahogy ezt később látni is fogjuk, hogy a tanulmány egyik törzsszövege, vagyis a Védőbeszéd alapján látható, hogy az ókori görögség számára sem volt idegen az, hogy egy bölcs, jelen vizsgálódási példánk esetében Szókratész, igazmondási kötelességének háttérében isteni megbízást, küldetést, missziót lát, amely az igazmondás felelőssége terén is kiemelkedő jelentőségűvé teszi beszéde igazságértékét. Az igazmondás felelősségével kapcsolatban fontos rávilágítanunk arra is, hogy a prófétai diskurzus klasszikus, szentírási hagyományában ez a felelősség mindig szigorú, vallási alapú elszámoltatáson alapul, amely a választott próféta és Isten személyes viszonyát alapvetően határozza meg. Rózsa Huba fordításában erre kiváló példa lehet egy szemelvény Ezékiel próféta könyvéből:

„Emberfia, Izrael házának őrévé rendelvelek. Ha halold ajkamról a szót, figyelmeztess őket a nevemben. Ha azt mondom a gonosznak: Meghalsz, s te nem figyelmezteted, nem beszélsz neki, hogy letérítsd a gonoszt gonosz útjáról, hogy így életben maradjon, a gonosz meghal a bűne miatt, de vérét tőled kérem számon.”^[3]

[2] Cseke, 2018, 42-57.

[3] Katolikus Biblia, Ez. 3.16-3.18.

A bölcs igazmondásának lényege, szemben a prófétáéval, hogy a bölcs személye teljes mértékben jelen van saját mondanivalójában, így közelebb áll a parrhésziához, mint a próféta, valamint arról beszél, ami van, nem arról, ami lesz, ellentétben a próféciával, jelen idejű jelenségeket összegez tudása fényében. Erre kiváló példák lehetnek a távol-keleti nagy vallásalapító bölcsek igazmondási kompéndiumai, Lao-Ce, Konfuciusz szólásainak gyűjteményei, a kínai népvallások alapjainak a mai napig is a konfúciánus hagyományokat tekinthetjük,^[4] de hogy a témánknak megfelelő, Foucault által is citált példát vizsgáljunk, érdemes utalni Hérakleitosz epheszoszi esetére, Hermodórosz száműzetésére okossága miatt, és arra a hallgatásra Hérakleitosz részéről, ami teljes mizantropiára, visszavonulásra készítette a filozófust.^[5] Ebből az a következtetés is levonható, hogy a parrhészia embere olyan bölcs, ahogy ez a Védőbeszédben egyértelművé is válik, akit üldöznek a szavai miatt.

A tudás, vagyis a tekhné embere az a bölcs, tanító, professzor, aki a mestersegek ismeretének a továbbadása céljából vállalja az „igazság bátorságát”. Az ő érdekében az áll, hogy a hagyományok szerint adja tovább a tudását egy mesterségről, de ő ezért személyes kockázatot nem vállal, ismeretei egy hálózatszerű folytonosságon alapulnak, hiszen a tudásba őt is beavatta korábban egy tanító, ezzel szemben a parrhészia embere kockázatot vállal, hiszen önmaga kinyilvánításában kockáztatja azt a kapcsolatot, amely ahhoz a személyhez fűzi, akihez a szavait intézi, az előbbi esetében tehát a lényeg a tudás továbbadása, ezzel szemben a parrhészia embere olyan igazmondó személy, aki akár saját életét is hajlandó kockára tenni mondott szavai igazságáért.

II. A PARRHÉSZIA ÉTHOSZA

A három kategória vizsgálata után fontosnak tartom leszögezni azt is, hogy a parrhészia fogalmához hozzátartozik maga a parrhészia személyisége is, az az „éthosz”, amellyel a parrhésziát képviselő személy rendelkezik, ezt az alanyi minőséget pedig Foucault összekapcsolja a „gnóthi szeauton” fogalommal is. „Ismerd meg önmagad!” A mitológia szerint a delphoi jósdá bejáratánál ez a felirat volt olvasható. Ezzel kapcsolatban fontos leszögeznünk, hogy Arisztotelész szerint a demokrácia egy eleve rossz, elkorcsosult államforma, az úgynevezett „politeia” elkorcsosulása. A parrhészia fogalmának antik politikai filozófiai vonatkozásaival kapcsolatban két fontos aggályt kell még tisztáznunk Foucault részéről.

Platón írásainak vizsgálata alapján Foucault azt a következtetést vonja le, hogy a demokráciában a parrhészia magától értetődően veszélyes retorikai alapviszonyulás lehet, hiszen a demokratikus államban nemcsak a privilegizált helyzetűeket illeti meg az igazmondás, általában a szólás lehetősége. A demokrá-

[4] Óri, 2012.

[5] Szilágyi (szerk.), 1980, 145., 217.

cia „romlott”^[6] állam, ahol mindenkinek lehetősége van véleményének hangoztatására, olyanoknak is, akiknek Platón tanítványa, Arisztotelész szerint hallgatniuk kellene. Az pedig, hogy az arra nem méltók is szólásra emelkedhetnek, az államon belül államformai sokféleséghez, inkonzisztenciához vezet, ahogy ezzel kapcsolatban Platón mellett Iszokratészre is hivatkozik Foucault. Ez a szónokok, ahogy Platón írja, a „részeges, buta emberek”, népámítók rendszere, a demagógia és populizmus uralma, olyan embereké, akik felosztják maguk között az állam javait, így ebben az esetben összekeveredik a hamis és az igaz, vagyis az állam számára hasznos és veszélyes diskurzusok rendszere. Így Foucault következtetése az, hogy a platóni fordulat lényegi elemei szerint bizonyos esetekben választanunk kell a parrhészia és a demokrácia között.

Foucault másik politikai filozófiai aggálya egy olyan veszélyre utal, amely nemcsak a városállamra nézve, hanem az egyénre nézve is fenyegető lehet a parrhészia szempontjából. Ennek az oka pedig az, ami szó szerint az „igazság bátorságában” rejlik, legalábbis Foucault szerint. A parrhészia ugyanis olyan jellegű bátorságot követelhet meg az egyéntől, amelyet a közösség bizonyos esetekben garantáltan nem fog tudni tiszteletben fog tartani, erre hívja fel a figyelmet Szókratész a Védőbeszédben is. Erre a szövegben Szókratész önmagát is figyelmezteti, hiszen közli hallgatóságával, ha ő valaha „demosziára” emelkedett volna, vagyis, ha a közéletben szerepet vállalt volna, már régen halott lenne. A Védőbeszédben Szókratész arról beszél, hogy az igazság népgyűlés előtt való kimondásával kockára tette volna az életét, de itt a különös, látszólagos ellentmondás az – Foucault szerint –, hogy mindemellett Szókratész szűkebb körben mégis hajlandó az életét kockára tenni, hiszen vállalja a halált, ugyanakkor a parrhészia saját részéről való alkalmazását egy retorikai játékban valósítja meg, amelybe bevonja a jelenlevőket is, ezt „láthatjuk” Platón szövegében. Érdekes szemügyre vennünk azokat a retorikai elemeket, amelyeket Foucault külön is kiemel a Védőbeszédből, így Szókratész beszédének a kezdetét:^[7]

„Ellenfeleim hazudnak, én viszont igazat mondok.”

Foucault helyes meglátása szerint ez az antik törvényszéki beszédekben fellelhető klasszikus, kezdő védekezési formulaként is értelmezhető lenne, ha Szókratész nem így folytatná:

„Ellenfeleim mesterei a szónak, én viszont teljesen egyszerűen, közvetlenül fogok beszélni hozzátok.”

Álláspontom szerint ennek az allúzióknak a célja az, hogy az olvasó számára is érzékelhetővé váljon, hogy az ellenfelek kishíján elérték, hogy Szókratész ne tudjon kellő mértékű önidentitási reflexiót gyakorolni saját beszéde közben. Ugyanakkor Szókratész egyértelműen a parrhészia embere, állítja Foucault, hiszen szólásra emelkedik, elmondja igaz véleményét, de az ő esetében ez a bátorság egy érdekes problémát keletkeztet a Védőbeszéd olvasatában, ez pedig a politizálás kötelezettségének a kérdéséhez kapcsolódik.

[6] Arisztotelész, 1994.

[7] Platón, 1957.

A fentiek vonatkozásában Foucault kérdése arra irányul, hogy Szókratész miért nem vállalja a parrhésziának azt a formáját, amely a városállamnak való politikai tanácsadásban hasznos tényezőként nyilvánulna meg. Itt példaként Foucault a timokratikus alkotmány megalkotóját, Szolónt idézi, aki bátran kiáll Peiszisztratosszal szemben vitázni, és hajlandó a véleményét emelvényen,^[8] vagyis hangosan is elmondani, ez az a politikai szerep, amint Szókratész nem vállal, de az életét úgy hajlandó feláldozni, ahogy azt Szolón nem tette volna meg, vagyis gyávaságról nem lehet szó az esetében, mondja Foucault, ellentétben Szolónnal. Ugyanakkor a kérdés még mindig megmarad: Mi az oka Szókratész óvatosságának, miért ennyire visszafogott és szerény igazságának hangoztatásában? A válasz megtalálásában rendelkezésünkre állhat – mondja Foucault – a Védőbeszéd gyors, sommás olvasata is, miszerint Szókratész azért nem politizált, mert akkor hamar megölték volna, ahogy azt más városállami problémákról beszélő, politizáló emberrel is tették.

Azonban álláspontunk szerint ennél az útnál sokkal hasznosabb megvizsgálni Foucault azon, paradox példáit, amelyek felhasználásával Szókratész is érvel. Amikor ugyanis arról beszél, hogy miért nem olyan módon törődik polgártársaival, hogy a démosziára emelkedjen értük, a hivatkozások a türannikus, oligarchikus politikai rendszerek veszélyeire irányulnak Foucault részéről, hiszen amennyiben egy hegemon politikai rendszeren belül szólásra emelkedik a parrhészia embere, az nemcsak saját személyére, hanem hallgatóságára és követőire is veszélyt jelent.^[9] Ahogy korábban is említettem, és itt utalnék vissza arra, hogy látszólag mégis van formális hasonlóság a prófétai igazmondás és a parrhészia világa között, Szókratész isteni küldetésként tekint feladatai összességére, amit meg kell védenie a politika „haszontalan veszélyeitől”. Ebből következtethetünk arra, hogy a parrhészia embere nemcsak bátor saját igazmondása tekintetében, szavai értékét óvni is akarja egy olyan világtól, jelen konkrét említés szerint a politika világától, amely etikai minősége miatt nem méltó arra, hogy keveredjék a parrhészia szavainak tartalmával. Szókratész elszántságának jele, hogy az orákulumot is hajlandó kérdőre vonni annak érdekében, hogy kiderüljön, valóban igazak-e az isteni jóslatok, így szembe is megy a prófétai hagyományokkal úgy, hogy egyszerre magára is vállalja azokat, számolva az „inquisitio” veszélyeivel. Az orákulum szűkebb értelemben olyan helyet jelent a régi görög kultúrában, ahol a papok a jóslási tevékenységet végezték, ilyen volt Delphoi is. Az „inquisitio” a görög „exetaszisz” kifejezésből ered, a „keres” és a „fölkutat” szavak vegyítése, azt az egyházi bíróságot értjük alatta, amely a hit és az erkölcs tisztaságának védelmére létrehozott intézményként kezdte meg működését a középkorban. Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd spanyolországi uralkodása alatt működött a világ legszervezettebb inkvizíciója, ezt nevezték „spanyol inkvizíciónak”.^[10] Foucault hivatkozása ezzel kapcsolatban az, hogy az

[8] Hegyi – Kertész – Németh – Sarkady, 2002, 15-27.

[9] Gelenczey-Miháltz, 2011, 7-25.

[10] Henningsen, 1988.

isteni szavak kapcsán informálódunk, kutatnunk kell, a cáfolat általi igazolás gyakorlatát követve. További érve a fenti összefüggésekkel kapcsolatban Szókratész belső viszonyulására vonatkozik, arra a jelenségre, ami önnön igazság- és küldetéstudatát kapcsolja össze. Szókratész ugyanis azt állítja a védőbeszédben, hogy őt belső, „*daimónikus*”^[11] tiltás tartotta vissza attól, hogy a démosziára emelkedés pillanatában az igazságot nyilvános, közéleti keretek között hirdesse. A „daimón” szó jelentése: jót vagy rosszat akaró „szellem”, a régi görög gondolkodásban az isteni hatalom akarat szerinti megnyilvánulása.

III. A HALÁLLAL SZEMBENI BÁTORSÁG PROBLÉMÁJA

A Védőbeszéd és a Phaidón következő, monumentális retorikai sajátosságát abban látja Foucault, hogy halálát miért tekinti Szókratész gyógyulásnak azon nyelvi gesztusa által, hogy tanítványait egy Aszklépiosznak, vagyis a görög mitológiában a gyógyulás istenének felajánlott kakas feláldozásával bízva meg saját halálos ítéletének végrehajtása előtt, ezt így olvashatjuk a Phaidónban:

„Amikor Szókratész a méregpoharat kiitta, tagjai kihültek, és a dermesztő halál szíve felé közeledett, még annyit mondott: Ne felejtsetek el kakast áldozni Aszklépiosznak.”

Ez a sajátossága mű által vizsgált klasszikus problémához, a lélek halhatatlanságának a kérdéséhez kapcsolódik. Ezzel kapcsolatban ismertek a klasszikus, phaidóni érvek. Az egyik az ellentétek jellegére vonatkozik, arra, ahogy a hideg a melegből, a nedves a szárazból származik, és így következésképpen az élet és a halál között is ilyen kapcsolatnak kell lennie, állítja Szókratész. A másik érv az emlékezés, az „anamnézis” érve, Platón álláspontja szerint ugyanis, és ezt mondja ki Szókratésszal, minden szerzett tudásunk csak visszaemlékezés, hiszen léteznek a tudatunkban olyan, előre kódolt fogalmak, amelyeket nem meríthetünk a tapasztalatból, tehát a léleknek ezeket már a születés előtt ismernie kellett.

E hely értelmére vonatkozólag régebbi kommentárral nem rendelkezünk; az újabbak pedig nem nagyon értik. Megpróbálkoznak azzal a magyarázattal, hogy Aszklépiosznak a meggyógyult betegek szoktak áldozni, és Szókratész halála pillanatában arra céloz: magából az életből, mint nagy betegségéből gyógyult meg, de ez a megfejtés egyszerre lehet schopenhaueri foltozat és epikureizmus is. A kakas, amit Aszklépiosznak fel kell áldozni, lehet az éberség jelképe is, említi Hamvas Béla.^[12] Ez az a kakas, amely a protestáns imaházak tornyán vagy házak tetején forog, de megtalálható a nemesi címerekben is, és ugyanígy gondolhatunk arra is, ami az evangéliumokban szerepel a háromszori árulásra vonatkozóan, ennek a lételméleti értelme pedig arra vonatkozik, amit az ember tudása

[11] Balikó, 2006, 309-324.

[12] Hamvas, 2015.

összegzéseként a halála előtt él át. Olyan következtetés ez, amely szerint, követhető Hamvas elmékedésében, mielőtt az ember a lét teljességére ébred tudatával, és egész valóságában megérti azt, nem tesz mást, mint permanens árulást követ el Isten és önmaga ellen: Jézus Krisztus így szól az Olajfák hegyén, mielőtt elvonul imádkozni, „vIRRASSZATOK ÉS IMÁDKOZZATOK”, amikor azonban visszatér, a tanítványok alszanak.

A továbbiakban arra szeretném irányítani az olvasó figyelmét, hogy a tanulmány kezdetén ismertetett igazmondási hármás tipológia Foucault olvasatában olyan jelentőségű osztályozás, amely retorikai jelenségként kiemelkedő szerepet töltött be az antik jog formálódásában, állítja a szerző.^[13] Ez pedig egyaránt érthető a görög jogi gondolkodására és a római jog retorikai rendszerére, az úgynevezett praeori jog sajátosságaira is. A diszkurzivitás problémájával bővebben a „Diszkurzus rendje” c. előadásában foglalkozott Foucault,^[14] „A rendellenesek” előadásaiban pedig a bírói, vagy az igazságszolgáltatási diszkurzus bemutatására helyezte a hangsúlyt. A diskurzus mint realitás, igény a megismerendő valóság hozzáférhetőségének terére, kultúrából eredő forrásnak tekinthető, szabályokon alapuló berendezkedés, quasi rítus.

IV. IGAZSÁG ÉS IGAZMONDÁS

A fenti probléma szempontjából azt láthatjuk, hogy „Az igazság bátorsága” alapján két alapvető következtetést vonhatunk le. Az egyik a kommentárok keveredésére vonatkozik, hiszen a vallási és a tudományos eredetű kommentárok egyszerre olvashatók ki az előadássorozatból. A másik probléma ennél sokkal jelentősebb, absztrakt jellegű apória, mégpedig az „igazság” fogalmának az értelmezése. Az igazságszolgáltatási diskurzusok problémája Foucault esetében módszertani jellegű, példának okáért a bizonyítás és a bizonyítási rendszer elemzésekor. Erre valóban jó példa a jogellenesen szerzett bizonyítékok perbeli felhasználása, amely az utóbbi években az egyik legjelentősebb jogelméleti vitatémaként realizálódott a szakirodalomban, hiszen az új polgári perrendtartási kódex erre vonatkozóan új tényállást dolgozott ki.

Álláspontom szerint a fő kérdés az, hogy az igazságszolgáltatás retorikai diszkurzivitásán belül, a „parrhészia” értelmezése révén, az igazságról való beszéd milyen új, a jogelméleti vizsgálódások számára elemzendő diskurzusokat keletkeztethet. Létezik-e külön, az igazságszolgáltatás aspektusától elválasztható, quasi funkcionális igazság, amely egy ügy megoldását szolgálja belső, önmagában fennálló érték, avagy érdek nélkül, és létezik-e olyan különálló igazság-diskurzus, amely funkció nélkül úgy áll fenn, hogy az igazság értékét immanens módon önmagában hordozza, és így létezik és nyilvánul meg az igaz-

[13] Gyekiczky, 2019, 266-276.

[14] Foucault, 1991, 868-889.

ságszolgáltatásban? Ha e két kategória elkülöníthetően nem létezik, létrehozható-e ez a rendszer, vagy létezhet-e olyan politikai érdek (és ez a politikai filozófia számára is érdekes szempont lehet), amely megalapozhatja ennek a szükségességét és indokolhatja a használatát? Ha példának okáért egy igazságtalan állami berendezkedés által megalapozott, politikai alapú bírászkodási rendszer kisajátítja magának a korábban független bíróságokat, hogy azokat politikai célokra használja fel, hogyan működhet egy ilyen struktúra a totális államon belül, és ami ennél is fontosabb, egy ilyen rendszer hogyan változtatható meg?

A fent olvasható fejtegetéseket egy módszertani megközelítésű megjegyzéssel szeretném lezárni, amely az idézett szövegek olvasási és értelmezési technikájához tartozik. Ez álláspontom szerint azért lehet fontos, mert sok értelmezési utat bejárt alpművekkel foglalkozunk. Ahhoz, hogy részletes válaszokat kapassunk a rövid értekezésemben felvetett kérdésekre, „Az igazság bátorságát” úgy érdemes olvasni, hogy párhuzamosan követjük vele a Védőbeszéd és a Phaidón idézett szövegrészeit, de nem szabad teljes mértékben elvonatkoztatnunk az idézetek eredeti kontextusuktól, ugyanis Foucault célja nem az, hogy „kiforgasson” Platón szövegéből egy saját tézist, sokkal inkább arra törekszik, hogy olyasvalamit tárjon fel, ami Platón szándékai szerint is a szövegekben rejtőzik, de az eddigi kutatások jóval marginálisabban kezelték, így a figyelmes, alapos, „párhuzamos” olvasás ezért válhat kulcsfontosságú tényezővé a parrhészia értelmének megfejtésében.

IRODALOM

- Arisztotelész (1994): *Politika*. Gondolat, Budapest.
- Balikó György (2006): A daimón útja. In: *Magyar filozófiai szemle*. 50. évf., 2006/3-4. sz.
- Cseke Ákos (2018): Jézus, a cinikus. Michel Foucault cinizmus- értelmezésének egy aspektusáról. In: *Vallástudományi Szemle*. 14. évf., 2018/3. sz.
- Foucault, Michael (1991): A diskurzus rendje. In: *Holmi*. 1991/7. sz.
- Foucault, Michael (2019): *Az igazság bátorsága*. Atlantisz, Budapest.
- Gelenczey-Mihály Alirán (2011): Király és türannosz, avagy legitimálható-e a türannisz. In: *Kellék*. 2011/45. sz.
- Gustav Henningsen (1988): *A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609-1614)*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Gyekiczky Tamás (2019): Újragombolva (A jog kutatásának lehetőségei Michel Foucault után). In: *Jogtudományi Közlöny*. 2019/74. sz.
- Hamvas Béla (2015): *Scientiasacra I. Medio*, Budapest
- Hegyi Dolores – Kertész István – Németh György – Sarkady János (2002): *Görög történelem – A kezdetektől Kr.e. 30-ig*. Osiris kiadó, Budapest.
- Katolikus Biblia, Ez. 3.16-3.18.
- Őri Sándor (2012): *Konfuciusz bölcseletei*. Golden Goose, Budapest.
- Platón (1957): *Szókratész védőbeszéde*. Európa kiadó, Budapest.
- Szilágyi János György (szerk.) (1980): *Míg élők közt leszel élő. Epigrammák a Görög Antológiából*. (Ford. Somlyó György). Európa Könyvkiadó, Budapest.

NAGY ZSOLT

Integráció a jogi oktatásban: az elmélet és a gyakorlat kettősségének problematikája

ABSTRACT

This study deals in some respects with the current questions of legal education. In the first place, it reflects on the empirical studies that provided a comprehensive framework for the backgrounds and characteristics of those entering law teaching in the present time. It is clarified that in the law faculties, tradition has the greatest effect on the relationship of praxis and academic sphere. In Hungary there is a moderate contact and discourse between these two spheres.

Furthermore, this study attempts to explain what the term “thinking like a lawyer” means as the most important segment of the knowledge in legal education and how this way of thinking can be obtained. As for the definition of the term, the study employs the theories of Nancy B. Rapoport, Chaterine Valcke, and Bela Pokol. Pokol emphasises that attention must be paid to the professional legal culture, to the autonomy of the legal profession and law. Rapoport and Valcke elaborated on this list by adding argumentative questions and interpretation methods.

Regarding the method of instruction, this work is based on the theory of Basil Bernstein. The study has highlighted the integration and collection type of education and the necessity of integration of the various disciplines and classes in legal education. In the following some practical problems are discussed. First of all, a solution for the problem of the Bar exam is outlined. The suggestion is that after completion of the examinations for the various legal professions, assuring the possibility of professional mobilisation, a second examination would be necessary for specific legal professionals. Secondly, in order to enhance the applicability of legal knowledge, the study recommends ‘building a bridge’ between the practical and theoretical instructions.

Keywords: legal education ■ law teacher’s sphere ■ thinking like a lawyer
■ collection ■ integration ■ examination

I. BEVEZETÉS

Minden valószínűség szerint aligha találnánk hazánkban olyan, akár a praxisban, akár az oktatói szférában tevékenykedő jogászt, aki ne tud-

ná a jogászképzést komoly kritikával illetni. Kritikák érhetik a képzés szervezetét (a felsőoktatási intézményt, annak szerkezetét, az oktatói gárdát), de az ismeretátadás struktúráját is (az ötéves egyetemi és az azt követő hároméves praktikus oktatást), a praxis és az oktatott tudás transferabilitását, vagy a felsőfokú tananyag tartalmát és azok ismertetésének módszereit (az előadások és gyakorlatok mixtúráját, azok hatékonyságát). Az ilyen kritikai megjegyzések lehetnek éppúgy jogosak, mint jogtalanok. A kritikák jogosságának eldöntésére érdemes az összehasonlító elemzésekkel a hazai jogi oktatást is áttekinteni, és ennek fényében megfogalmazni, leírni a tényleges diszfunkciós kérdéseket, illetve megoldási javaslatokat prezentálni. Elsődlegesen szükséges néhány szót ejteni a jogi fakultások oktatói szférájának minőségéről, annak a praxis jogásztársadalmával való kapcsolatáról, ezen túl érdemes áttekinteni a képzés szerkezetét, az oktatás módszertanát, illetve az említettek összefüggéseit.

II. A JOGI OKTATÓI ÉS A PRAKTIKUS SZFÉRA KAPCSOLATÁNAK STRUKTÚRÁJA

A jogászképzésben az egyetemi oktatók szerepének jelentősége minden tudományos érvelés és bizonyítás nélkül is megkérdőjelezhetetlen; a jogász szakma e szegmensének alaposabb ismerete elengedhetetlen nemcsak a jogtudomány fejlődése és művelése, hanem a jogi felsőoktatás mint elsődleges szakmai szocializációs közeg révén az egész professzió szempontjából, s az oktatókról kapott információk megmutathatják, vajon a fakultások elegendő tudnak-e tenni pedagógiai, tudományos vagy közérdekű céljaiknak. Mivel az oktatók képzik a jövő ügyvédeit, bíráit, üzletembereit, közigazgatási szakembereit, a társadalom egy igen jelentékeny részének pozícióihoz való közreműködésük vitathatatlan, az oktatói szféra a jog és a társadalom ideáinak legjelentősebb formálói, hatásuk „nemcsak a jogi oktatásra, de magára a jogra is a legkomolyabbnak mondható”.^[1]

Az oktatói szféra összehasonlító elemzése sok szempont szerint elvégezhető, s kétségkívül – amennyiben gazdag irodalom áll rendelkezésre – bármelyik szempontot is vesszük figyelembe, releváns következtetésekre juthatunk a jogászképzés egészét illetően. Most, a tanulmány célját tekintve a legfontosabb kérdés a praxis jogásztársadalmára és a jogi felsőoktatási szféra közötti viszony, a distancia mértéke, vagy hiánya és a mobilitási tényezők. A kiemelt jelentőség oka többrétű. Kvantitatív szempontból a jogi oktatói szféra minden jogásztársadalom töredékét képezi; ennek a viszonylagos „kisebbségnek” a feladata – legalábbis a szociológiai elemzés szerint –, hogy a képzésben résztvevők (kulturális, szabályismereti etc. szempontból) a jogásztársadalom mint egyfajta társadalmi együttes tagjává váljanak.^[2] Ebből egyértelműen következik, hogy a

[1] Bruce D. Fisher és Paul Bowen szavait idézi Richard E. Redding. Ld. Redding, 2003, 596.

[2] Ahogy erre már a bevezetésben is utaltam, s ez a tevékenység mint az oktatási intézmény célja jelenik meg, az intézmény pedig eszköznek tekinthető. Ld. Kozma, 1985, 129.

két kategória ismeretanyagának, értékeinek – már csupán az érdekazonosság folytán is – közel kell lenniük egymáshoz, különben a képzési szervezet a társadalmi elvárásoknak nem tud eleget tenni, vagyis: a belső funkciók nagymértékben eltérnek a tényleges eredményektől: a külső funkcióktól.^[3] Amennyiben a két társadalmi kategória elvárásai, ismerethalmaza túlzott mértékben eltávolodik egymástól, mind a képzés, mind pedig a gyakorlat működését veszélyeztető szituáció állhat elő, amely „*circulus vitiosusként*”, az oktatásnak az elvárásokhoz képesti hiányosságaiából eredően az egész jogászprofesszió szakmai ismereteinek csökkenésével jár. A két szféra közti optimális mobilitás pedig biztosíthatja a praxis jogásztársadalmának megfelelő tudás átadásához szükséges feltételeket, illetve az elméleti ismeretekből a gyakorlati alkalmazásba történő „könnyű” átmenetet.

A praxis és az oktatás jogásztársadalmi közti távolságát szemponyjából a legmarkánsabbtól a leginkább elhanyagolható távolságot mutató, „végletes” képzési szerkezetek alakultak ki, melyek „ideáltípusoknak” is tekinthetők. A vizsgálatok során a legnagyobb távolság a dél-kelet-ázsiai, különösen a dél-koreai jogi oktatásban tapasztalható: az elsősorban kontinentális jogrendszerre épülő diszciplináris, felsőfokú jogi oktatás és az angolszász struktúrának megfelelő, a joggyakorlathoz jogosítványt adó vizsgához, illetve magához a gyakorlati munkához szükséges tudást „áthidalhatatlannak látszó szakadék” választja el. Az ebben a régióban tapasztalható *common law* befolyás egyik jelentős oka a gyakorlat és az oktatás közti diszkrépancia, aminek következtében, aki a praxisban kíván pozíciót szerezni, az angolszász jogi kultúra országaiban, elsősorban az USA-ban folytat tanulmányokat, ami természetesen visszahat az ottani jogi értékekre. (A szintén hatalmas távolságot Japánban például egy rendkívül hosszú képzési folyamattal hidalták át.^[4])

A két társadalmi szféra közti többé-kevésbé harmonikus összhangnak további két formája található: az elméleti oktatáshoz közel álló praxis, és a praktikumhoz közeledő, vagy attól el nem távolodott oktatás. Az első esetre a leginkább eklatáns példát a brazil jogi oktatás szolgáltatja: Brazíliában a felsőfokú jogi oktatás erős diszciplinaritást mutat, ugyanakkor a jogi praxisban is rendkívüli mértékben vannak jelen a kontinentális jogi kultúrát meghatározó, sőt annak sok esetben alapjait képező tudományos értekezések, melyek a jogalkalmazásban akár a döntésekben is markánsan megjelennek. A helyzet bizonyos szempontból Németországban is hasonlós: a késő középkorban a római joggal átszőtt „jogi intellektualizáció” köszönhető volt az Itáliában végzett német professzoroknak, kik később az itáliai egyetemek szellemi örökségének tekinthető német fakultásokon folytatták

[3] Belső funkciónak a társadalmi elvárás tekinthető, míg a külső funkció az elért hatás, melyek közti diszkrépancia a kritikai szociológia célpontjává vált. Ld. Kozma, 1985, 130-131.

[4] A hagyományos jogász hivatás betöltéséhez – az egyfajta általános humán értelmiségi oktatást biztosító és rendkívül elméleti jellegű – hároméves felsőfokú képzés és négyéves egyetemi tanulmányok folytatása után, az átmenetet, a praktikus képzést biztosító Jogi Oktatási és Kutatási Intézetben történő kétéves stúdium lezárása szükséges. Vö. Oda, 1999, 101.

munkájukat; a rendkívüli diverzitást mutató szakás jog által teremtett ítélkezési bizonytalanságnak; a városok jogi függetlenedési törekvéseiből adódó *Aktenver-sendung*ként ismert, az egyetemi professzorok véleményén alapuló bírói döntéseknek. A folyamat következtében napjainkig az egyetemi szféra, az egyetemek joga a praxisban releváns szerepet játszik, s az egyetemi oktatók jelentős mértékben involválódtak a gyakorlati jogi tevékenységbe (ítélkezés, ügyvédi tevékenység, közigazgatás), továbbá a professzorok alanyi jogon felléphetnek képviselőként a bírói eljárásban.^[5] A második esetenél példaként az ausztrál jogi oktatás emelhető ki. Ausztráliában az 1960-70-es évek munkáspárti kormányához köthető változások során hihetetlenül megnőtt a jogásztársadalom nagysága és társadalmi súlya, amivel összefüggésben, ebben az évtizedben megduplázódott a jogi fakultások száma, noha a meglévő intézmények sem tekinthetők kifejezetten nagy hagyományokkal rendelkezőknek. Ebben a helyzetben a jogi karok oktatói gárdájának nagy része a praxis szférájából rekrutálódott, s ezzel párhuzamosan involválódott az oktatásba a praxis tudása; ráadásul a „második hullámhoz” tartozó jogi karok úttörő szerepet játszottak a különféle új, elsősorban a gyakorlati készségek ismertetését célzó oktatási módszerek bevezetésében. Ugyanebbe a kategóriába sorolható az angol jogászképzés, ahol történeti okoknál fogva nem, vagy csupán kis mértékben távolodott el a két szféra és a hozzájuk köthető tudás egymástól. Történelmi távlatokba tekintve, az angol jogi oktatás mindig is kizárólagosan a praxis jogásztársadalmának irányítása alatt állt, s napjainkban is a felsőfokú oktatás után a gyakorlati jogászság kezében található a képzés; s ez megmutatkozik abban is, hogy 1960-ban a négy jogászkollégium alapított jogi kart (*Inns of Court School of Law*). Napjainkban az elmélet és a gyakorlat között kezd már egyfajta egyensúly kialakulni, s a tudásátadási folyamat során a diszciplinaritás és a praktikum az előbbtől az utóbbi javára fokozatos hangsúlyeltolódáson megy keresztül, s ezzel párhuzamosan a képzést biztosító oktatók is – ahogy közelít az oktatás a praxishoz – egyre inkább a gyakorlati szférából kerülnek ki, vagyis az utóbbi évtizedekben a sokféle kritika ellenére meglehetősen pozitív irányú változások történtek. (Mindkét jogász szakterületen (*solicitor, barrister*) a praktikus oktatás a felsőoktatási intézmények és a szakmai testületek kooperációjában, a két szféra kollaborációjával történik.^[6])

Magyarország a két szféra harmóniáját tekintve egy köztes állapotot mutat, ugyanis a magyar felsőfokú képzés viszonylag szövegorientált, a hatályos jogi szövegekre és az érvényesülő jogelvekre koncentrál, ezzel párhuzamosan a jogalkalmazás is meglehetősen kötött a törvényszöveghez, s az objektív, a szövegből eredő nyelvtani, logikai módszerektől eltérő jogértelmezés alárendeltebb szerepet játszik.^[7] Ugyanakkor a két szféra szemléletében, intézményeiben etc. – a történeti okok miatt – meglehetősen markáns különbségekkel rendelkezik, amit az élesen elkülönülő diszciplináris és praktikus képzés is megmutat.

[5] Foster – Sule, 2002, 13-21.

[6] Ld. Sule, 2002, 21-50., 26-44.

[7] A magyar bírósági és felsőbírósági jogértelmezés és joggyakorlat vizsgálatára ld. Pokol, 2001, 248-258.

A két szféra közti mobilitási tényezők esetében a két végletes ideáltípust a könnyű átjárhatóság, illetve annak teljes hiánya jelenti. Kizárt a jogászai pályák közti mindennemű átjárás Franciaországban: már a főstudium után élesen kétévű az egyéves gyakorlatorientált és a tudományos munkára felkészítő tanulmányok, mely utóbbi befejezése utáni doktori diploma (*Diplome de Doctorat*) jelenti az akadémiai pályafutás kezdetét, s a továbbiakban is mindegyik pályán szigorú karriervonal érvényesül. Szintén hiányzik a két szféra közti mobilitás Dél-Koreában, ahol a két szféra gyakorlatilag más jogrendszerhez (germán-római, angol-szász) tartozó tudásanyaghoz kötött. Angliát kivéve pedig általában igen nagyfokú mobilitás tapasztalható a *common law* országokban, illetve Izraelben is.

Fontos kérdés, hogy az elvi lehetőségek mellett faktikusan milyen irányú mobilitás valósul meg, másképpen: a jogi karok fakultásainak oktatói orientálódnak-e a gyakorlati jogi tevékenység irányába, vagy fordítva: a gyakorlati professzió tagjai „találhatóak-e a katedrákon”. Az utóbbira elsődleges példát a viszonylag újonnan intézményesült jogi felsőfokú oktatással rendelkező Ausztrália szolgáltat, az előbbi az izraeli jogásztársadalom sajátossága. Az izraeli folyamatok legjobb indikátorának tekinthető, hogy tipikus a jogi karok vezető professzorai közül az Izraeli Legfelsőbb Bíróság bírójává történő kinevezés.^[8] A markáns példák mellett egyfajta köztes helyzet foglal el az Egyesült Államok: a jogi oktatók nagy része a praktikumban szerezte professzionális tapasztalatait, s csupán kisebb részük rendelkezik előzetes oktatási gyakorlattal, vagyis a praxisból az akadémiai karrier felé történő áramlásnak lehetünk tanúi. (Itt kivételesen jelentős különbség mutatkozik a nemek között, mivel a férfiak esetében a mobilitás a gyakorlatból az akadémiai státuszok irányába történik, míg a nők szempontjából egy fordított mobilitási trend realizálódik.) Bár az USA-ban a praxis és az akadémiai karrier közötti összefüggés – bármennyire is mutatják a számok azt egyértelműnek – sok esetben árnyaltabb képet mutat: a praxisban szerzett tapasztalat legtöbbször négy évnél kevesebb, s a – főleg az egyetemi rangsor első helyein lévő intézményekben történő – rekrutációnál sokkal fontosabb az elit (első huszonöt) jogi karokon szerzett diploma, mint bármilyen professzionális tapasztalat.^[9] Az ellenkező előjellel szintén köztes állapotot tapasztal-

[8] Például Aharon Barak főbíró a Hebroni Egyetem Jogi Karának dékánja volt. Ld. Edrey – Colombo, 2001, 338.

[9] Vö. Baker – Jorgensen, 2000, 28-32. Az amerikai jogi karok utóbbi években rekrutálódott oktatói gárdájának 86,6%-a – noha viszonylag rövid időintervallumot felölölő – előzetes praktikus munkaviszonnyal, 37%-uk pedig oktatási tapasztalatokkal rendelkezik; figyelemreméltó, hogy az oktatói szféra 2,6%-ának nem jogi területen szerzett, előzetes tapasztalatai vannak. Vö. Redding, 2003, 601. Az elit jogi karokra rekrutálódott oktatók 96,3%-a az első 25 jogi karon végzett, míg a nem elit intézményekre szerződött oktatók 74,7%-a rendelkezik „elit” diplomával; közel háromnegyedük rendelkezik előzetesen publikációs listával. Mindezek figyelembevételével, a tipikus jogi karra rekrutálódott oktató elit intézményben végzett, egyetemi újság szerkesztésében (law review) tevékenykedett, és bíróságon rövid ideig tisztviselőként dolgozott; sőt minél hosszabb a praxisban eltöltött idő, annál kevésbé valószínű az akadémiai karrier kezdete. Ld. Redding, 2003, 600-612. A legfontosabb kérdés a rekrutáció során: „Honnan jöttél?” Ld. Redding, 2003, 614.

talhatunk Magyarországon. Ha a történeti fejlődést nézzük, a magyar akadémiai szféra évszázadokon át meglehetősen zárttságot mutatott, s a mobilitás a tudományos társadalmon belül – a jogakadémiák és az egyetemek között – volt markánsabban érezhető; a gyakorlati jogászság, ha nem is elhanyagolható mértékben, de kevésbé volt jelen az oktatásban. Az akadémiai tevékenység persze elsősorban az oktatást, illetve az adott szakterületen való elmélyülést jelentette. (A kolozsvári-szegedi jogi kar oktatóinak kevesebb, mint harmada rendelkezett praktikus tapasztalatokkal, míg majdnem kétharmada, 66% jogakadémiai praxissal bírt, míg ugyanezt az időszakot átfogva, a pesti jogi kar rendes és rendkívüli tanárainak 70%-a valamely akadémián kezdte oktatói karrierjét.^[10]) A két világháború között, az akadémiák megszűnésével alakult ki a szukreszcencia hiánya, vagyis az a rekrutációs mechanizmus, hogy az akadémiai „egyetemi tanárképző intézményként hasznos szolgálatot teljesítettek”.^[11] A volt szocialista államok jogi felsőoktatásához hasonlóan a rendkívüli önállóságot élvező tanszékek köré csoportosuló magyar és közép-kelet-, kelet-európai oktatói szféra a rendszerváltás után komoly kihívások elé nézett. Noha az oktatói presztízs rendkívül magas maradt, azonban a rendszerváltás után jövedelmük az új gazdasági feltételekhez képest (összességében és átlagosan) csökkent. A jövedelmi helyzetből, illetve egyes jogász szakmák liberalizációjából következően, a régió oktatói a privát oktatási, illetve magán, vagy állami gyakorlati jogi szektor alkalmazásában, továbbá saját praxis felépítésével próbálkoztak, s ennek eredményeképpen a korábban szinte elképzelhetetlen helyzet állt elő: az akadémiai millión kívül tevékenykedő, „főállású” oktatói szféra; azonban az utóbbi néhány évben ez a trend – elsősorban a praxis jogásztársadalmának változása folytán – megfordulni látszik. Ami az oktatási kérdéseket illeti, a legmarkánsabb probléma, hogy az akadémiai szféra praktikus tevékenysége sokkal kevésbé hozza magával az ott szerzett tapasztalatok átadásával az oktatás színvonalának növelését, ellenben inkább „az oktatás kínálatának, és gazdagságának” csökkenéséhez vezet,^[12] s mindezzel együtt sokkal inkább beszélnünk az oktatói szektor és tudás gyakorlatba történő áramlásról, minthogy a praktikus tapasztalattal rendelkezők professzionális tudásukat kamatoztatnák a jogászképzésben.

A társadalmi okokat mellőzve, a kialakult helyzet elemzése megmutatja, hogy a jogászképzésben az akadémiai szféra tudományos tevékenységének és oktatási vetületének kérdései elsősorban nem a rekrutációs kritériumokon alapulnak, hanem a jogásztársadalomban kialakult folyamatok eredményei, s talán a képzés eredményessége, hatékonysága is az ilyen jelenségek eredői lehetnek.

[10] Márton, 1927, 225-240., 234.

[11] Vö. Márton, 1927, 234.

[12] Vö. Zlinszky, 1996, 131-133. Zlinszky véleménye szerint „üdvözlendő, ha a gyakorlat és az oktatás között létezik kapcsolat, ha a gyakorlat elitje oktatási feladatot vállal”... (az azonban már sokkal kevésbé elfogadható), „hogy az oktató megszerzett képességét gyakorlati haszonba konvertálja”. Az oktatók praxisban való tevékenységének következményeiről továbbá ld. Sahlas – Chastenay, 1998, 213. Ugyanerre az eredményre jutott egy, a romániai Sibiu egyetemen hallgatókkal végzett attitűdvizsgálat. Ld. Critchlow, 1994, 172.

Egyrésről látható, hogy minél kisebb tradícióval rendelkezik az intézményes felsőfokú jogi oktatás, annál nagyobb a praxisból a fakultásokra történő mobilitás, ez pedig realizálja a praxishoz közeli értékek érvényesülését a jogi karokon; ezzel ellentétesen a jogi felsőoktatás hagyományai distanciateremtő erővel bírnak. Másrésről a tradicionális jogi kultúrák sok esetben nem voltak képesek gyümölcsöző módon adaptálni az angolszász vagy a kontinentális jogrendszert, s a kevert rendszer olyan távolságokat indukált, ami akár az egész képzést is megbéníthatja. Magyarországon a jogi karok markáns tradícióval, ám európai viszonylatban mégsem túl hosszú múlttal rendelkeznek, így a két szféra távolsága korántsem oly mértékű, hogy az paralizáló hatással járna, mégis – a rendszerváltozás következtében kialakult mobilitás okozta problémákkal együtt –, a meglévő különbségeket figyelembe véve, szükséges lehet a két jogásztársadalom ismeretanyagának közelítésére.

III. A JOGI TUDÁS ÉS ANNAK ÁTADÁSA

1. A jogászi gondolkodásmód

Az oktatás módszertana és a tananyag jellege tűnik minden iskolai képzés legfontosabb kérdésének, hiszen az ismeretek átadásakor az első két – egymással is összefüggő – probléma, ami felvetődik: mit oktassunk?, és: hogyan tegyük ezt? A tárgyak tartalmát a jogászképzésben többnyire az alkalmazható, alkalmazandó (hatályos) joganyag képezte, azonban – s ez némileg módszertani kérdés is – a joganyag ismertetésének mikéntje és annak mélysége körül már komolyabb viták alakultak ki. Elég csak Pokol Béla „a hatályos törvényi rendelkezések bifláztatásáról”, mint zsákutács képzésről írott,^[13] vagy Róna Péter a jogszabályok memorizálásának feleslegességéről alkotott véleményeire utalni,^[14] ám ennek a *common law* jogterületein is megvan az esetjogi „tükörképe”. Ahogy Leonard Riskin összegezte az esetjogi képzést: a doktrinális analízis kedvezőtlen hatása, hogy egyes (rosszabb esetben egyetlen) esetre, egy főleg fellebbviteli bírói eljárásra fókuszál, ezáltal a bíróság előtt fellépő, esetjogi érvelést alkalmazó ügyvéd eljárására szűkítik a jog ismertetését, s egyúttal elhanyagolják a tényállás felderítését, a jogszabályok értelmezését és interpretációját vagy a kreatív jogászi gondolkodást; a heroikus jogi képviselői funkció képét erősítik, és nem mutatják be a jogi élet egyéb területeit, mint a bírói hivatást, a jogtanácsadást, a szerződéskészítést, a mediálást etc.^[15] Mindegyik vélemény egyazon pont körül fogalmazódott meg: a jogászképzés *non plus ultrája* a jogászi gondolkodásmód,

[13] Pokol, 2001, 75.

[14] Róna, 2003, 375-378., 375.

[15] Riskin – Westbrook, 1989, 509.

és annak joghallgatók számára történő, minél teljesebb átadásának módszerei és mikéntje. (Minthogy a szabályok pusztá ismerete a tudásnak csupán a felszíni struktúrája, s így a mélystruktúrális részei ritkán, csak kivételes esetben, csak keveseknek nyílik meg.)

De vajon mit jelent az oktató jogászi gondolkodásmód? A kérdésre a válasz természetesen függ a jogi gondolkodás történetében bekövetkezett változásoktól, korszakoktól, s így éppen beszélhetnénk természetjogi, pozitivista vagy akár posztmodern gondolkodásról, de a jogászi gondolkodás az oktatásban nem feltétlenül a jogelméletekhez köthető, noha az is kétségtelen, hogy az éppen „uralkodó” elméleti nézet, nézetrendszer tükrözheti az adott kor jogásztársadalmának szemléletét.^[16] A jogi gondolkodás történeti aspektusainak átfogó képét adja Helmut Coing, aki öt gondolkodási típust különböztet meg. A Gaius tankönyvével példázható, a görög beszédelméleten, nyelvtanon és a platóni logikán alapuló római jogászokra jellemző érvelési technikát; az autoritatív források szöveg helyeivel érvelő skolasztikus jogtudományt; a jogintézmények (jogelvek) és a pozitív szabályok kettőssége alapján eljáró német pandektisztikát; a kizárólag grammatikai-logikai értelmezést megvalósító, jogforráshoz kötött exegetikus gondolkodást; és a döntvények (*leading cases*) analíziseit megelőző tartó angol-amerikai jogászok gondolatmenetét.^[17] Az eredeti kérdést megválaszolása napjainkban feltehetően a két szélső, ismert álláspont között található; az egyik a langdelli meghatározás, miszerint a jog tudomány, és a könyvtár jelenti laboratóriumát, a másik Holmes sokat idézett kijelentése, vagyis „a jog semmiképpen sem logika, csak tapasztalat”.^[18]

A jogi oktatásban meglévő jogi gondolkodásmódról szóló szakirodalom széleskörűen és meglehetősen eltérő vélemények körül artikulálva beszél a problémáról. Pokol Béla elemzése szerint a jogos/jogtalan dimenzió szerinti diskurzus kialakítása, a diskurzus behatárolása, s ezzel a jogon túli szférák (például politika, gazdaság) értékeinek kizárására való képesség; ebben rejlik a jogászképzés kettős feladata: a jogdogmatika ismertetése és a jogi értékek előtérbe helyezése, mely kettősség biztosítja a jogrendszer stabilitását.^[19] Helmut Coing szerint az aktuális jogi gondolkodás felöleli a jog megfelelő értelmezését, elutasítva a leegyszerűsítő szubszumpciót, a jogszabályok alkalmazását, a bíró jogfejlesztő szerepét és az aporetikus módszerhez közel álló jogtudományi mint interpretív szellemtudományi gondolkodásmódot.^[20] A kognitív tudományok és a lingvisztika oldaláról közelíti meg a kérdést Robert J. Morris, mivel – elmélete szerint – az emberi értelem és gondolkodás a nyelvben rejlik, a kognitív eljárások, nehézségek és „csapdák” látenszen a nyelvben található. A jog egy szofisztikált, magas kvalifikált, „egyezmenyes” nyelvezet, mely a jogi gondolkodás motor-

[16] A jogászi gondolkodás korszakait illetően ld. Kulcsár, 1997, 20-28.

[17] Részletesebben ld. Coing, 1996, 225-240.

[18] Kleefeld, 2003, 254.

[19] Vö. Pokol, 2001.

[20] Vö. Coing, 1996, 240-273.

jaként szolgál, a jogismeret megszerzése a jogi gondolkodási habitus, s a nem jogi okfejtés kizárási képességének elsajátításán keresztül valósulhat meg.^[21] A jogász okfejtés a hétköznapi gondolkodástól eltérő rendszerben található: egy limitált, szabályozott, formalizált, institucionalizált, a racionalitások által kötött gondolkodási forma, minek célja a nem jogi, nem jogász lingvisztikai formák „áttörése”, a hosszú időn át kifinomított szabályok követésével a kognitív hibák elkerülése, és minek eredménye egy operacionalizálható igazságossági formula megteremtése, hogy a bírói eljárás során hasonló esetekben hasonló döntések születessenek. A jogi gondolkodásmód az igazság záloga, ami rámutat a megfelelő jogi eljárásra, egyúttal a megfelelő „intellektuális eljárásra”.^[22] A jogi karokon végzett empirikus vizsgálatok eredményeképpen a pszichológia oldaláról közelíti meg a jogász gondolkodásmódot Thomas L. Shaffer és Robert S. Redmount, egyúttal kritikáját nyújtják a jogászképzésben hagyományossá vált, „a jog a jogi szövegekben rejlik” eszmének és az ehhez kapcsolódó módszereknek. Szerintük a képzés során valójában az emberi gondolkodás komplikált volta révén a jogász okfejtésnek – mellőzve a mentális, szociális, morális, emocionális diskurzust – csak egy egyszerűsített szeletét prezentálják. Az oktatásban a jog ismerete/ismertetése és a jogász gondolkodásmód szerves egységet képez, s a jogi praktikum tapasztalásának szintjét is jelenti. Catherine Valcke a jogász gondolkodást minden oktatási kérdés „alapkövének” tartja, mivel egyrészt a jogismeretre, annak belső értékeire egyfajta gondolkodási módként lehet tekinteni, másrészt a jogi gondolkodás pontot tehet egy régi vitára: a jogi oktatásnak akadémiainak, tudományosnak vagy professzionálisnak, praktikusnak kell-e lennie. A jogi okfejtés ebből a szempontból teljesen „neutrális” és a jogi oktatók által is széleskörűen elfogadott. Ehhez a professzionális gondolkodási módhoz szükséges a társadalom széles körű politikai, etikai, jogi etc. attitűdjeinek ismerete, és azoknak a mentális eljárásoknak a feltérképezése, melyek az adott jogi kultúra aktoraira vonatkoznak: például mely jogforrások autoritása érvényesül, hogyan kapcsolódnak az elvek és szabályok egymáshoz, mi számít jogi érvelésnek, etc.^[23] Ezt fogalmazta meg az egyébként a Valcke által is hivatkozott William Ewald, miszerint, ha a jogot szabályként, elvek, dogmák összességeként fogjuk fel, akkor ezen a „könyvekben lévő jogot” érthetjük, ha ezt szélesebb társadalmi, politikai etc. kontextusban látjuk, a jog társadalomban való működését vizsgáljuk, akkor ez a „ténylegesen megvalósuló jogot” jelentheti; ám mindez – noha nagyon is re-

[21] Vö. Morris, 2003, 267-269. Peter Gabel szerint „a jogász gondolkodás hallgatólagosan meghatározott formája az interpretív okfejtésnek, mely behatárolja a szociális valóság és lehetőség felfogását”. Ld. Morris, 2003, 269.

[22] Vö. Morris, 2003, 270. Morris a megfelelő eljárás alatt a közismert „*due process of law*” formulát érti, s a megfelelő intellektuális eljárás ennek analógiájaként „*intellectual due process*”. Elméletét némileg maga is kétségbe vonja, rámutatván, hogy napjaink – jogszociológiai szempontból releváns – tényezői, mint az arbitráció, mediáció etc. csökkentik a jog formalizáltságát, ezáltal a bírói tárgyalótermekre „szabott” jogi gondolkodásmód szerepét is, illetve a különböző jogi kultúrák találkozása szintén a szigorú, egynemű jogi érvelés ellenében hat. Ld. Morris, 2003, 270-271.; továbbá Mertz, 1998, 1.

[23] A széles körű elfogadottságról ld. Valcke, 2004, 170-171.

leváns – csupán a külső megfigyelő pozíciójából igaz. A gondolkodás mélyebb elsajátításához annak belső megfigyelésére, megértésére van szükség. „A jogászai gondolkodásmód nem a könyvekben lévő és nem a faktikusan megvalósuló, hanem a tudatban lévő jogot jelenti.”^[24] Ehhez kapcsolható John C. Kleefeld tanulmánya, aki szerint az oktatásban érvényesülő jogászai gondolkodás a tudomány és praktikum versengése helyetti integrációja, amelynek révén megvalósítható a professzionális kompetencia kultúrája és etikája, ugyanakkor ennek révén rakhatóak le a kritikai és reflexív jogi gondolkodás alapjai. A tudomány és praxis nem állnak egymással szemben, mindkettő egyaránt a jogi élet része, s bármelyik fejlődése elősegíti a másik ugyanolyan irányú változását.^[25]

Végül Nancy B. Rapoport meglehetősen széles körű definícióját érdemes említeni. Álláspontja alapján a jogi gondolkodás magába foglalja a joganyag (szabályok, esetek, adminisztratív rendeletek, utasítások, fogalmak) tudását, használatát, értelmezésére történő ismereteket, a normatív argumentációs képességet, melyeket akár peres eljárások során a felek érdekében, akár normaalkotás során a társadalom érdekében hatékonyan alkalmazni lehet. Ide tartozik az érvelések elemzése, a szabályok analizálása és a jog tartalmáról történő kinyilatkoztatások. Ebben nemcsak a „gondolkodásnak”, hanem a gyakorlathoz közelebb álló „tevékenységnek” is egyaránt szerepet kell kapnia. (A cél megvalósulásáért Rapoport központi kérdésként kezeli az oktatás szerkezetét, továbbá éles kritikát fogalmaz meg az átadott tudás felmérésének módszerével kapcsolatban.)^[26]

A korántsem teljes körű ismertetésből, a kiemelt elméletekből mindenképpen kitűnik, szinte „önmagáért beszél” a joghoz kapcsolódó kognitív tevékenység jelentősége. Természetesen sok mindenről nem esett szó, ami napjaink komplex társadalmából eredő összetett, nagy mennyiségű információhalmazainak feldolgozásához szükséges, és éppúgy a jogi gondolkodás körébe esik, illetve a meglehetősen gazdag irodalomból kimaradhattak nagy jelentőségű megállapítások, de valószínű, hogy a legfontosabb kérdések tárgyalásra kerültek, és ezek körül további kijelentések artikulálhatók. Mindenekelőtt a Shaffer-Redmount elemzésben, noha a jog textualitásának kizárólagosságával kapcsolatos kritikájuk elfogadható, kérdéses, hogy ennek feloldása a jogon túli intellektuális szférák bevonásával képzelhető-e el. Ez egyfelől magában hordozza annak lehetőségét, hogy jogon kívüli értékek dominanciája, vagy esetleg kizárólagossága érvényesülhessen, és nagyon szélsőséges esetben mindazok a kritikai megfogalmazások, a jogi realizmustól egészen kritikai jogi tanulmányok mozgalmáig, ténylegesen és explicit módon realizálódnak, másfelől praktikus is problematikus, hogy a jogtól túlzottan távol eső kérdések, professzionális ismeretek elemzése kivitelezhető-e egyáltalán az oktatásban. Rapoport meglehetősen részletes és komp-

[24] Ewald, 1995, 2111.; Valcke, 2004, 170-171.

[25] Vö. Kleefeld, 2003, 254-255.

[26] Rapoport szerint az élesen elválasztott stúdiók során szerzett, szummatív értékelés alkalmazatlan az oktatás legfontosabb feladatának tartott gondolkodásmód meglétének felmérésére. Vö. Rapoport, 2002, 91-108., 97-102.

lex definíciója, éppen részletessége miatt, könnyen támadható, mivel láthatóan teljes körű, taxatív felsorolásra törekedett, azonban könnyen található olyan, a szakmai kompetenciához tartozó képesség, amit mindenképpen a definíció részének kellene tekinteni (csak exemplifikatív jelleggel: az érvelések hatékonyságának képessége, a jogi professzió szerepének meghatározása és értékelése a jogi problémák megoldása során, etc.).^[27] Valcke, s hozzá kapcsolódóan Kleefeld, illetve részben Rapoport vizsgálatai helyesen mutatnak rá arra, hogy a jog nemcsak a tudatban van jelen, hanem egyben tevékenység is, amivel megpróbálják a gyakorlati szakemberek és a teoretikusok közti megkülönböztetést halványítani. A megfelelő szakmai kompetenciához szükséges látni a társadalom joggal kapcsolatos szemléletét, a jog társadalomban való működését, azonban Valcke elméletében a társadalom jogi, politikai etc. attitűdjei központi szerepet játszanak, s elképzelhető, hogy a jogi gondolkodásban ez a kérdés marginálisabb, hiszen a képzésben nem a laikus jogi kultúráról beszélünk, ráadásul implicite a jog autonómiájának problematikáját is felvetheti. A professzionális – adott térhez és időhöz köthető – jogi kultúra mindenképpen kiemelt relevanciával bír, azonban ezen belül figyelemmel kell lenni mind a Pokol által felvetett dogmatikára, fogalmi koherenciára, autonómiára, továbbá a Rapoport által exponált argumentációs kérdésekre, illetve a Coing hangsúlyozta értelmezési technikákra.

A fentiekből láthatóan a problémakör önmagában is sok felvetést implicál, s végső soron eljuthatunk a jogszociológia alapkérdéseire is (például a törvényekben lefektetett jog, a társadalomban érvényesülő jog, laikus jogi kultúra, professzionális jogi kultúra, etc.); ám ez meghaladná jelen munka kereteit. Azonban a dolgozat tárgyának szempontjából a jogi gondolkodás korántsem teljes feltérképezése a következő, jelentős kérdésekhez vezet el: hogyan, milyen módon adható át ez a kétségtelenül elsődlegesnek számító „érték”? Ha csupán a praxis jogásztársadalmainak és a jogászképzési rendszerek történelmi távlatokban megvalósuló szimbiózisára tekintünk, kimondhatjuk, hogy jelenlegi oktatási rendszerünk, illetve más országokban működő ismeretátadási szerkezetek is többé-kevésbé teljesítik ezt a kiemelkedő, bár korántsem egyedüli feladatot, így a kérdés módosítva inkább az, hogy a két szféra szükségszerű obligációjának aspektusából milyen oktatási struktúra segítségével valósulhat meg a legkedvezőbb, leginkább gyümölcsöző viszony.

[27] Vö. Bice, 2002, 123-126., 109-112. Rapoport ezt az egy feladatot tartja a jogi oktatás kizárólagos céljának, s ezt Bice – kétségtelenül jogos – kritikával illeti: „a jogi oktatás feladata az, hogy jogászokat képezzen, és ne csak olyan személyeket, kik úgy gondolkodnak, mint a jogászok”. Ld. Bice, 2002, 112.

2. Egy elképzelés a jogászi gondolkodásmód oktatására
 - a. A Bernstein-féle osztályozás és kódok

A jogi oktatás diszciplináris szerkezetének elemzéséhez, sőt a különféle jogászképzési struktúrák aspektusából is nélkülözhetetlen „vezérfonalat” nyújt Basil Bernstein tantervi kódelmélete, mely egyfelől tipizálási, klasszifikálási módszerként szolgálhat, másfelől – és jelen fejezet szempontjából ennek van különös jelentősége – a jogi ismeretek átadásának kvalifikációjához is segítséget nyújthat. Az elmélet rövid ismertetése hozzájárulhat a már néhány évtizede a jogi oktatás körüli beszédben kialakult integrációs törekvések következményeinek, problémáinak mélyebb megértéséhez.

Bernstein oktatásszociológiai tudásanyaghoz kapcsolódó kód és a tudás osztályozási kereteinek (*framing*) elmélete szerint az ismereteket közvetítő rendszerek alapelvei határozzák meg a tapasztalás, az azonosulás és kapcsolat formáit. A tudásanyagot három közvetítő rendszer (tanterv, pedagógia, értékelés) közvetíti; a tudásanyag kódjai azokat az elveket foglalják magukba, melyek a közvetítőrendszer determinálják, és különösen a tudás klasszifikálásának kereteit befolyásolják: a transzfereknek keresztül formálódik a tapasztalás mint oktatási mechanizmus.

Az oktatott ismeretek egységekre való felbontása során a különböző diszciplinák tartalma egymással sajátos viszonyban áll: a „viszony” szempontjából a legfontosabb dimenziót a relatíve pozícionált tartalmak közti distancia képezi. Ennek alapján megkülönböztethetők: ún. zárt, ha a diszciplinák egymástól elszigeteltek, és ún. nyílt, ha a tudásanyag egymáshoz kapcsolódik, transzferábilis tartalmakat; minden oktatási tantervben megtalálhatóak azok az elvek, melyek bizonyos tartalmakat kiemelt, vagy alacsonyabb státusszal látnak el, és ezeket nyílt, illetve zárt kapcsolatba rendezik.^[28] Bernstein szerint, ha a tartalmak világosan körülhatároltak, elszigeteltek, akkor a tantervet gyűjteményes típusúnak (*collection type*), ha pedig a tárgyak egymással nyílt kapcsolatban állnak, integrált tananyagoknak nevezi. Az osztályozás a tudásanyag alapstruktúrájának aspektusából a kollektív és integrációs elvek distinkcióját szolgálja; a fogalmak közti éles határmegvonás gyűjteményes, a gyenge elszigeteltség integrált tantervre utal, más szavakkal, az osztályozás megmutatja a tartalmak közti határ erősségét. A keret (*framing*) a tudásátadás, befogadás relációjában válik elsődlegessé: az ismertett és átvett tudásanyag kiválasztásának, megszervezésének, illetve ütemének kontrollját határozza meg; erős keret esetén a tudáselemek kiválasztási lehetőségei korlátozottak, gyenge keret megvalósulása során a választási lehetőségek szélesebbek.^[29] (Mellesleg a keret fogalma használható a diszciplinaritás mérésére is, vagyis, hogy az iskolai tudás és a hétköznapi tudás közti határ mennyire erős, illetve gyenge.) Az osztályozás és a keretek egymástól függetlenül változhatnak: elképzelhető erős osztályozás és gyenge keret együttes

[28] Vö. Bernstein, 1971, 123-152.

[29] Vö. Bernstein, 1971, 123-152., 127.

alkalmazása, vagy gyenge osztályozás és erős keret egysége is. Az osztályozási erősség gyűjteményes kódot feltételez, ahol gyengébb osztályozást valósítanak meg, integrált kódról beszélhetünk, ahol valamilyen viszonyfogalom alapján a különböző diszciplínák felhasználják egymás elemeit.

A gyűjteményes kód esetén a szaktudás és a szakosítás foka azzal indikálható, hogy a számonkérés hány zárt tartalomról történik, továbbá, hogy ezek azonos vagy különböző tudáskörhöz tartoznak. A felsőoktatásban általában az alacsonyabb státusznak felel meg a „vegyes” tudásanyag kombinációja (lásd például: jogszociológia), s a képzési struktúra magasabb fokát jelenti az azonos körh tartozó (szak)ismeretek elsajátítása. Európában a gyűjteményes formákkal elsősorban erős kereteket és osztályozást alkalmaznak; másképpen, relatíve kevés a tételesen rögzített tanterven belül a választási lehetőség, az angolszász országokban, különösen az Egyesült Királyságban erős osztályozás mellett gyenge keretek kerültek előtérbe, a választási lehetőségek szélesebbek, azonban a tisztaság és az alkalmazott tudástípus élesen elhatárolt. Az Egyesült Államokban a leggyengébbek az osztályozási és keretviszonyok, nagyfokú kombinációs lehetőségek érvényesülnek, egyúttal a hétköznapi tudás és az oktatott diszciplínák közti határ is elmosódottabb. Ezzel szemben integrált kód esetén minden esetben a leggyengébb az osztályozás, ugyanakkor a keretek erőssége változó lehet: a tartalmi összehangolás alapján mutatható ki a kóderősség.^[30]

A kollektív kód rendszerében általánosságban igaz, hogy a magasabb strukturális pozíció „kevesebb tanít többet”, egyre szakosítottabbá válik az oktatás, egyúttal individuálisan egyre különbözőbbekké válnak a képzésben részt vevők; ugyanakkor a gyűjteményes formák ritkán tartalmaznak vegyes kategóriákat, mivel ez a diszciplináris lojalitást és a szolidaritást gyengítheti. A tudás – az éles határmegvonások mellett – hierarchikusan elrendezett, „a tárgy végső rejtélye nem összefüggés, hanem összefüggéstelenség; nem rend, hanem rendtelenség; nem az ismert, hanem az ismeretlenség ...”, s a rejtély a gyűjteményes kódok esetében az oktatás igen késői szakaszában tárul fel”.^[31] Szemben az integrációval, induktív formában csupán az oktatási hierarchia végén tárul fel az összegyűjtött tudásanyag, s ez különösen érvényesül az erős keretek esetében. A kollektív kódok európai formája – a kereterősségtől függően a rutinműveletek elsajátíttatásával – a szocializáción keresztül biztosítja és teszi biztonságba a tudást, olyan ismereteket ad, melyek mentesülnek a partikularitástól, a tudományok explicit, a művészetek implicit nyelveinek használatával sajátos jelentőségűvé, „ezoterikus-sá”^[32] teszik a tudásanyagot; a keretek fellazítása az ilyen tradíciókkal rendelkező intézményekben többnyire diszfunkcionális hatással jár.^[33]

[30] Vö. Bernstein, 1971, 123-152., 132.

[31] Vö. Bernstein, 1971, 123-152., 137.

[32] Vö. Bernstein, 1971, 123-152., 139.

[33] A szocializáció nemcsak azok számára jelent problémát, kik nem tudnak azonosulni, hanem azok számára is, akikben megvan erre a hajlandóság, mivel az erős osztályozási határok közti „senki földje” is komoly akadályként funkcionál.

Az integrált kód ellenkező előjellel rendelkezik a keret- és osztályozáserőség tekintetében, a zárt tartalmaktól a nyílt tartalom irányába tolódik el, s a struktúrát is nyíltabbá teszi, az internalizálási folyamatok is egészen máshogy mennek végbe: a tárgyintegráció oktatási és értékelési integrációt is jelent, egyéségetve az oktatási praxist. A kollektív kód felől az integrációs kód felé haladva fordítottan arányos összefüggést találunk az autonómia tekintetében. Mivel az integrált oktatásban a diszciplínákat összekötő absztrahált fogalmak alapján választják ki az odatartozó ismeretek összességét, a tárgyak mélystruktúrája és nem felszíni struktúrája kerül fókuszpontba, más szavakkal, az általános elvek alapján közelítik meg a tudást. Így nem a tudásszint elsajátítása válik szükségesé, hanem a tudás megszerzésének különböző útjait hangsúlyozzák; a kollektív kód esetén a felszíni rendszertől haladnak a mélystruktúra felé, s csak kevesek előtt nyílik meg „a teljes ismeretek tárháza”, az integrált kódnál pedig fordítva, önszabályozó módon, a mélyrendszertől haladnak a felszíni struktúra felé. A kétféle tantervi kód esetében különféleké a tudás elfogadott elemei, s a kódok hatással vannak a tudáseméletre: az integrált kód szerint a tudásszerzés útja, míg a gyűjteményes terv szerint a tudás szintje válik meghatározottá. A kollektív rendszer bázisa sűrített szimbolikus rendszer, rejtett struktúrája a durkheimi mechanikus szolidaritás, mely az oktatási hierarchia végén organikus szolidaritássá válik; az integráció ellenben explicit szimbolikával operál, s az organikus szolidaritás felől végül mechanikus szolidaritást teremt, és a megteremtett szolidaritási viszony rejtett „zártága” okozhatja a végzetek szempontjából a legnagyobb paradoxont.

A kódok – különösen a felsőoktatási intézményekben – az oktatói struktúrára is erős hatást gyakorolnak: a gyűjteményes tanterv szinte minden esetben erős, a pozíciókhoz kötődő vertikális és horizontális kapcsolatokat tételez; az integratív képzés ezzel szemben professzionális érintkezéseken túli, az oktatói feladathoz kapcsolódó társadalmi kapcsolatokat indukál, s a tárgyhierarchia nem válik szeparációs tényezővé. A tantervi szituáció a hallgatók egymás közötti, és hallgató-oktató relációban szintén hasonló: gyűjteményes tervű struktúrában kizárólag vertikális és szakmai kapcsolatok vannak jelen (horizontális kapcsolat nem köthető tananyaghoz), míg integrált oktatás esetében a tudás átadásán-átvételén alapuló, horizontális professzionális kapcsolatok alakulnak ki.

Az integrált tanterv tudásátadási és szocializációs mechanizmusai – minden látszólagos előny ellenére – több oldalról is problematikusak: az oktatásnak zárt, explicit ideológiákon kell alapulnia, továbbá magas szintű szintetizáló és analógiateremtő képességeket igényel, különben az oktatási struktúra szétfeszül, és végül összeomolhat. Mégis, Bernstein az integráció bevezetését szorgalmazná, mert komplex társadalmunk növekvő differenciálódása miatt az integrált oktatásban részesülő társadalom alkalmasabbá válik a változó struktúrák követésére, a tudás pedig kevésbé merev, egysíkú képességeket igényel, sokkal rugalmasabb gondolkodás vált szükségesebbé. Azonban – s ezt Bernstein valószínűsíti – a kollektívstől az integrált kód irányába történő eltávolodás – amennyiben nem előre eltervezett oktatáspolitikai reform keretében történik – inkább a tár-

sadalmi struktúra válságának jeleként értékelhető: „az integrált kódok inkább morális válság szimptomái, mintsem egy oktatási rendszer végső állomásai”.^[34]

b. Integráció a jogi oktatásban

A sokféle, már eddigiekben is többé-kevésbé megvalósított, illetve hagyományosan létező vagy csupán tervekben szereplő oktatási struktúra és módszer gyűjteményes ismertetése meghaladná a munka kereteit, s ehelyett célravezetőbb néhány különösen jelentős, reményekkel kecsegtető, megvalósult vagy még nem realizálódott hipotézis felvázolása. A kollektív vagy integráció kérdésében – mint az a Bernstein elméletéből is kitűnik – nem lehet egyértelmű, egyik vagy másik szerkezet megteremtése melletti álláspontot kialakítani, azonban a már meglévő rendszerek tapasztalataira engednek következtetni, hogy bizonyos mértékű integráció, az osztályok szabadabbá tétele kétségtelen előnyökkel jár. A „határok erősségének” mérséklése két relációban történhet: egyfelől a teoretikus diszciplínák, tárgyak, másfelől az elméleti tudás és a praktikus ismeretek, vagy praxis által biztosított ismeretek között.

A teoretikus tudás esetében a különböző – egyes tárgyakhoz tapadó, vagy különös módszertani kérdéseket taglaló – modellektől eltekintve generálisabb értelemben talán legmarkánsabbnak és példaértékűnek John C. Kleefeld hipotézise tekinthető. A jogásztársadalom oktatói szférájának meghatározó része által egyik legjelentősebb kérdésként identifikált probléma,^[35] hogy nincs, vagy alig található szisztematikus kísérlet az etikai, filozófiai és praktikus diskurzus, a tételes jogi dogmák, doktrínák, azok alkalmazásának és elméleti megközelítésének azonos kurrikulumba történő integrációjára, sőt biztosítva az aktualitást és flexibilitást egyes tételes tárgyak – többnyire dogmatikai alapokon – azonos szervező elvek szerinti átjárhatóságára.^[36] Ez megvalósulhat a különböző diszciplínák vagy egyes részek közti átjárással, illetve azonos stúdiumokba történő tömörítésével.^[37]

Kleefeld álláspontja szerint a jogászképzés alapjainak letételekor érdemes a legteljesebb integrációt megvalósítani, olyan kategóriákat tartalmazó tárgyat kialakítani, ami áthatja a jogrendszert: jogfilozófiát és jogelméletet; a jogrendszer és a jogásztársadalom fejlődését és történetét; jogi praktikumot tartalmazhat az általa példaként említett, „a Jog fogalmának és gyakorlatának” nevezhető stúdium. Az első kategória hatékony lehetőséget teremt a jogtudomány természetének a legprominensebb gondolkodók elméletein keresztül reflexiójára,

[34] Vö. Bernstein, 1971, 123-152., 151.

[35] Hogy mennyire régi keletű a probléma felvetése, azt jelzi Ronald I. Cheffins 1964-ben született tanulmánya. Ld. Cheffins, 1964, 126.

[36] A tételes tárgyak közös szervező elvek szerinti integrációjára ld. Riskin – Westbrook, 1989, 509., 512-514.

[37] Ld. Link, 1989, 485. Az ún. „*pervasive method*” jelenti a különböző diszciplínák azonos tárgyakba történő integrálását, mire példát szolgáltatnak a jog és praxis, vagy a jog és gazdaság című tárgyak, anélkül, hogy a „jog és ...” különféle interdiszciplináris elméletek szövevényének csapdájába esnénk.

s ezáltal a logikus és kritikus gondolkodás, a joggyakorlat esszenciáját jelentő argumentációs képesség is kialakítható. Az első kategória keretei között tárgyalhatók a jogpozitivizmus és a természetjog koncepciói s ezek gyakorlati megvalósulása, vagyis a *common law* és a kontinentális jogrendszerek, illetve ezek kölcsönhatásainak összehasonlítása és kontrasztolása.^[38] A második kategória, a professzionális történeti fejlődés áttekintésének jelentősége a professzió és a jogi gondolkodás szoros összefüggésében rejlik: „a jog internálisan saját múltjához kötött”, továbbá a jogi intellektuális tevékenység és „a jogásztársadalomba történő belépés sok generáció együttműködését is jelenti”.^[39] A harmadik elembe integrálódnak a dogmatikai, doktrinális elvek és azok praktikus realizálódásai, más szavakkal „a praxis nem csupán az érvelésekben egyfajta technikai *know-how*, hanem egy szituációhoz kötött döntési gyakorlat, melyben a problémát azonosítani, értelmezni szükséges, és válaszolni kell az érdekek különbségeire és kiegyensúlyozatlanságaira”.^[40]

Az élesen, mintegy „silószerűen” elhatárolt, distinkcionált diszciplínák nemcsak, hogy nem láttatják a különböző jogágak közti vagy jogágakon belüli összefüggéseket, hanem azt a benyomást is kelthetik, hogy azok nem léteznek, pedig a praxisban a jogi kérdések sokkal nagyobb valószínűséggel jelennek meg komplex módon; az esetek megkövetelik, hogy több jogágot, s szinte kizárólag minden esetben az anyagi- és az eljárásjogot együtt szükséges alkalmazni. A tradicionális, gyűjteményes oktatás előnyeinek megtartásával és lehetőségeinek figyelembevételével bizonyos mértékű integráció kiküszöbölhető a problémák egy részét, megvalósításának módja pedig nem igényel sem speciális kurrikulumot, sem új diszciplínák megjelenítését, csupán a hagyományos struktúra némi átrendezése válhat szükségessé.

A teória és a praxis éles különválasztása, dualizmusa történeti szempontból visszavezethető az ókori Közel-Keletre, ami, mint „magasabb” és „alacsonyabb” szintű tudás, szoros korrelációban volt a társadalmi státusszal. A tudásformák közti distinkciót az ókori görögök örökítették tovább, kik, a tudomány tisztaságának beszennyezését megakadályozandó, a gyakorlati ismereteket a kereskedő és kézműves rétegekre korlátozták, s ezzel másfél évezredre determinálták a dualista ismeretátadási formát,^[41] míg nem a középkori *universitas* keretében, hiszen a filozofiai (teológiai, orvosi és jogi) ismereteket a mindennapokban kellett használni, ismét létrejött a kettő közti interakció, ám a történelem hatása máig érezhető. Talán a határozottan elkülönített társadalmi rétegekhez kötött tudástípusokból ered, talán más okai vannak, de Kent D. Syverud – egyébként

[38] Kleefeld, 2003, 260-262.

[39] Anthony T. Kronman *The Law as a Profession* c. művéből idézte John C. Kleefeld; ld. Kleefeld, 2003, 263.; a jogi gondolkodás, a jogtudomány és a jogásztársadalom hivatáseszmenyének összefüggéseiről ld. Cs. Kiss, 2004, 149-172.

[40] Andrew Goldsmith *Why Should Law Matter? Towards a Clinical Model of Legal Education* c. művéből idézi John C. Kleefeld; ld. Kleefeld, 2003, 264.

[41] Dewey, 1938, 74.

meglehetősen túlzó álláspontjában – a jogi oktatáson belül a gyakorlati, illetve a teoretikus ismereteket oktatók közti markáns különbségtevések és a kollektív ismeretátadási szerkezetek szoros korrelációjára mutat rá. S véleménye szerint mindez megnyilvánul a különböző oktatási attitűdökben, pedagógiai módszerekben, etc. Egyetlen kitörési lehetőségnek az általa „kasztoknak” nevezett oktatói rétegek kooperációját, közösen koordinált képzési tevékenységét, illetve – meglehetősen kérdéses módon – a jogi praktikum és az akadémiai szférának egymás tevékenységébe való involválását látja.^[42]

A jogi oktatásban az elmélet-gyakorlat integrálásának vizsgálatánál talán abból az egyszerű tényből indulhatunk ki, hogy mind a praktikus, mind a diszciplináris ismeretek átadása ugyanazt a célt szolgálja: a jogi diszkurzív közegbe kerülést; a jogi diskurzus nem vákuumban létezik, hanem annak a jogi kultúra a környezete, s minden jogi aktus, a jogi nyelv, etc. megértése elkerülhetetlen a jogi kultúrára történő szocializáció nélkül.^[43] Márpedig a jogi kultúra nem látható át a mindennapi esetek nélkül, de nem érthető meg a kultúrát átható és az esetek megoldásait vezérlő elvek nélkül sem, ám nemcsak a transzferabilitás biztosítottabb bizonyos esetekben az integrált képzésben, hanem a kettő szorosan egymásra is utalt, nélkülözhetetlen kiegészítői egymásnak. Ahogy ezt John Dewey már a múlt század első felében nyilvánvalóvá tette: „az általános jogi szabályok, elvek működő hipotézisek, melyeket oly módon szükséges állandóan tesztelni, hogy explicitté váljanak a konkrét szituációkhoz való alkalmazás során”.^[44] Mint a jogi praxisban, ahol a jogi professzió tagjai egyrészt a tényállásoknak a szabályokhoz való szubszumálását végzik, másrészt a kliensek többnyire komplex, több jogi diszciplínát érintő problémájával találják szemben magukat. Ez utóbbi nemcsak az elmélet-gyakorlat, hanem az interdiszciplináris integráció szükségességére is rámutathat; vagyis inkább az elméletek, a gyakorlat és a dogmák, doktrínák integrációjáról beszélhetnénk: az egyes, konkrét esetekkel való szembekerülés során a teória biztosítja az értékelési és kritikai képességet. (Mert nemcsak a normaszegő, hanem maguk a normák is vizsgáznak!)

Az egységbe rendezés módszerei sokrétűek lehetnek, azonban három típusát érdemes említeni: a kurzuson belüli, koordinált kurzusok közti és egymást követő, strukturált kurzusok során történő integráció; minden esetben (mint arra Bernstein is rámutatott) „a kulcs” a koordináció. A jogi oktatásban némely típus partikuláris relevanciával bír, némely kategória általánosan elterjedt; az első marginálisan, a második kategória is meglehetősen limitáltan jelenik meg. Az integráció legerőteljesebben az ausztrál jogászképzésben található meg, aminek oka – mellőzve ezzel összefüggésben az ausztrál jogásztársadalom fejlődési útjának részletes elemzését – elsősorban arra vezethető vissza, hogy Ausztráliában

[42] Syverud, 2002, 12-20. Az oktatók közti távolság és a gyűjteményes kód összefüggéseire Bernstein is rámutatott, de Syverud ahhoz képest indokolatlanul nagy távolságokat vázol fel.

[43] Sloan, 2002, 3-11. 6.; Rideout – Ramsfeld, 1994, 35., 56-62.; általánosságban pedig ld. White, 1973.

[44] Dewey, 1924, 26.

a jogi fakultások nem rendelkeznek hagyományokkal, ezért egy jól körülhatárolt elméleti jogi oktatói csoport megléte helyett – mint már említettük – az oktatói gárda a praxis szférájából rekrutálódott, továbbá egyéb kiegészítő gyakorlati képzés (egyetem utáni praxis, klinikai program) nem létezik.^[45] A koordinálás megvalósulhat a különféle diszciplínák és az azokhoz kapcsolható gyakorlat párhuzamos elrendezésével, vagyis egy anyagi, illetve alaki jogi tárgyhoz mindig kapcsolható egy másik praktikum, de lehetséges felsőbb rendező elvekbe történő involválással is.^[46] Figyelemmel, hogy egyfajta egységbe rendezés napjaink képzésében is megtalálható, bármely megoldásra is tekintünk, egy átgondolt integráció törésmentes átmenetet biztosíthat az akadémiai tudástól a professzionális ismeretekbe. Hogy valójában mit is jelent az integráció, milyen hatással járhat a jogászképzésben, azt a realista Karl Llewellyntől egy idézet illusztrálja a legmegfelelőbbben: „Tény, hogy a jogszabályok magukban nem jelentenek semmit, csupán verbális formulákat. (...) Ellenben a szabályokat társadalmi kontextusban, az emberek cselekedeteinek kontextusában értelmezni, esetleg annak fényében látni, hogy milyen különbségek találhatók a szabályok és azok cselekedetei között, akikre azok vonatkoznak – így már a hallgatók számára a szabályok tetet öltenek.”^[47]

IV. VÉGEZETÜL EGY PRAKTIKUS MEGJEGYZÉS

Az előzőekben exponált, esetleg kissé túlzottan teoretikusnak tűnő kérdések mellett a hazai jogászképzést illetően olyan, az oktatás mindennapjait érintő problémák is felvetődnek, melyek kapcsolódnak a fentiekhez, ugyanakkor sokkal inkább igényelnek konkrét szabályozásokban, illetve mintaértékű rendszerek előnyeinek adaptációjával megvalósítható megoldásokat. A hazai oktatás ilyen konkrét, ám az egész tudásátadási folyamatra és a jogásztársadalomra, a jogásztársadalom és a képzés viszonyára kiható kérdései közé sorolható a praktikus és az elméleti képzés elválasztásából eredően elsőként a jogi gyakorlatra jogosító formális elismeréshez szükséges számonkérés, illetve a tudás alkalmazhatóságának problematikái.

[45] Az ausztrál jogásztársadalom struktúrájának alakulásáról ld. Weisbrot, 2002, 41-42.

[46] A modelleket lásd Weisbrot, 2002, 44-50. A konkrét oktatási módszerek szintén rendkívül sokszínűek, álljon itt néhány példa ennek illusztrálására. Az elméleti kurzusok után valós esetekkel történő konkretizálás, amelyek egy sor jogi és nem jogi problémára is rámutathatnak, mint például a bíró szerepére, szakmai etikai standardokra, a precedensek szerepére etc. Vö. Fine, 2002, 66-79., 77-78. Az elméletek tesztelése szimulációk során, elméleti tételek és gyakorlati konkretizálások párhuzamos prezentációja. Vö. Cooper, 2002, 51-64.

[47] Karl Lewellynt idézi Byron D. Cooper. Ld. Cooper, 2002, 51-64. Llewellyn álláspontját annak kapcsán fejtette ki, hogy kiderült, a hallgatók anélkül hallgattak végig az egyszerűsített számlákról szóló kurzust és vizsgáznak belőle, hogy egyetlen ilyen számlát láttak volna; vagyis a kurzuson ismertetett szabályok „üresek” maradtak számukra. Vö. Cooper, 2002, 59-60.

A diszciplináris és praktikus oktatás éles kettéválasztásából fakadó probléma, hogy a diploma utáni praktikumban gyakorlatilag kizárt minden jogterület tényleges áttekintése, azonban az egységes szakvizsga átfogja a teljes jogi tevékenységet; vagyis látványos az elsajátítható és a számonkért tananyag közti diszkrepancia. Ez szintén kétirányú problémát vet fel: egyrészt a vizsgarendszer módosításának, nevezetesen a speciális vizsgák rendszerének, másrészt a gyakorlati képzési struktúra, a differenciált gyakorlati oktatásnak a kérdéseit. A vizsgarendszer reformja és speciális vizsgák ugyan megoldhatják a gyakorlati szakosodás problémáit, azonban a szakmai szférák közti mobilitási esélyeket rendkívüli módon lecsökkentik, a pályák státuszait formálisan végelegetik.^[48] Előnyösebbnek mutatkozik, s a vizsga „reálisabb egyenértékűségének” irányába mutat a hosszabb gyakorlati képzés, illetve az azon belül a jogalkalmazás pregnánsabb területein (nemcsak a tradicionális bírói, ügyési, ügyvédi tevékenységben, hanem rendőrség, közigazgatás etc. szféráiban is) differenciáltan történő gyakorlati tevékenység,^[49] azonban annak – jelen vizsgakövetelmények szerinti – teljes megvalósítása csaknem lehetetlen, ráadásul ez a gyakorlati idő, s ezzel a már így is hosszú tanulmányi idő további növekedésével járna. A két rendszer (az oktatási és a számonkérési) egymáshoz közelítésével azonban a meglévő diszkrepancia kiküszöbölhető, és ez – a német mintának megfelelő gyakorlati képzés és „második államvizsga” szerkezetéhez hasonlóan – a jogi praxis átfogó megismertetése után, ahhoz kapcsolódó egységes vizsgakövetelmények rendszerével biztosítható.^[50] Ebben az esetben a számonkérés anyagának szigorúan igazodnia szükséges a megismert, megismerhető gyakorlati területek joganyagához és joggyakorlatához. A további, az egyes pályákon speciálisnak számító tudás számonkérése előírható „kiegészítő, posztgraduális képzés” vagy egy általános melletti, a jogászai professzionális (ügyvédi, ügyési, bírói, közjegyzői) státuszok betöltéséhez igazodó, az adott pálya szakmai felügyeletéhez tartozó, speciális szakvizsga formájában.^[51] Az ilyen szerkezet korántsem egyedi (mint ahogy a jelenlegi problémák sem egyediek), s a német, illetve a francia jogász-képzési rendszer mintaértékű elemeit a hazai képzés előnyére lehet fordítani. A német jogi képzés mobilitásbiztosító, teljes praktikumot átláttató, a mérsékelt képzési időt igénylő jellegének, a francia oktatás specializálódást megkövetelő rendszerének tapasztalatai értékes információt szolgáltatathatnának.

[48] Ennek politikai, társadalmi, gazdasági hatásairól, illetve a pályák közti mobilitás és a speciális szakvizsga összefüggéseiről ld. a Magyar Jogászegylet 1995 szeptemberében rendezett pódiumvitáján Dr. Pohl Mairann IM szakvizsga bizottság titkára által tartott korreferátumot: Pohl, 1996, 129-144., 140-142.

[49] A differenciált gyakorlati oktatásról és annak megvalósítási formáiról ld. Dr. László Gábor ny. vezető jogtanácsos előadását: László, 1996, 138-140.; továbbá a praktikus képzés szervezeti kiterjesztésének szükségességéről Dr. Uttó György legfelsőbb bírósági bíró előadását: Uttó, 1996, 137.

[50] Vö. Dr. Györgyi Kálmán legfőbb ügyész előadását: Györgyi, 1996, 135-137.

[51] Ld. Dr. Pohl Mairann, Dr. Bakonyi Elvira és Dr. Czifra Rudolf előadásait: Pohl – Bakonyi – Czifra, 1996, 142-144.

Ahhoz, hogy a különböző képzési formák teljesítsék társadalmi rendeltetésüket, az alkalmazhatóságnak mint kulcsfogalomnak kell a vizsgálatok középpontjában állnia, ez válik az oktatás központjává. A tanulás és alkalmazás egysege biztosítja az ismeretek hatékony rögzülését, azonban minél komplexebb tudás megszerzéséről van szó, minél összetettebb, nagyobb az alkalmazáshoz szükséges információhalmaz, annál később kerül az átadott tudás a praxisba; az optimális tanulás-alkalmazás eredő azt jelenti, hogy egyenlő arányban áll a megszerzett diszciplináris ismeret és annak gyakorlati adaptációja. Ezzel az optimummal ellentétben, a különböző képzési formáknál épp az ellenkezője tapasztalható, igaz, különböző előjellel: annak a társadalmi rétegnek az esetében, mely „rövid cikluson” keresztül részesül intézményes oktatásban, az alkalmazás „szükséges dominanciája”^[52] érvényesül; ugyanakkor – és a jogászképzés tekintetében számunkra ez a legfontosabb – a „hosszú ciklusban” résztvevők helyzete ezzel ellentétes, vagyis az oktatott tudás dominanciája van jelen. Ráadásul az oktatási intézmények azonosultak is ezzel a helyzettel és erősítik ezt a folyamatot: a szakképzésben az alkalmazás erősebben dominál, míg a tudósképzésben (felsőoktatásban) az elméleti ismeretanyag kizárólagossága vitathatatlan. S ez főleg a praxis kezdetekor jelenti az egyik legnagyobb problémát, ugyanis a „rövid ciklus” esetén az átmenet fokozatos, míg a „hosszú ciklus” helyzetében „ugrásszerű”, tehát a differencializált szocializáció a praxisban további problémákkal jár. Továbbá a felsőoktatásban az alkalmazás nélküli tudás sajátos feszültségeket hordoz magában, mivel az oktatók, illetve hallgatók tanulási, de egyben oktatási nehézségekkel találhatják szemben magukat, emellett „a cselekvési és felelősségvállalási lehetőségek hiánya”^[53] lehet az egyik oka az egyetemeken ismétlődő válságjelenségeinek is.

Összefoglalva és egyben összevetve más jogászképzési technikákkal, a hazai oktatás, ha nem is rendkívüli módon, ám hosszúnak tekinthető, mivel összesen nyolc éves stúdiumról beszélhetünk, noha a felsőfokú szakasz lezártaival a diplomával rendelkezők már végezhetnek jogi munkát, mégis – néhány kivételtől eltekintve – csak a szakvizsga letétele jogosít fel teljes értékű jogász tevékenységre. A relatíve hosszú képzési időtartam pedig felveti a tanulás-alkalmazás eredő optimumának, vagyis az alkalmazhatóságnak a problémáját: a diszciplináris tudásátadás „elnyújtásával” egyre jobban eltolódik a praktikum ismerete, következésképpen, egyre kevésbé lesz fokozatos a praxisba történő átmenet, melyet tovább erősít a gyakorlati képzés – a tanulmányi jogviszony hangsúlyozása helyetti – munkaviszony jellege, vagyis törésszerű az elméleti tudás és a gyakorlat találkozása. (Ez annak ellenére reális probléma, hogy az egyes szakirányokra vonatkozó szabályok hangsúlyozzák a jogviszony tanulmányi jellegét.) A probléma kezelése kétirányúnak látszik, ám valójában csupán ugyana-

[52] Ferge, 1984, 86.

[53] Ferge, 1984, 88. Ferge többek között erre vezeti vissza a nyugat-európai és amerikai egyetemeken válságát, melyről némileg más álláspontot képviselve Pierre Bourdieu és Raymond Boudon is értekezett. Ld. Katona, 1996.

zon jelenség két oldaláról beszélhetünk: már régóta követelt reformlépésként egyfelől lehetséges a felsőoktatási stúdium keretei között a gyakorlati tudás ismertetése, másfelől elképzelhető a praktikus oktatás és munkaviszony keretei között a formális, elméleti jellegű ismeretek további átadása. (A gyakorlati képzésben az elméleti jelleg sokkal kevésbé jelenik meg, és az is az adott szférához kötődik, ezért ebben a tekintetben a jogi felsőoktatás szerepvállalása jobban csökkentené a törésszerű változást és annak negatív következményeit.) Mindkét megoldás, illetve főképpen ezek kombinációjának eredménye az átmenet fokozatossá tétele lenne, ami – minthogy nem beszélhetünk explicit tudósképzésről – kezelné a tanulás-alkalmazás eredő problémáját, ugyanakkor a tudás mélystruktúrájának megszerzését is könnyebbé tenné. Ebben a kérdésben az utóbbi évek reformjai utáni ausztriai jogászképzés, illetve a történelmi angol miatt realizálódott a felsőfokú elméleti ismeretátadással összefonódott angol oktatás szolgáltatathat mintát. Mindkét esetben egy rendkívül erős diszciplináris ismeretátadás (Angliában a szakmai szervezetek biztosította, Ausztriában központi szabályozás alapján) és a gyakorlati oktatás között egy, az elmélet és a gyakorlat kombinációjából álló, viszonylag rövid időintervallumot átfogó, átmeneti képzési formát találunk. (Az USA jogi fakultásai szintén kínálnak a kamarai felvételi vizsgákhoz – több-kevesebb sikerrel – különféle előkészítő programokat.^[54]) Ez talán megoldást jelenthet arra, amit Róna Péter kiválóan megfogalmazott: „... mivel a társadalom konfliktuskezelő és megoldó szaktudást, szemléletet vár a joggyakorlattól, a jogtudományi kutatás és oktatás ilyen irányban mozdult el a nyugati országokban”.^[55]

IRODALOM

- Baker, Joe G. – Jorgensen, Brian K. (2000): Leaving the Law: Occupational and Career Mobility of Law School Graduates. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 50/2000.
- Bernstein, Basil (1974): Class, Codes and Control. On the Classification and Framing of Educational Knowledge. Routledge and Kegan Paul. 1971. In: Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái* (ford. Pap Mária). Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bice, Scott H. (2002): Good Vision, Overstated Criticism. In: Lysaght, Pamela – Solan, Amy E. – Clary, Bradley G. (eds.): *Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum*. 2001 ALWD Conference Proceedings. Journal of the Association of Legal Writing Directors. West Academic Publishing, Minnesota.
- Cheffins, Ronald I. (1964): Legal Education at McGill: Some Problems and Proposals. In: *McGill Law Journal*. Vol. 10/1964.

[54] A megkérdezettek körülbelül egynegyede állította, hogy ezek a programok valóban javítják esélyeiket. Committee on Bar Admission and Lawyer Performance and Richard A. White, AALS Research Associate: AALS Survey of Law Schools on Programs and Courses Designed to Enhance Bar Examination Performance, 2002, 453., 460.

[55] Róna, 1927, 376.

- Coing, Helmut (1996): *A jogfilozófia alapjai*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Committee on Bar Admission and Lawyer Performance and Richard A. White, AALS Research Associate (2002): AALS Survey of Law Schools on Programs and Courses Designed to Enhance Bar Examination Performance. In: *Journal of Legal Education*. 52.
- Cooper, Byron D. (2002): The Integration of Theory, Doctrine and Practice in Legal Education. In: Lysaght, Pamela – Solan, Amy E. – Clary, Bradley G. (eds.): *Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum*. 2001 ALWD Conference Proceedings. Journal of the Association of Legal Writing Directors. West Academic Publishing, Minnesota.
- Critchlow, George A. (1994): Teaching Law in Transylvania: Notes on Romanian Legal Education. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 44/1994.
- Cs. Kiss Lajos (2004): A jogtudomány eszménye és hivatása. In: Szabó Miklós: *Regula iuris szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Dewey, John (1924): Logical Method and Law. In: *Cornell Law Quarterly*. Vol. 10/1924. DOI: <https://doi.org/10.17684/i15a211en>.
- Dewey, John (1938): *Logic: The Theory of Inquiry*. Holt, Reinhart and Winston, New York.
- Edrey, Joseph M. – Colombo, Sylviane (2001): Haifa and Its Law School: Toward the Future. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 51/2001.
- Ewald, William (1995): Comparative Jurisprudence: What Was It Like to Try a Rat? In: *University of Pennsylvania Law Review*. Vol. 143/1995. DOI: <https://doi.org/10.2307/3312588>.
- Ferge Zsuzsa (1984): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fine, Toni M. (2002): Do Best Pedagogical Practices in Legal Education Include a Curriculum that Integrates Theory, Skill, and Doctrine? In: Lysaght, Pamela – Solan, Amy E. – Clary, Bradley G. (eds.): *Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum*. 2001 ALWD Conference Proceedings. Journal of the Association of Legal Writing Directors. West Academic Publishing, Minnesota.
- Foster, Nigel G. – Sule, Satish (2002): *German Legal System and Laws*. Third Edition. Oxford University Press, New York.
- Katona Péter Zoltán (1996): Az egyetem válságának egyes értelmezései a modern francia szociológia-elméletben. In: *Acta Juridica et Politica*. Tomus XLIX. Fasciculus 16. Szeged.
- Kleefeld, John C. (2003): Rethinking „Like a Lawyer”: An Incrementalist’s Proposal for First-Year Curriculum Reform. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 53/2003.
- Kozma Tamás (1985): *Tudásgyár? Az iskola, mint társadalmi szervezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár Kálmán (1997): *Jogszociológia*. Kulturtrade Kiadó, Budapest.
- Link, David T. (1989): The Pervasive Method of Teaching Legal Ethics. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 39/1989.
- Márton Géza (1927): Visszapillantás jogi oktatásunk utolsó évtizedére. In: *Magyar Jogi Szemle*. VIII. évf., 1927/6. sz. 1927. június.
- Mertz, Elizabeth (1998): What Difference Does Difference Make? The Challenge for Legal Education. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 48/1998.
- Morris, Robert J. (2003): Not Thinking Like a Nonlawyer: Implications of „Recognition” for Legal Education. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 53/2003.
- Oda, Hiroshi (1999): *Japanese Law*. Oxford University Press, Oxford, New York.
- Pohl Mairann, az IM szakvizsga bizottság titkára által tartott korreferátum. Jogászképzés – szakvizsgarendszer – vitaforum. In: *Magyar Jog*. 43. évf., 1996/3. sz.
- Pokol Béla (2001): *A jog elmélete*. Rejtjel Kiadó, Budapest.

- Rapoport, Nancy B. (2002): Is „Thinking Like a Lawyer” Really What We Want to Teach? In: Lysaght, Pamela – Solan, Amy E. – Clary, Bradly G. (eds.): *Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum*. 2001 ALWD Conference Proceedings. Journal of the Association of Legal Writing Directors. West Academic Publishing, Minnesota.
- Redding, Richard E. (2003): „Where Did You Go to Law School?” Gatekeeping for the Professoriate and Its Implications for Legal Education. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 53/2003.
- Rideout, Christopher – Ramsfeld, Jill J. (1994): Legal Writing: A Revised View. In: *Washington Law Review*. Vol. 69/1994.
- Riskin, Leonard L. – Westbrook, James E. (1989): Integrating Dispute Resolution into Standard First-Year Courses: The Missouri Plan. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 39/1989.
- Róna Péter (2003): Jogászképzés: technika versus kultúra. In: Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője*. ELTE Állam- és jogtudományi Kar, Budapest.
- Sahlas, Peter J. – Chastenay, Carl (1998): Russian Legal Education: Post-Communist Stagnation or Revival? In: *Journal of Legal Education*. Vol. 48/1998.
- Shaffer, Thomas L. – Redmount, Robert S. (1977): *Lawyers, Law Students and People*. McGraw-Hill Book Company, Colorado Springs.
- Sloan, Amy E. (2002): Erasing Lines: Integrating the Law School Curriculum. In: Lysaght, Pamela – Sloan, Amy E. – Clary, Bradly G. (eds.): *Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum*. 2001 ALWD Conference Proceedings. Journal of the Association of Legal Writing Directors. West Academic Publishing, Minnesota.
- Syverud, Kent D. (2002): The Caste System and Best Practices in Legal Education. In: Lysaght, Pamela – Solan, Amy E. – Clary, Bradly G. (eds.): *Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum*. 2001 ALWD Conference Proceedings. Journal of the Association of Legal Writing Directors. West Academic Publishing, Minnesota.
- Valcke, Catherine (2004): Global Law Teaching. In: *Journal of Legal Education*. Vol. 54/2004.
- Weisbrot, David (2002): What Lawyers Need to Know, What Lawyers Need to Be Able to Do: An Australian Experience. In: Lysaght, Pamela – Solan, Amy E. – Clary, Bradly G. (eds.): *Erasing Lines. Integrating Law School Curriculum*. 2001 ALWD Conference Proceedings. Journal of the Association of Legal Writing Directors. West Academic Publishing, Minnesota.
- White, James Boyd (1973): *The Legal Imagination*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Zlinszky János (1996): A jogi oktatás és a szakvizsgarendszer reformjához. In: *Magyar Jog*. 43. évf., 1996/3. sz.

Szerényi Gábor grafikája

SZESZTAY ANDRÁS

„Ki feszül fel a szivárványra?” – Bibó István első emléktáblájának avatása (1989)

A Bibó István emléke előtt tisztelgő első emléktáblát halálának tizedik évfordulóján 1989. május 9-én helyezték el az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézetben. Még a pártállamban éltünk, a háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások 1989. június 13-án kezdődtek el a Parlamentben, Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése 1989. június 16-án történt a Hősök terén.

Bibóhoz méltó civil kurázszi kellett tehát ahhoz, hogy az intézet dolgozó és az MDF második kerületi szervezete megszervezte ezt a megemlékezést. Sokan voltak jelen. A meghívó és az avató beszéd „szamizdatban terjedt”. Az intézet nevében Dr. Halmos Tamás koszorúzott. Az avató beszédet dr. Szesztay András (1926-2017) szociológus, a reformáció kiváló ismerője, Bibó István nagy tisztelője és jó barátja tartotta. 1956-ban ő alapította meg a Keresztény Ifjúsági Szövetséget. 1956-ban Bibó letartóztatásáig együtt dolgoztak az Egyetemi Könyvtárban, rendszeresen látogatta a börtönben és Bibó családtagjaival is tartotta a kapcsolatot, amely Bibó szabadulása után sem szűnt meg.

Szesztay András 2000. március 27-én a Bibó szakkollégium vendége volt, ahol részleteket olvasott fel az 1989-es avató beszédéből – amit most eredetiben közlünk – és sok más emlékképet is megosztott Bibóról hallgatóival.^[1]

2023. május 26-án tisztelgő látogatást tettünk a Szanatóriumban, ahol az intézet vezetői, dr. Bogos Krisztina főigazgatóasszony, Perger Mónika és Pataky Enikő nagy szeretettel fogadták az érdeklődést. Fotót készíthettünk az emléktábláról, amit most itt közlünk, elhelyeztük a megemlékezés virágait. Megható és szívbemarkoló érzés volt ott lenni, ahol a 20. század legnagyobb magyar gondolkodója utolsó óráit töltötte. Sétálni a parkban, leülni „Bibó padjára” ahol még terveket szőtt és dolgozott. Számunkra örök emlék az a nap. Az a Nagy Gáspárral szólva „kettészelt fényes-fekete nap”.^[2]

Kukorelli István és Szoboszlai-Kiss Katalin

[1] A vele folytatott beszélgetést közli Gyarmati György – Kukorelli István (szerk.) (2009): Kortársak Bibóról. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban. ELTE, Bibó István Szakkollégium, Budapest, 109-120.

A Bibóval kapcsolatos személyes élményeiről a Reformátusok Lapja 1989. júniusi első három számában írt.

[2] Októberi stációk – Nagy Gáspár és 1956 – Válogatott frások. Nap Kiadó, Budapest, 2016. 61.o. Nagy Gáspár, 1956 őrzője, Bibó barátja és tisztelője 1979. Május 10. dátummal, „Kettészelt fényes-fekete nap” címmel írt gyönyörű verset Bibó István emlékére.

1989. május 9.-én /kedden/ 16 órakor az Országos Korányi Tbc és Pulmológiai Intézetben / XII. ker. Pihenő u. 1./

BIBÓ ISTVÁN

halálának 10.-ik évfordulóján, emléktáblát helyezünk el.
Az ünnepélyes megemlékezésre tisztelettel meghívjuk.

Az intézet dolgozói:

Magyar Demokrata Fórum

II. kerületi szervezete

1. ábra: A Bibó István emléktábla avatás meghívójának szövege, amely eredetileg egy félbevágott stencillap volt és titokban és kézen-közön terjedt.

SZESZTAY ANDRÁS BESZÉDE

„Ki feszül fel a szivárványra?”

- Bibó István emléktáblájának felavatásán, a budakeszi szanatóriumban, 1989. május 9-én -

„Halálod óráján egyedül maradsz.”

Tíz esztendeje ennek az épületnek az egyik földszinti betegszobájában néhány héttel azután, hogy a felesége a szomszéd épületben halt meg, Bibó István úgy maradt végképp egyedül, ahogyan egyszer, kikerülhetetlenül, mindnyájan fogunk.

Ő azonban ekkor másodszor maradt ilyen teljesen egyedül. 23 évvel azelőtt, 56' november 4-én maga-gépelte Nyilatkozatában azt üzent a nemzetnek és a világnak: „...Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője...”

Halálos-egyedül maradt ő azon a fekete reggelen is. Hiszen döntésében, s mindabban, amit, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője, az elkövetkező hónapokban leírt, véghez vitt: nyilvánvalóan benne örvénylett az az eshetőség is, hogy ma nem ezen a madárfüttyös erdőszélen, nem a hajdani morbus hungaricust legyűró egyik legfontosabb műhely falán avatunk emléktáblát, hanem a 301-es parcellában állítanak még egy kopjafát. /S ha ugyan nem hármat, mert a Bibó-per másik két vádlottjának is./

„Valaki igyekszik az ő életét megtartani, elveszti azt, és valaki elveszti azt, megtalálja azt”, írták szerettei a gyászjelentésére. Első, önként vállalt halálos egyedül-maradásának a pecsétjével gyűjt élete és életműve egybe itt minket;

segíthet történelmünk mostani válságában túllépni önmagunkon; közösségként viselkednünk, közösséggé válnunk; a szabadság és a türelem csöndes indítékait megtalálni magunkban, teherbíró szerkezeteit kimunkálnunk magunk körül.

Szétválaszthatatlanul egyszerre segít ebben erkölcsi példájával és tudományos hagyatékával. „Az aki elveszti, megtalálja azt ... „; az életművére is áll. Spekulatív kacsalábakon forgó eszme-palotákat sohasem akart építeni. Bocskaitól vette munkássága jelmondatát: „... sem a dialektikához, sem a retorikához nem tudunk, a dolgot őt magát nézzük, csak a mi nemzetünk javát és megmaradását ...”. Azt pedig, hogy számára közelebből mi ez a „dolog”, a feltétlen szolidaritása jelölte ki – mindig azokkal, akik erre éppen a leginkább rászorultak. Pályája elején a szegényparasztsággal. Később s egyre inkább zsidó származású honfitársaival. 45’ után a Csehszlovákiában bevagonírozott magyarokkal, a Magyarországon bevagonírozott svábokkal. 63’ után az amnesztiából kizárt 56-osokkal. Életműve e közben, ez által nőtt fájdalmas befejezetlenségében is teljes, szerves, ma is működőképes, egyetemes érvényű eszme- és érték-renddé.

„Ki feszül fel a szivárványra?” – kérdezte Nagy László. Nos, Bibó István ifjúkori legelső eszméléseitől kezdve holtáig mást sem tett, mint hogy egész lényével, létével, tiszta lelkével, kristály-elméjével felfeszült a korszak végletes vagy-vagy pólusaira, szintézisekbe foglalva azokat. Így fogalmazta meg, hogyan lehet valaki egyszerre liberális is és szocialista is; hogyan moralizálhatja és humanizálhatja a hatalmat a szakigazgatás és az öngazgatás eszközeivel; hogyan szorgalmazhatja a nemzetek, a nemzetiségek önrendelkezését az államközi kapcsolatok adott keretei között és a keretek radikális bírálataival?

Hunyjuk hát be a szemünket – és lássunk. Kerek, téglalapú s bárminemű idomú asztalaink mellett mindig hagyjunk üresen egy széket, s tegyük rá gondolatban azokat a virágokat, amelyet ma ez alá a tábla alá, holnap meg az óbudai sírra helyezünk. Miközben vitázva, netán pörlekedve keresünk választ kicsiny országunk roppant kérdéseire, forduljunk tanácsért Bibó Istvánhoz, eltérő élet-előzményű, nézőszögű tanítványai.

S majd ha Magyarország szabadon megválasztott köztársasági elnöke átveszi hivatalát, ott, az ország házában hunyja be ő is a szemét egy pillantásra, érezze világosan Bibó István jelenlétét; esküjét az ő kezébe is tegye le.

Mielőtt azonban elragadna minket, ha nem is a dialektika, a retorika: el ne mulasszunk visszatérni „a dologhoz magához”. Ami is itt most nem lehet más, mint hogy szívből megköszönjük, s egy nemzet nevében immár, azok hűségese szolgálatát, akiknek részük volt abban, hogy ama legvégső óráig, amelyben mindnyájan egyedül megyünk át innenről túlra: a nagybeteg Bibó István nem volt egyedül.

Jeleül a kórház orvosainak, ápolónőinek, akik 79’ tavaszán is – mert nem először jött akkor ide -, megpróbálták meggyógyítani őt, de legalább segíteni neki testi elesettségében. S köszönjük azoknak is, akik tudták, hogy aki gondjukra van bízva, a legpusztítóbb népbetegségnek, a félelemnek és a félelemkeltésnek a legnagyobb magyar diagnosztája és terapeutája, - de azoknak is, akik csak egy megrokkant szívú idős férfit láttak benne, egyet a sok-sok többi beteg között.

Köszönjük meg külön egykori rabtársának, barátjának, barátunknak, Lőcsei Pálnak, hogy nem ment el Óbudára a Bibó Istvánné temetésére, hanem a helyett – mindnyájunk helyett – ide Budakeszire jött ki, a megözvegyült Bibó István ágya mellett ült le, aki így nem maradt egyedül életének abban, a talán legkeservebb órájában.

Dobos Ágostonnak, betegtársának a legutolsó napokban, köszönjük, hogy jóformán éjjel-nappal ott volt mellette. Nem beszélgetek róla, de mindketten tudtátok, hogy azt a néhány korty teát, amit még le bírt nyelni, a református egyház egyetemes papjaként úgy vitted a szájához, mint ha az úrvacsora jegyeit adnád neki.

Nektek, családjának, azt köszönjük, hogy tíz év óta annyi, de annyi türelemmel, alázattal, méltósággal és bölcsességgel viseltétek annak a terhét, a felelősségét, hogy a gyászotok, hogy a nevetek – „közvagyon”.

Mi pedig, akiknek jelképünk ez a név, tanuljunk tovább Bibó Istvántól „felfeszülni a szívárványra”.

A Magyar Demokrata Fórum nevében ama november negyedik üzenet záró szavaival avatom fel ezt a Bibó-emléktáblát: „Isten óvja Magyarországot!”

Szesztay András

2. ábra: Bibó István emléktáblája, amely az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet aulájában ma is áll.

CSEHES ANDRÁS

Tiberius Sempronius Gracchus bukásának jogi aspektusai

ABSTRACT

The plebeian tribune Tiberius Sempronius Gracchus is a prominent figure in the crisis of the Roman Republic, who sought to solve the problems of his time with his agrarian law. While his downfall is often linked to the content of this law, which economically favoured the poorer classes over the landowners, it is becoming more and more widely accepted that his demise was more a result of his legal and political errors rather than the substance of his ideas. In my study, I will attempt to examine these - mainly legal - mistakes on the part of Gracchus and elucidate their role in his eventual downfall.

Keywords: Tiberius Gracchus ■ lex Sempronia agraria ■ crisis of the republic
■ land reform ■ Roman politics ■ Roman public law

I. BEVEZETÉS

„Tiberius Gracchust, a Publius fiát, addig fogják magasztalni, míg a római nép története él az emlékezetben; fiai ellenben életükben sem nyerték meg a jóérzelműek helyeslését, s haláluk után is csak azok sorába valók, kiket jogosan öltek meg.”^[1]

Marcus Tullius Cicero e sorokkal emlékezett meg De Officiis című munkájában a Gracchus család legjelentősebb tagjairól. Véleményét olvasva szembeötlő, hogy az apa iránti őszinte csodálata sem képes elfedni azon ellenérzést, amelyet fiaival szemben érzett a világtörténelem egyik legkiválóbb szónoka. A Gracchus testvérek és Cicero ugyan nem voltak kortársak, de a római történelem ugyanazon periódusában, a köztársaság hanyatlása idején éltek, és politikai, valamint ideológiai értelemben véve is egymással ellenséges csoportok, vagyis az *optimates* és a *populares* tagjai voltak. Ennek megfelelően Cicero a köztársaság felforgatóit,

[1] Cicero, De Officiis 2. könyv, 12. 43. Csengeri János fordítása.

az ősök erkölcsének és szent hagyományainak megrontóit látta a Gracchusokban, akik bár hozzá hasonlóan Róma üdvét keresték, de azt reformok sorával és a köznép támogatásával kívánták elérni. Tevékenységük számos történetíró szerint fontos mérföldköve Róma történetének, ugyanis ekkor kezdődött meg igazán látványosan a köztársaság hanyatlása, amely egy évszázadon belül teljesen új hatalmi rendszernek adta át a helyét. Éppen ezen fordulópont miatt kiemelten fontos korszak ez a római közjog iránt érdeklődők számára, hiszen a hódító háborúk következtében megszülető világbirodalom ekkor élte meg jogi rendszerének hosszú és fájdalmas átalakulását, amelyet Augustus principátusa tetőzött be.

A köztársaság korának közjogi kérdései között talán Tiberius Gracchus bukásának körülményei a legérdekesebbek. Számos történetíró és még több történész írta már le ezt a történetet, mégis különböző interpretációk sora áll a rendelkezésünkre. Ebből kifolyólag rendkívül fontos a közjogi keretek ismerete, amelyek nélkül nehéz megérteni a különböző szereplők viselkedését.^[2]

Tiberius vesztét hagyományosan törvénytervezetének tartalmával szokás indokolni, amely szerint családonként 500 *iugerumban* maximalizálták az *ager publicusból* birtokolható földterület nagyságát, az ezen mértéken felüli földeket pedig az állam visszavette, hogy azokat a szegények között ossza szét.^[3] Ennek ellenére a modern történettudomány egyre következetesebben hangoztatja, hogy a néptribunus végzetét nem elsősorban programjának tartalmi elemei, hanem az általa vétett alkotmány sértések és a köztársaság szent hagyományainak sárba tiprása váltotta ki. Az első vélemény alátámasztására előszeretettel hivatkozzák például Appianos sorait, ami alapján arra következtethetünk, hogy a fő érdeksérelem okát a földbérletek visszavonásában kell látnunk.^[4] Ennek ellenére megjegyzendőnek tartom, hogy a köztudottan gazdasági magyarázatokat kereső történetírónál is megjelenik az eljárási hibákra való utalás, tehát műve közel sem olyan egysíkú, mint ahogyan leegyszerűsítették.^[5] A kérdés tehát röviden a következő: tartalmi vagy eljárási hibák okozták a fő problémát Gracchus fellépése kapcsán?

Ezen kérdés megválaszolásához számos körülményt kell áttekintenünk, Tiberius Gracchus tevékenysége ugyanis valóban bővelkedett a kor Rómája számára szokatlan megoldásokban. Ennek kapcsán a következő dolgokat kell kiemelnünk:

- III. Attalosz Philométór Euergetés, az utolsó pergamoni király végrendelete folyamán kialakuló helyzetből ki akarta zárni a *senatust*, holott a pénzügyek és külügyek kezelése alapvetően *senatusi* igazgatás alá tartozott,

[2] Lintott, 2009, 2.

[3] A lex Sempronia agraria részletes jogi konstrukciója kapcsán ld. Pókecz, 2009, 148-149.

[4] Appianos, Rhómaika XIII. 10. 39.

[5] Appianos, Rhómaika XIII. 17. 71.

- az *ager publicus* ügyének előmozdítása és a földtörvény sikerre vitele érdekében a népgyűlésre támaszkodott, és nem a *senatus*ra, valamint számos eljárási hibát vétett,
- a népgyűléssel visszahívatta pozíciójából hivataltársát, Marcus Octavius néptribunust, mielőtt annak hivatali éve lejárt volna, és
- hivatali ideje lejártát követően újra akarta magát választtatani a néptribunusi tisztségre.

A következőkben ezeket a tényezőket vesszük sorra és vizsgáljuk meg, amelynek következtében reményeink szerint tisztábban fogjuk látni a probléma gyökerét.

II. ATTALOS PHILOMÉTÓR EUERGETÉS VÉGRENDELETE

Plutarkhosz Tiberius Gracchusról szóló életrajzában írja le III. Attalosz pergamoni király végrendeletének történetét, ami egyértelműen jelzi, hogy a kronológiai egybeesésen túl ő is fontos kapcsolatot lát Gracchus bukása és a végrendelet kezelése között.

A király végrendeletében a római népre hagyta országát, és azt tette örökösévé. Tiberius, mint az év egyik néptribunusa a tömegek megnyerése és reformjai anyagi fedezetének megteremtése érdekében törvényjavaslatot terjesztett elő arra vonatkozóan, hogy az így befolyt összeget a földosztásban részesülő polgárok között osszák szét, így azok ebből tudták volna finanszírozni birtokaik felszerelését és a munkájuk megkezdését. A legnagyobb probléma azonban Gracchus azon kijelentésével volt, hogy a *senatus* még a pergamoni városok ügyében sem jogosult dönteni, mert ebben az ügyben is ő maga fog előterjesztéssel élni a nép számára. Plutarkhosz szerint ez rendkívül mélyen sértette a *senatust*, amit csak tetézett Tiberius szomszédjának azon állítása, hogy a pergamoni Eudemosz, aki a végrendelet hírért hozta a rómaiaknak, koronát és bíborpalástot ajándékozott Tiberiusnak mint Róma leendő királyának.^[6] Ugyan az egyeduralomra törés gyakori demagóg vád volt a kor Rómájában, és Tiberius tevékenysége folytán is többször felmerült, az átlagemberek számára azonban talán ebben az esetben volt a leghihetőbb, ugyanis egy valóságos király végrendelete kapcsán merült fel, amelynek végrehajtása érdekében Tiberius is látványosan sokat fáradozott.^[7]

A *senatus* ezen fejleményekre való érzékenységének megértéséhez tudnunk kell, hogy Gracchus eredetileg az ő hatáskörükbe eső területeken kívánta a mellőzésüket. Ugyan a *senatus* hatásköre soha nem került konkrétan megállapítás-

[6] Plutarkhosz, *Vitae Parallelae*, Tiberius Gracchus 14.

[7] Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a senatori rend hagyományos „zsigeri királyellenességét” sem, ami kiegészült azzal a félelemmel, hogy egy népszerű és sikeres egyén a köznép tömegeinek támogatásával képes lenne felszámolni a köztársaság politikai rendszerét. A témában ld. Havas – Hegyi – Szabó, 2007, 108-109.

ra, számos kérdéskört tételes szabályok utaltak jogkörükbe, ami kiegészült azal, hogy a testület minden általa fontosnak ítélt kérdést megvizsgálhatott, majd ezt követően arról véleményt nyilváníthatott. Ennek megfelelően egyértelműen a *senatus* hatáskörébe tartozott például, hogy az *auctoritas patrum* értelmében a törvényhozó vagy *magistratus*-választó *comitia centuriata* határozatait utólagosan jóváhagyhatták.^[8] Attalos végrendelete kapcsán azonban sokkal fontosabb, hogy a *senatus* számottevő befolyást gyakorolhatott a diplomáciai tárgyalások, nemzetközi szerződések, valamint a háború és béke kérdésében, valamint komoly befolyással bírt az államvagyon kezelése és az államháztartás vitele kapcsán.^[9]

Zlinszky János szintén leírja, hogy a pénzügyek és a külügyek a *senatus* igazgatása alá tartoztak, amire a testület rendkívül kényesen vigyázott. Véleménye szerint a Gracchusok bukása is oda vezethető vissza, hogy a *senatus* egyszerűen nem akarta kiengedni a kezéből e két területet.^[10]

Mindezekből világosan láthatjuk, hogy Tiberius Gracchus III. Attalosz végrendeletének ügyében súlyosan megsértette a *senatus* tekintélyét és a politikai status quót, amelyet nem csak a tekintélyes testület, de egyetlen konzervatívabb római sem hagyhatott figyelmen kívül. A köztársaság berendezkedésének alapjait sem kímélő Gracchus ugyan rövid távon még képes volt ezen keretek szétfeszítésére népszerű intézkedéseivel, de a szentnek tartott hagyományok felrúgása hosszú távon számára sem bizonyult kifizetődőnek.

III. A *LEX SEMPRONIA AGRARIA* KAPCSÁN FELMERŰLŐ PROBLÉMÁK

Tiberius Gracchus agrártörvénye, a *lex Sempronia agraria* egy jogilag is aprólékosan kidolgozott koncepció volt, amely a *senatori* nagybirtokosoktól érkező támadásokat elsősorban tartalmának köszönhette. Ugyanakkor azt is szükséges megjegyeznünk, hogy Gracchus szövetségeseinek körében számos dúsgazdag földbirtokost találunk, ami arra enged következtetni, hogy a konfliktus okai túlmutatnak a gazdasági érdekeken.^[11] Publius Licinius Crassus Dives Mucianus birtokainak nagysága például – az *ager publicus*on és az *ager privatus*on fekvő területek együttes figyelembevételével – akár a százezer *iugerum*ot is elérhette.^[12]

Tiberius Gracchus azonban, azon túlmenően, hogy törvénye céljaival a nagybirtokosok érdekeit sértette, olyan eljárási hibát is vétett, amely a konzervatív körök és a tekintélyéhez görcsösen ragaszkodó *senatus* szemében talán sokkal nagyobb bűnnek számított, mint maga a törvény tartalma, ugyanis ez a köz-

[8] Földi, 2013, 92-99.; Kelemen, 2022, 74.

[9] Pókecz, 2009, 143-144.

[10] Zlinszky, 1998, 67-68.

[11] Briscoe, 1974, 125.

[12] Alföldy, 2002, 55.

társaság szent hagyományait hagyta figyelmen kívül. Ahogy már utaltunk rá, a *senatus*nak az *auctoritas patrum* értelmében joga volt a törvényhozó *comitia centuriata* határozatainak utólagos jóváhagyására, és ezen aktus nélkül a népgyűlés határozatai nem bírtak jogi kötőerővel. Ezt egészítette ki Kr. e. 339-ben a *lex Publia Philonis*, amely kimondta, hogy a beterveztendő törvényjavaslatokhoz is szükség van a *senatus* előzetes jóváhagyásának megszerzésére, amelynek célja éppen a Gracchuséhoz hasonló, demagógnak bélyegzett törvényjavaslatok kivédése lehetett.^[13] Azon túlmenően azonban, hogy egyik forrásunk sem említi a *senatus* akár előzetes, akár utólagos jóváhagyását Tiberius törvénye esetében, inkább azt sugalmazzák, hogy Gracchus tudatosan próbálta kerülni a *senatus*-sal való együttműködést, noha erre nem mindig volt lehetősége. Ennek kapcsán Henderson is arra a következtetésre jut, hogy Gracchus a *senatus*-sal való előzetes egyeztetés nélkül vitte tervét a népgyűlés elé.^[14]

További érdekes adalékokkal szolgálhat Tiberius cselekedeteinek vizsgálata a földreform elfogadásának menete alatt. Ha ugyanis elmélyedünk a forrásokban, bizonyos szempontból egy kapkodó, tapasztalatlan politikust láthatunk, aki meglehetősen gyorsan szeretne volna elfogadtatni a törvénytervezetét, és vélhetően ez állt a legtöbb eljárási hiba mögött is. Ez főleg Plutarkhosz művéből vezethető le, mint az eseményekről értekező legrészletesebb antik beszámoló. A szövegben ugyanis azt olvashatjuk, hogy az első akadály kezelésének sikertelensége után Gracchus Licinius és Sextius korábban sikeresen alkalmazott módszerével próbálkozott, és ő is a néptribunusi vétőjog használatával próbálta megtörni Octavius és köre ellenállását. Azonban ez egy meglehetősen időigényes folyamat volt, így inkább mégis a szavazás keresztülvitele mellett döntött, amiből kiközösítette a *senatus* előtt való megegyezés lehetősége. Ennek rövidesen megnyilatkozó lehetetlenségére reagálva viszont ismét a népgyűlés elé járult, ahol végül szavazások során vitte keresztül a *lex Sempronia agraria* elfogadását.^[15]

Mégis mi lehet az oka Tiberius látszólagos kapkodásának? Egyrészt meg kell jegyeznünk, hogy Gracchus ugyan komoly háttérrel és számos támogatóval rendelkezett, de életkorából adódóan viszonylag fiatal és tapasztalatlan szereplője volt a római politikának. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy hírneves apja korai halála miatt nem volt lehetősége arra sem, hogy tőle tanulja el a kor politikai finomságait, így alábecsülhette azon kisebb formákat, amelyek viszont nagyon is jelentősnek számítottak. Másrészt a Kr. e. 133-as év kedvező körülményeit kell megemlítenünk, Tiberius ugyanis érzékelte, hogy eljött számára a megfelelő idő a változások véghezvitelére, ami valószínűleg csak fokozta tettekkészségét, hiszen minden megfelelő pozícióban tudhatott támogatókat, illetve fő ellenlábasai távol voltak Rómától.

[13] Pókecz, 2009, 144.

[14] Henderson, 1968, 54.

[15] Plutarkhosz, *Vitae Parallelae*, Tiberius Gracchus 10-12.

IV. OCTAVIUS TISZTSÉGÉTŐL VALÓ MEGFOSZTÁSA

Marcus Octavius néptribunusi hivatalából való letétele volt Tiberius Gracchus működésnek legnagyobb indulatokat előidéző eseménye. Ezen nem is csodálkozhatunk, ha számításba vesszük, hogy a *magistratusok* nem voltak elmozdíthatóak tisztségükből, illetve, hogy milyen odaadással védték a néptribunusok tekintélyét a rómaiak.^[16] Az sem lehet meglepő tehát, hogy minden forrásunk, hozzáállástól és nézőponttól függetlenül, kiemeli ezt az eseményt, mint a szent hivatal tekintélyét ért súlyos megrázkódtatást, amelyet teljes egészében már soha többé nem sikerült visszaállítani.

Florus, aki egyébként meglehetősen negatív véleménnyel van a Gracchus testvérek tevékenységéről, éppen a néptribunusi hivatal meggyalázását emeli ki, azonban nem említi Octavius nép általi visszahívását. Az ő szövegváltozatában, miután Octavius szembeszállt Gracchussal a törvényjavaslat kapcsán, ez utóbbi rátette a kezét – amely a letartóztatást, a bíróság elé idézést fejezte ki –, majd lekergette a szószékről. Florus szerint Octavius ekkor megrettent, hogy megölik, és ebből kifolyólag gyorsan lemondott a tisztségéről.^[17]

Velleius Paterculus szintén nem ír Octavius népgyűlés általi visszahívásáról. Művének az eseményeket feldolgozó részében mindössze annyit olvashatunk, hogy Gracchus a közösség javát védő hivatali *collegáját* megfosztotta tisztségétől.^[18]

Appianos műve, amely a ránk maradt antik beszámolók egyik legterjedelmesebbike, azonban már részletesen leírja Marcus Octavius Tiberius Gracchussal való vitájának és visszahívásának eseményeit. A történetíró szerint Octaviust a vagyonos római elit bérelte fel Tiberius törvényjavaslatának megakadályozására, amire minden esélye meg is volt, hiszen néptribunusként szabadon élhetett tiltakozási jogával *collegája* minden cselekményét illetően.^[19] Néptribunusi tisztségén túlmenően pedig származása is alkalmassá tette ezen szerep véghezvitelére, hiszen családja soha nem mélyedt el a kor politikai küzdelmeiben, és ősei is inkább a köztársaságnak tett szolgálataikról voltak ismertek.^[20] Így történhetett meg, hogy miután két egymást követő napon is meghiúsította a törvénytervezet népgyűlés előtt való ismertetését, a felfokozott hangulat következtében – és a jelen lévő optimáták tanácsára – a vita a *senatus* elé került, ahol azonban Gracchus sértegetésén túl semmi érdemi esemény nem történt. Appianos szerint Tiberius ennek következtében kirohant a népgyűlésre, és kijelentette, hogy másnap Octavius néptribunusi hivataláról tűz ki szavazást, azzal a céllal, hogy hivataltársát megfosssa tisztségétől. Mivel a fenyegetés semmiféle hatást nem gyakorolt Octavius hozzáállására, így a következő napon ténylegesen megtar-

[16] A Római Köztársaság magistratusainak megismeréséhez ld. Pókecz, 2014; Földi – Hamza, 2023.

[17] Florus, *Epitome de Tito Livio bellorum omnium annorum II.* könyv III. 14.

[18] Velleius Paterculus, *Historia Romana II.* könyv 2.

[19] Appianos, *Rhómaika XIII.* 12. 48-54.

[20] Earl, 1960, 664.

tották a szavazást, amely Octavius visszahívásához és közvetve a földtörvény elfogadásához vezetett.^[21]

Ki kell emelnünk, hogy Appianos különös hangsúlyt fektet annak leírására, hogy Gracchus el akarta kerülni *collegája* mindaddig példa nélküli visszahívását. Ugyan ő maga hirdette ki és vitte végig következetesen a néptribunus letételét, de a szavazás során több ízben is kísérletet tett Octavius megnyerésére. Először is, a szavazást csak a *senatusi* incidens másnapján tartották, Octavius változatlan ellenállásának következtében, másodszor pedig, Gracchus mind az első *tribus* szavazata után, mind pedig a döntő szót kimondó, tizennyolcadik *tribus* szavazata előtt is újra megkísérelte Octavius meggyőzését a reformok szükségességéről. Feltételezhetően maga Tiberius is érezte, hogy mindaddig példátlan cselekedete jelentős következményekkel járhat, így amolyan legvégső megoldásként tekintett rá, amit szíve szerint inkább igyekezett volna elkerülni. Ezzel párhuzamosan, Octavius is tisztában volt azzal a ténnyel, hogy Gracchus és reformjának támogatói közjogi csapdába estek. Mivel néptribunusi vétője ellen nem volt hatékony eszközük, ezért csak letételében reménykedhettek, amit azonban nem a római jogból, hanem a görög filozófiából vezettek le. Éppen ezért azzal a tétellel, hogy Octavius hagyta magát megfosztani a tisztségétől, ahelyett, hogy lemondott volna, hosszú távon saját támogatóinak pozícióját erősítette, akik inentől könnyen érvelhettek Tiberius ellen, mint aki megsértette a szent hivatalt és nem tiszteli a köztársaság hagyományait.

Octavius néptribunusi tisztségéből való visszahívásának másik, rendkívül részletes leírását Plutarkhosz művéből ismerjük. Véleménye szerint a vagyontkat féltő gazdagok környezeték meg Octaviust, hogy álljon ellen Gracchus reformjainak, hiszen érzékelték, hogy más módon nem képesek megakadályozni a tömegek által is ésszerűnek és igazságosnak tartott törvényjavaslatot. A történetíró szerint Octavius eredetileg Tiberius bizalmas híve volt, és sokáig nem is akarta a gazdagok ügyét támogatni, míg végül az erőszaknak és saját anyagi érdekeinek engedve mégis Gracchus ellen fordult.^[22] A szöveg további része fő pontjait tekintve hasonlóan írja le a népgyűlés előtt zajló viták történetét, azonban érdekes adalékkal szolgál Tiberius néptribunusi hatalmát illetően, leírja ugyanis, hogy amikor egyértelművé vált a törvényjavaslat körüli vita megoldhatatlansága, Tiberius megbénította az állami szervek működését: „rendeletileg megakadályozta minden állami hivatal működését, amíg a törvényjavaslat sorsáról döntés nem történik. Saturnus templomára saját pecsétjét ütötte rá, hogy a quaestorok se be, se ki ne vihessenek semmit, ezenkívül kihirdette, hogy a rendeletnek ellene szegülő praetoroknak bírságot kell fizetniük, úgyhogy félelmükben beszüntették hivatali működésüket”.^[23]

Ebből is világosan látható, hogy a rómaiak mekkora tisztelettel viseltettek a néptribunusok és egyáltalán a tisztségviselők hatalma iránt. Tiberius ugyanis

[21] Appianos, Rhómaika XIII. 12. 48-54.

[22] Plutarkhosz, Vitae Parallelae, Tiberius Gracchus 10.

[23] Plutarkhosz, Vitae Parallelae, Tiberius Gracchus 10. Máthé Elek fordítása.

néptribunusi tisztségéből kifolyólag ténylegesen is képes volt az államgépezet működésének leállítására. Greenidge szerint az a tény, hogy ezt az intézkedést a gyakorlatban is sikerült megvalósítani, Gracchus teljes támogatásának, hovatovább mindent elsősoró hatalmának bizonyítéka. Véleménye szerint egy rosszul támogatott néptribunus képtelen lett volna egy ilyen horderejű intézkedést a gyakorlatban is foganatosítani, amelynek következtében csak egyszerűen neveltségessé tette volna magát teljesíthetetlen intézkedésével.^[24]

Plutarkhosz rendkívül szemléletesen fejt ki Octavius letételének következményeit is, amelyek nemcsak a néptribunusi tisztség reputációjának csökkenésében, hanem Gracchus köznép előtti megítélésében is mérőföldkőnek tekinthetők. Érdekes epizódja ennek Tiberius jogvitája Titus Anniusszal, aminek témája a tisztségétől megfosztott néptribunus közmegvetésnek való kitétele volt. Amikor ugyanis Tiberius a népgyűlés előtt akart vádat emelni Annius ellen, az szokatlan módon egy kérdést intézett Gracchushoz: „Ha az a szándékod, hogy engem meggyalázz és megszegyeníts, s én egyik tribunustársadhoz folyamodom, aki védelmemre kel, te viszont haragra gyűlsz, vajon megfosztod-e emiatt hivatalától?”^[25] Titus Annius tehát a teljes népgyűlés nyilvánossága előtt kérdezte arról Tiberiust, hogy mostantól kezdve bármely hivataltársát visszahívattatná-e pozíciójából a népgyűléssel, ha az nem ért egyet az ő – akár teljes mértékben önös – elképzeléseivel. Plutarkhosz szerint a kérdés olyannyira meglepte az egyébként kiváló szónok hírében álló Gracchust, hogy inkább elhallgatott.^[26]

Ennek az eseménynek szinte egyenes következménye volt Tiberius beszéde a néphez, amellyel cselekedeteit szándékozott igazolni. Plutarkhosz szerint ugyanis érzékelte, hogy Octavius néptribunusi tisztségtől való megfosztását a társadalom minden csoportja sérelmesnek tartotta. A köznép ugyanis rettegett attól, hogy a védelmezésére létrehozott néptribunusi tisztség ezzel egy csapásra elvesztette minden hatalmát, és súlytalanná vált a nyilvános megaláztatás következtében. Gracchus beszédének fő mondanivalóját szintén a Párhuzamos életrajzokból ismerjük.^[27]

„A tribunus személye szent és sérthetetlen, így érvelt, mert a népnek van szentelve és a nép érdekeiért harcol. De ha hűtlenné válik hivatásához, ha igazságtalanul jár el a néppel szemben, ha megakadályozza hatalma gyakorlásában és megghiúsítja szövazati jogát, önmagát fosztja meg méltóságától, mert nem végzi el azt, amiért kapta; ha nem így volna, a néptribunus lerombolhatná a Capitoliumot, és felgyújthatná a haditengerészet szertárát, és mégis néptribunus maradna. [...] Nem lehet tehát igazságos dolog, hogy a nép érdekei ellen vétő tribunus megtarthassa sérthetlenségét, amelyet a nép érdekeinek védelmezésére kapott. Ha a tribunus a tribusok szövazatának többségével joggal nyerte el méltóságát, miért ne veszthetné el ugyanolyan igazságosan valamennyi tribus egyhangú szövazatával?”^[28]

[24] Greenidge, 2018, 122.

[25] Plutarkhosz, Vitae Parallelae, Tiberius Gracchus 14. Máthé Elek fordítása.

[26] Plutarkhosz, Vitae Parallelae, Tiberius Gracchus 14. Máthé Elek fordítása.

[27] Plutarkhosz, Vitae Parallelae, Tiberius Gracchus 15. Máthé Elek fordítása.

[28] Plutarkhosz, Vitae Parallelae, Tiberius Gracchus 15. Máthé Elek fordítása.

Tiberius érvelése azért különösen figyelemreméltó, mert gondolataiból akár a népszuverenitás elvének csírái is kiolvashatóak.^[29] Véleménye szerint ugyanis a néptribunus, akinek rendeltetése, hogy a nép érdekeiért harcoljon, semmiféle körülmények között nem szállhat szembe azokkal. Ha azonban ez mégis megtörténik, a népgyűlés, ami a *tribusok* többségének szavazatával választotta meg tisztségére, ugyanazon módon meg is foszthatja attól, ahogy arra számos analógiát is igyekezett találni. Természetesnek vehető azonban, hogy bár indoklása rendkívül világos és meggyőző volt, mégsem érhetett célt, ugyanis a görög filozófia szellemisége és logikája ütközött itt a római jog gondolkodásmódjával és régi szokásaival.

V. A NÉPTRIBUNUSI TISZTSÉGRE VALÓ ÚJRAVÁLASZTÁS PROBLÉMÁJA

Szintén eljárási problémaként került meghatározásra, hogy Tiberius újra akarta magát választatni a néptribunusi tisztségre. Ennek kiindulási pontja, hogy a Római Köztársaság születésétől kezdve az annuitás és a kollegialitás biztosította annak megakadályozását, hogy újra egyedulalom alakulhasson ki. Az annuitás elve szerint a *magistratusok* hivatali ideje egy évben lett meghatározva, míg a kollegialitás értelmében oszthatatlanul birtokolták az *imperiumot*, így mindegyiküket megillette a főhatalom teljessége.^[30]

Gracchus újraválasztásának útjában egészen pontosan az annuitás elve és annak a rómaiak által kimunkált rendszere állt. Mivel az annuitás elve azt fejezte ki, hogy a tisztségviselők hivatali ideje meghatározott időtartamra, vagyis 1 évre lett megállapítva, a rómaiak interpretációjában azt jelentette, hogy mivel egy személy hivatalviselésének időintervallumát hivatott korlátozni – tehát funkciója éppen az, hogy senki ne tölthesse be folyamatosan a hivatalokat egy évnél tovább –, így szükségszerűen magában hordozta a következő évre való újraválasztás tilalmát is.

Gondolatmenetünkhöz azonban hozzá kell tennünk, hogy számos alkalommal láthatjuk az egy évben maximalizált tisztségviselés, és ebből következően az annuitás elvének figyelmen kívül hagyását. Ennek talán legekleatásabb példái a már említett, Kr. e. 367-es földtörvény névadói Licinius és Sextius néptribunusok, akiket Livius szerint tíz alkalommal is megválasztottak törekvéseik keresztülvitele érdekében.^[31] Valószínűleg éppen ezen, a római arisztokrácia számára meglehetősen kellemetlen eseménysor következtében alakult ki az a szokásjog, ami innentől fogva határozottan helytelenítette egy személy azonos tisztségre való újbóli megválasztását.^[32]

[29] Pókecz, 2009, 149.

[30] Benedek – Pókecz, 2021, 22.

[31] Livius, *Ab Urbe condita* 6. könyv, 42.

[32] Pókecz, 2009, 150.

Appianos szerint a néptribunusi választások közeledtével egyre világosabbá vált a földreformot ellenzők táborának azon törekvése, hogy saját embereiket ültessék a tisztségbe. Ez azzal is kiegészült, hogy Octavius tisztségétől való megfosztása óta az optimatáknak nyílt követelésük volt Gracchus megbüntetésére a hivatal megsértéséért, amire, a szokásoknak megfelelően, csak hivatali idejének lejártát követően kerülhetett volna sor.^[33] Ebből kifolyólag Gracchus újra jelöltette magát a néptribunusi tisztségre, hiszen ebben látta annak módját, hogy politikai ellenfeleinek felelősségre vonása alól megmeneküljön.^[34] Ez a lépés azonban újabb problémákat indukált a népgyűlés előtt. Ugyan az első két *tribus* Gracchus mellé állt, de ezt követően tiltakozási hullám indult az újráválasztás tilalmának örve alatt, amelynek kapcsán – a kérdés megnyugtató rendezettségének hiánya következtében – a néptribunusok sem tudtak egyértelmű döntést hozni, és a szavazást másnapra halasztották. A fokozódó indulatok miatt a következő szavazásra már Tiberius is barátai és támogatói körében érkezett, és végül harcra került sor a két tábor hívei között. A kialakuló zűrzavarban a többi néptribunus elmenekült a helyszínről, ami különböző, gyorsan terjedő szóbeszédnek alapjául szolgált az egész városban, például, hogy Gracchus a népgyűlést is kizárva, önhatalmúlag nyilvánította magát néptribunusnak a következő évre, illetve többi hivataltársát is megfosztotta a méltóságától.^[35]

Ezekből a valószerűleg tudatosan terjesztett, lejárató szándékú híresztelésekből érzékelhetjük a legkomolyabban, hogy mekkora hiba volt Tiberius részéről Octavius tisztségéből való visszahívása. A tömegek ugyanis ettől a ponttól kezdve úgy tekintettek Gracchusra, mint aki céljai elérése érdekében bármikor képes megszegni a köztársaság törvényeit, és még azt is sokan elhitték, hogy egyeduralomra tör, amely a rómaiak szemében az elképzelhető legnagyobb bűnök egyikének számított. Ezek az események vezettek végül a *senatus* összeüléséhez, amely után Scipio Nasica, az akkori *pontifex maximus* vezetésével a *senatorok* egy csoportja megtámadta és agyonverte Gracchust és híveit.

VI. ÖSSZEGRZÉS

Tiberius Sempronius Gracchus bukásának története örök időkre összeforrott agrártörvényével, vagyis a *lex Sempronia Agrariá*val. Ugyan a történettudomány hagyományosan ezen törvény tartalmát jelöli meg a néptribunus bukásának és tragikus halálának okaként, véleményem szerint elsősorban az általa vétett jogi és politikai hibák felelősek ígéretes karrierjének idő előtti végéért. Gracchus ugyanis kitűnő neveltetése és jelentős támogatói ellenére sem tekinthető a római politika tapasztalt szereplőjének. Ugyan jól kidolgozott koncepcióval lépett

[33] Appianos, Rhómaika XIII. 14–15. 58–66.

[34] Mommsen, 1877, 118.

[35] Appianos, Rhómaika XIII. 14–15. 58–66.

fel a köztársaság válságának rendezése céljából, programjának következetes véghezvitele már meghaladta politikai ravaszságát és állhatatosságát.

Hibáit négy fő csoportba rendezve elemeztem, amelyek közül az első III. Attalosz pergamoni uralkodó végrendeletének kezelése volt. Ennek kapcsán ugyanis egyrészt megfogalmazódott ellene az egyeduralomra törés vádja, másrészt pedig súlyosan megsértette a *senatus* tekintélyét is. E testület alá tartozott ugyanis a római pénzügyek és külügyek kezelése, így Gracchus azon kijelentése, hogy a *senatus* a pergamoni városok ügyében sem jogosult döntést hozni, azt eredményezte, hogy megsértette a politikai status quót és sok hagyománytisztelő embert fordított maga ellen.

Gracchus hibáinak második csoportja a földtörvény elfogadása kapcsán fogalmazható meg. Itt egyrészt újfent a *senatus* hatáskörének megsértését kell kiemelnünk, melynek értelmében a testületnek joga volt mind a betérjesztendő törvényjavaslatok előzetes, mind a törvényhozó *comitia centuriata* határozatainak utólagos jóváhagyásához. Másrészt Gracchus politikai tapasztalatlanságát kell megemlítenünk, melynek bizonyítéka egyrészt fiatalságában, másrészt programjának kapkodó végrehajtásában keresendő.

Marcus Octavius tisztségétől való megfosztását tartom Gracchus legjelentősebb hibájának, ami azonban szükségszerű velejárója lett az agrártörvény elfogadásának. Ennek kapcsán természetesen azon jogsértést kell először megemlítenünk, mely a néptribunusi hivatal birtokosának idő előtti visszahívásáért és megalázásáért volt felelős. Nemcsak a néptribunus tekintélyét ért sérelmet tarthatjuk azonban fontosnak, hanem Tiberius és Octavius párharcát is. Politikai ellenfelei ugyanis tökéletes jogi csapdába csalták Gracchust, melyből gyakorlatilag csak vesztés út vezethetett előre, hiszen vagy reformjait kellett volna feladnia, vagy a törvény mielőbbi elfogadásának érdekében jogtalan eszközökkel eltávolíttania hivataltársát.

Gracchus utolsó hibája, hogy a római jog hagyományaival szemben újra akarta magát választatni a néptribunusi tisztségre, mely ütközött az egyeduralom kialakulását megakadályozni hivatott annuitás elvével. Mivel már az előző pontok kapcsán is rendre felmerült ellene az egyeduralomra törés vádja, így joggal feltételezhetjük, hogy ekkora már sokan tekintettek rá olyan politikusként, aki céljai érdekében bármikor képes megszegni a köztársaság törvényeit. Ugyan a történetírók szerint éppen saját biztonsága érdekében kívánta a sérthetetlenséget biztosító hivatal újbóli elérését, ellenfelei számára mégis ez volt az a bizonyos utolsó csepp, melynek következtében – szintén törvénytörő módon – a nyílt utcán gyilkolták meg híveivel együtt.

Összességében Tiberius Gracchus bukásának fő okaként határozottan a Köztársaság törvényeinek többszöri megsértését szeretném kiemelni, mely a *senatus* hatásköreitől a néptribunusi tisztségen át számos elementáris jogintézményt érintett. Ebből is jól látható, hogy milyen szinten tisztelték és komolyan vették a jogot Rómában, amellyel azonban a későbbiekben is sokan igyekeztek sikertelenül visszaélni. Azt, hogy a jogi formalitások mennyire meghatározóak voltak a rómaiak számára, Augustus tanulta meg igazán, akinek öröksége azonban éppen

abban mutatkozott meg, hogy fokozatosan felszámolta a köztársasági rendszert, hogy az egy újfajta egyeduralomnak adja át a helyét.

IRODALOM

- Alföldy Géza (2002): *Római társadalomtörténet*. Osiris, Budapest.
- Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila (2021): *Római magánjog*. Ludovika, Budapest.
- Briscoe, John (1974): Supporters and Opponents of Tiberius Gracchus. In: *The Journal of Roman Studies*. 64.
DOI: <https://doi.org/10.2307/299264>.
- Earl, D. C. (1960): M. Octavius, Trib. Pleb. 133 B.C., and His Successor. In: *Latomus*. 19/4. sz.
- Földi András – Hamza Gábor (2023): *A római jog története és Intitúciói*. Novissima, Budapest.
- Földi András (2013): Adalékok a tekintély (auctoritas) fogalmának eredetéhez. In: Máthé Gábor – Révész T. Mihály – Gosztanyi Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Greenidge, A. H. Jones (2018): *A History of Rome. From the Tribune of Tiberius Gracchus to the End of the Jugerthine War B.C. 133–104*. Routledge, New York.
- Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit (2007): *Római történelem*. Osiris, Budapest.
- Henderson, M. M. (1968): Tiberius Gracchus And The Failure Of The Roman Republic. In: *Theoria: A Journal Of Social And Political Theory*. 31.
- Kelemen Miklós (2022): Az európai közjog alapjai, értelmezése. In: Földi András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Lintott, Andrew (2009): *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford University Press, New York.
DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198150688.001.0001>.
- Mommsen, Theodor (1877): *A rómaiak története. V. kötet*. Franklin Társulat, Budapest.
- Pókecz Kovács Attila (2009): A Római Köztársaság válsága I. (I. E. 133–44). In: *Jura*. 15/2. sz.
- Pókecz Kovács Attila (2014): *A Királyság és a Köztársaság Közjogi Intézményei Rómában*. Dialóg Campus, Pécs.
- Zlinszky János (1998): *Ius publicum*. Osiris, Budapest.

URBÁN ERIKA

Numen, auctoritas, imperium – A római tekintélyfogalom egyes aspektusainak értelmezése és azok megjelenése a jungi archetípusok tükrében

ABSTRACT

There is a very rich literature on the Roman concept of authority, especially in relation to Augustus. Many writings on Augustus of Numen approach the Roman concept of authority from a religious perspective, examining it from the point of view of the imperial cult as an integral extension of Roman religion. The present work attempts to elucidate the specificities of the Roman concept of authority, and in particular the phenomenon of the numen Augusti, within the framework the Jungian system of archetypes. This is achieved through a clarification of the concepts of numen, auctoritas and imperium in light of the Jungian archetypes.

Keywords: Augustus ■ numen ■ auctoritas ■ imperium ■ authority
■ Jung ■ archetype ■ anima ■ roman religion

Cicero *Az istenek természetéről* szóló vallásfilozófiai művében a római vallás sajátos jellegére mutat rá, amikor így ír: „Est enim pietas iustitia adversum deos; cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas?”^[1], azaz: „Mert a jámborság igazságosság az istenekkel szemben; de milyen jogról is lehetne szó velük kapcsolatban, amikor az embernek nincs semmi közössége istennel.”

Az isten és ember közötti közösség hiánya a római vallás azon sajátos jellegéből adódik, hogy az, számos más vallástól eltérően, nem rendelkezett olyan isteni kinyilatkoztatással, amely alapvetően meghatározta volna az ember és isten közötti kapcsolat mikéntjét. Emiatt a rómaiaknak az istenekhez fűződő viszonya különleges jelentőséggel bírt, akaratukat, szándékaikat szüntelenül fürkészní kellett, jóindulatuk, segítségük elnyerésére. Ebben a fürkészní folyamatban – isteni kinyilatkoztatás híján – ezért az istenekkel való kapcsolatfelvétel során a különös hangsúly tevődött a kimondott szó erejére.

[1] Cicero, 1985, 116.

Azzal, hogy a hivatalos római kultuszban „az isten és ember közötti kommunikáció nem spontán, hanem mesterséges úton, speciális hozzáértés segítségével, nehézségek leküzdése árán jön létre...”,^[2] Köves-Zulauf nemcsak a római vallás sajátosan kettős, implicit jellegét emeli ki, de egyben magyarázatát is adja a római vallásnak e kettőségből eredő kommunikációs nehézségeiből adódó vallási feszültségnek. Adamik Tamás e feszültséget okozó kettősséget azzal magyarázza, hogy „az állami felszín alatt magántöbbség húzódik meg; a szent tárgyak mélyén csupán tudott, de nem ábrázolt isteni személy rejtőzik; a kultikus tett mitikus eseményt jelenít meg; a történelem a teológia jelmeze; a mágia az istenvallás leple...”.^[3] A római vallásban tehát semmi sem olyan, amilyennek látszik. Ezért aztán nem is csoda, hogy a római vallás egyes jelenségeinek eredetét illetően számos tudományos irányzat egymástól eltérő álláspontra helyezkedett.

A római vallás mágikus jellegét hangsúlyozó, ún. (dinamikus) manaista irányzat arra mutat rá, hogy a római vallás kezdetben nem az istenekben, hanem a dolgokban, később pedig a személyekben rejlő titokzatos erőkből hitt. A személyes istenek képzete épp ezekből a manaképzetektől fejlődött ki.^[4] A kezdetben pusztán dolgokban megfigyelt természetfeletti erő a római vallás történeti fejlődése során később bizonyos személyekben manifesztálódott: a hajdanán személytelen mágikus erők lassanként egybeforrtak az azt megjelenítő személlyel, és a korábban „csak” emberfeletti képességekkel rendelkező vezető alakját isteni magaslatokba emelték. Ezt a folyamatot kíséri végig a *sacer, numen, deus* fogalmak megjelenése a római vallás egyes fejlődési szakaszaiban, melyek „sort alkotnak, s melyekben a személyes jelleg egyre erősebben érvényesül”,^[5] de ugyanez a tendencia figyelhető meg a személytelen, mágikus hatóerővel kapcsolatos kifejezések eredetileg semleges nemének a későbbiek során hímnemű és nőnemű (perszonalifikálódó) formában való használatában is (pl. *augus, venus, numen* stb.).

A kifejezetten a személyben megnyilvánuló isteni működés kapcsán a *numen* fogalmának kiemelkedő szerepe van. Ami a fogalom eredetét illeti, a *numen* szó legkorábbi előfordulásában Acciusnál *nomen et numen Iovis* formában jelenik meg,^[6] amelyet Wagenvoort úgy magyaráz, hogy az ősbibb, manaisztikus erőt jelképező *numen* kifejezéshez az istenfogalom személyesítése során társult később hozzá a *nomen* szó.^[7] Pötscher azzal érvel, hogy a két fogalom egyetlen tiszttség különféle aspektusait fejezi ki, érvelését pedig azzal magyarázza, hogy a római hadvezér különféle funkcióit is az egymással átfedésben lévő *ductus, imperium, auspicium* fogalmakkal nevezték meg.^[8] Véleményem szerint a Wagenvoort-féle

[2] Köves-Zulauf, 1995, 3.

[3] Adamik, 2009, 43.

[4] Köves-Zulauf, 1995, 17.

[5] Köves-Zulauf, 1995, 32.

[6] Nótári, 2003, 35.

[7] Wagenvoort, 1956, 74.

[8] Pötscher, 1988, 449.

elképzelés abból a szempontból hiányos, hogy nem ad magyarázatot arra, hogy ha a megszemélyesített istenre utaló *nomen* szó a *numen* fejlődésének az eredménye, akkor milyen okból szerepel a kifejezésben a két fejlődési fokot jelző szó egyszerre, és miért ebben a sorrendben. Véleményem szerint a *nomen* kifejezés ebben a *nomen et numen Iovis* formájában a római vallásban érvényesülő, a név használatához fűződő speciális szabályokkal is összefüggésbe hozható, és Pötscher koncepcióját támasztja alá. Köves-Zulauf mutat rá arra, hogy a római valóságban a névhasználat aköré az ősi hiedelem köré szerveződött, hogy a név és a nevet viselő személy valamilyen módon azonosak egymással,^[9] így különösen a felidézés és az *evocatio* kapcsán (de akár egy ima elmondása során is) meglehetősen óvatosan kellett bánni az isten nevének használatával, hiszen annak pontos ismerete különleges erőt biztosított a név tudójának. Ahogyan Marót Károly utalt rá, „...a *numen* és *nomen* név... nem lehet pusztán szójáték, mert egy (*nomen*-nel) megnevezett mozgás (*numen*) már a.m. az isten.” Mindennek következményeként „széles körben megfigyelhető törekvés mellékneveket és sajátos elnevezéseket képezni egy verbálisan célba vett személy megjelölésére...”.^[10] Bár az adott személy nevének ily módon történő halmozása az istenneveknek kifejezetten a szóbeli megnevezése kapcsán merül fel, de ha elfogadjuk a verbális névhasználat szabályaihoz fűző óvintézkedések érvényét, akár Accius is gondolhatta azt, hogy írásának esetleges rituális környezetben történő felolvasásakor a *nomen et numen Iovis* szóbeli elhangzására is sor kerülhet. Ezért az isten titkos (és az elkerülendő epifániát előidézni képes) neve helyett (amelyben valamilyen formában talán a Iuppiter szó is szerepelhetett) a *nomen Iovis* genitivusi forma került megnevezésre. Iuppiter isteni jellegét nem lekicsinyelendő, a *nomen Iovis* összetétel mellett a Iuppiterben megnyilatkozó isteni erő jelenlétét továbbra is a *numen* szó jelezte. Ezt látszik igazolni az összetételben a *nomen* és *numen* szavak használatának a sorrendje is. Mindezzel persze nem arra szeretnék utalni, hogy Iuppiter nevét általánosságban tilos volt kimondani, hanem azt, hogy Acciust is talán a római emberre olyannyira jellemző vallásos elővigyázatosság vezérelte, amikor e szókapcsolatot megalkotta.

A *numennek* kifejezetten Augustus nevével előforduló alakjai (különböző formákban) részben a korabeli feliratokon, részben irodalmi forrásokban bukkanak fel. Az Augustus nevével együtt szereplő *numen* – ahogy azt D. Fishwick hangsúlyozza – a Kr. u. I. században elenyésző számú feliraton fordul elő: pl. a Forum Clodii-n talált feliraton *numini Augusto* (Kr.u. 18), illetve egy Narbo-ban talált oltáron, amit *numen Augusti-nak* szenteltek (Kr.u. 11-13.).^[11] Fishwick ugyanakkor rámutat, hogy a jelzett feliratokon szereplő összetételekben a *numen* nem egy istenségre, hanem mint az élő vagy halott és istenített uralkodó egy tulajdonságára utal. Ebből az következik, hogy a *numini Augusto* és a *numen Augusti* összetételekben a *numen* személyhez kötődő fogalom, és benne így a *numen* nem

[9] Köves-Zulauf, 1995, 53.

[10] Marót, 1943, 253-254.

[11] Fishwick, 1969, 366.

azonos az uralkodóval magával. Igaz volt ez Augustusra magára és az őt követő uralkodókra is, egészen a I-II. század fordulójáig: „Augustus never made the step from possessing numen to being a numen; nowhere in the empire was he at any stage paid cult as numen; and at no stage before the turn of the second century was he or his successors ever addressed as numen or deus... On the contrary, dedications to the imperial numen are invariably dedications to the numen/ numina of the emperor/s, living or dead and deified – frequently in combination – in which cases the imperial numen is consistently treated as a quality or property of living or deceased emperor(s).^[12]

További feliratok tanúsága alapján később, a Severusok idején már nemcsak az élő uralkodó(k) személyéhez kapcsolódó tulajdonságot jelölték vele, hanem az istenné emelt, elhalt császárok attribútumát is értették rajta (pl. *numina/numini(bus) Augustorum*).^[13]

A szóösszetétel egyéb megjelenési formái az Augustus halála előtt néhány évvel, nagyjából Kr.e. 9-5. között, Tiberius császár Pannóniai győzelmének dicsőségére emelt oltáron szerepelnek, amely *ara numinis Augusti* néven vált közismertté, és amely ma kizárólag a *Fasti Praenestini* nevű felirat egyik fragmentumából ismert. A szövegtöredék rekonstruálása során keletkezett értelmezési polémia kapcsán Taylor arra mutat rá, hogy a Narbóban talált felirathoz hasonlóan, a *numen Augusti* formában szereplő összetétel (számos esetben a *genius Augusti* variánsként, de nem általánosságban vele egyező módon) kifejezetten személyéhez kapcsolódik, a *numen Augustum* forma egy kollektív istenségre vonatkozik, amely nemcsak az uralkodó geniusát foglalja magában, hanem a trón eljövendő örökösére utal.^[14] Ez utóbbi tartalommal jelenik meg az összetétel Ovidusnál: „..., sed prius inposito sanctis altaribus igni tura fer ad magnos uinaque pura deos, e quibus ante omnes Augustum numen adora progeniemque piam participemque tori”.^[15] Magyarul: „De előbb gyújts tüzet a szent oltárokon, áldozz a nagy és tiszta isteneknek, akik közül – mindenekelőtt – az augustusi *numen* imádd, és annak jámbor utódait, s ágyának részeseit.”

A vizsgált feliratok tanúsága alapján megállapítható tehát, hogy a *numen Augusti* birtokviszonyt megjelenítő összetételben (és annak variánsaiban, pl. *numinis Augusti*) a *numen* (amellett, hogy nem általánosságban utal az isteni tulajdonságra, hanem személyhez kötődik) nem azonosítható magával a mellette szereplő személlyel (ahogy azt Toutain állítja^[16]), hanem csak jellemzi azt. Ez a magyarázat az ugyancsak birtokos szerkezetben megjelenő, fentebb jellemzett *nomen et numen Iovis* összetétel általam felfogott értelmét is megerősíti azzal,

[12] Fishwick, 2007, 160., 254.

[13] "Dedications to the numina Augustorum are to be interpreted as denoting the numina either of joint emperors or more commonly of all emperors, the present emperor(s) in company with past emperors." (Fishwick, 1970, 191.).

[14] Taylor, 1937, 185-193.

[15] Ld. The Latin Library: Ovidius: Epistulae ex Ponto II.1.161.

[16] Toutain, 1907, 53.

hogy a *numen* szó által implikált isteni erő *numenként* való említése birtokos viszonyban, még ha egy konkrét isten nevével együtt is szerepel, egy istenségre jellemző tulajdonságra, nem pedig magára az istenségre utal. Mindebből persze arra is lehet következtetni, hogy a *numen* a római vallásban képes önálló entitásként megjelenni, hiszen nemcsak az „emberi” Augustus, de az „isteni” Iuppiter nevével együtt is felbukkan, és utal az adott „személy” tulajdonságára. Ennek a gondolatnak a mentén elindulva azonban egy másik probléma vizsgálatával újabb dolgozat tud majd születni.

Az augustusi *numen* megértéséhez hozzátartoznak ugyanakkor annak az *authoritasszal* és az *imperiummal* való összefüggései is.

Köves-Zulauf a személyes *authoritas* kapcsán úgy fogalmaz, hogy „Az a vezető, aki a római fogalomvilágban *imperiummal* és *authoritasszal* rendelkezik, egyfajta archetípust jelenít meg; hiszen az *imperium* eredetileg feltehetően nem jelentett egyebet, mint a vezető manáját, karizmáját, vagyis azt a képességet, amely által valaki más személyekben valami mást létrehoz, megszüli.”^[17] De hogyan is viszonyul egymáshoz e két fogalom? Az Augustus nevében is benne rejlő *augur/augus* fogalom az idők során számos jelentésváltozáson ment keresztül.

1921-ben egy finn tudós, Edwin Linkomies (később Edwin Flinck néven) közölte az *augur* szó etimológiájára vonatkozó azon nézetét,^[18] amely később (és mind a mai napig) széles körben elfogadottá vált, többek között Latte és Dumezil részéről is. Korábban az *augur* szó eredetét az *avis* és a *gero/gerere* szavakban vélte felfedezni a romanisztika (*quia per eum avium gestus edicuntur Festus*),^[19] Linkomies révén a madarak mozgásának értelmezésétől azonban merőben eltérő távlatok nyíltak meg. A finn tudós az *augur* szó eredetét az *augere*, növelni igéből vezette le, eredeti formájában (a latin nyelvben a Kr.e. 3. században végbement rotacizmust megelőzően) *augus/auguris* alakban. A perszonifikálódás során neutrális *augus* alakból maskulin alakká lett *augur* tehát a növelni tudás képességével rendelkező személy lett, azaz olyan tulajdonsággal bírt, aki „a növekedés csodálatos potenciáját más(ok)ba tudta oltani”.^[20] Ennek a képességnek az eredménye volt az *augurium* (eredetileg csodás növekedés). A későbbiek során az *augur* szó eredeti jelentése megváltozott: a jel létrehozójából pusztán annak megfigyelője és értelmezője lett. „Egészében véve a tudat küszöbe alá süllyedt egy egész ősi korszak emléke, melyben a jós funkciója nem a tőle függetlenül adódó csodajelek értelmezése, hanem ilyen csodáknak a létrehozása volt.”^[21]

Az *augur* többől eredő, és Augustus nevében is benne rejlő *authoritas* fogalmának magyarázatához elsősorban a *Res Gestae* 34.3 szolgál alapul. A szakirodalom ugyanakkor az említett szakasznak egymástól eltérő olvasatát adta: T. Mommsen a *praestiti omnibus dignitae* verzió mellett állt ki 1883-as fordításában, majd

[17] Köves-Zulauf, 1995, 18.

[18] Bailey, 1922, 44.

[19] Monumenta.ch: Paulus Diaconus. Excerpta ex libris Pompeii Festi de significatione verborum, 2,2.

[20] Köves-Zulauf, 1995, 25.

[21] Köves-Zulauf, 1995, 25.

1924-ben A. Premerstein az *auctoritatae omnibus praestiti* szövegváltozatot javasolta:

„Post id tempus praestiti omnibus dignitae, potestatis autem nihilo amplius habui quam ceteri, qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerunt.”^[22]

„Post id tempus auctoritate omnibus praestiti, potestatis autem nihilo amplius habui quam ceteri, qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerunt.”^[23] Magyarul: „Ezután mindenkit felülmúltam tekintélyben/ auctotitas-ban, de nem birtokoltam több potestast, mint mások, akik kollégáim voltak a magisztrátus-ban.”

Premerstein úgy vélte, hogy kijelentésével Augustus mint *princeps* saját hatalmi helyzetét sokkal nyíltabban és valóságghűbben jellemezte itt, mint ahogy Mommsen javasolta (*dignitae*) olvasatában.^[24] A szövegváltozatok közül mind a mai napig a Premerstein-féle verzió az elfogadott. K. Galinsky Augustus *auctoritas*-át magasabb fokú erkölcsi vezetői képességeknek értelmezi („*higher kind of moral leadership*”^[25]). Rámutat, hogy Augustus a *Res Gestae*-ben egyik tisztségét/címét sem emelte ki olyan erőteljesen, mint amikor *auctoritas*áról beszélt. Ezen egyéb tisztségekről Galinsky úgy tartja „They were basically transactional powers (potestates) for the operation of the government. They were not negligible and were indeed necessary, but they were secondary to the concept that he, quite rightly, considered to be at the center of his rule, namely, auctoritas.”^[26]

Az *auctoritas* (amelyet *Dio Cassius* tipikusan római jelenségnek tartott, amely ezért görögre nem fordítható le)^[27] Galinsky szerint túlmutat az anyagi világ szempontjain. A *transactional power* fogalmával ellentétben az *auctoritas* magában foglal bizonyos anyagi, intellektuális és erkölcsi felsőbbbséget, amely a császár végső, legteljesebb hatalmának kifejeződése morális szinten.^[28] Az *auctoritas*ban kifejeződő hatalmat – J.M. Burns nyomán – az ún. *transformational power* fogalmában értelmezi. Burns rámutat, hogy ez a fajta hatalom akkor fordul elő, amikor az emberek úgy kerülnek kapcsolatba egymással, hogy a vezetők és a követők a motiváció és a moralitás magasabb szintjére emelik egymást. Az ilyen vezetői képességet több jelzővel is lehet jellemezni: felemelő, megmozdító, inspiráló, felmagasztaló, buzdító. Maga a vezetői képesség akkor kerül a moralitás szintjére, amikor az emberi viselkedés és etikai törekvés szintjét is felemeli mind a vezető mind a követő részéről. A folyamat maga nehezen megfogható: jórészt arra irányul, hogy tudatossá tegye mindazt, ami a követőknek addig csupán a tudattalanjában szunnyadt.^[29]

[22] Res Gestae 34.3.

[23] Res Gestae 34.3.

[24] Premerstein, 1924, 104-105.

[25] Galinsky, 1998, 12.

[26] Galinsky, 1998, 12.

[27] Lexundria.com: Dio 55.3.5. 60.

[28] Galinsky, 1998, 12.

[29] Burns, 1978, 136.

Az *auctoritas* ezért – ahogy Nótári szerintem helyesen utal rá – tényleg „a vezetőnek a mana növeléséhez szükségéhez numinózus (*numen*ből eredő) képessége”,^[30] ugyanakkor véleményem szerint (ellentétben Nótárral) az *auctoritas* nem a „numinozítás ... teremtő funkciója”,^[31] mert ez utóbbit sokkal inkább a „beleszülés” képességét magában rejtő *imperium* hordozza.

A növelni tudás, felsőbb szintre emelés képességét kifejező *auctoritas* fogalmát egészíti ki az a kvalitás, amelynek fontosságát Varro olyan nagyra tartotta, hogy magával a *numen*-nel azonosította.^[32] Az *imperium* szó közjogi kategóriaként a legfőbb római hivatalviselő univerzális kompetenciáját és rendelkezési jogát jelentette, *imperium*mal ugyanakkor – ahogy Marót is rámutat – nem csak az *imperator* rendelkezett. Volt a fogalomnak ugyanis egy másik aspektusa is, amellyel az *imperium* egy személyhez kötődő tulajdonságként jelent meg.^[33] A szó eredete ez utóbbi értelmében a dinamisztikus irányzat képviselői szerint az *in + parere* összetételben keresendő. Az *imperium* ennél fogva egy személynek azon képességét jelöli, amellyel valaki másokban valamit létrehoz, „beleszül”. Marót Wagenvoortnak az *imperium*ról írt munkájában – Varróhoz hasonlóan – mind az *auctor*, mind az *imperator* szavakat a *numen*nel azonosítja, amikor azt mondja, hogy „... az *imperator* szó – az *augur*, *auctor* stb. szavakhoz hasonlóan – a.m. a főnök (*rex*, stb.) manája”.^[34] Fentebb látható (a 16. számú lábjegyzetbe tartozó idézetben), hogy Köves-Zulauf Wagenvoort álláspontját osztja, amikor az *imperium* fogalmát a vezető manájával tartja egyazon fogalomnak. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy az *auctoritas*, illetve az *imperium* szavaknak – azok kifejezett személlyel összefüggő értelmükben pl. Augustus esetében létezik az *auctor* (*auctor optimi status*^[35]) és *imperator* (*et postea, quotienscumque imperator appellatus sum*^[36]) formája, személyhez köthető főnévi formában a *numen* esetében viszont nincs ilyen alak. Toutain ugyan azonosnak véli a *numen Augusti*t Augustus személyével, mert a fogalmi elkülönítést – különös tekintettel a provinciái használatban – meglehetősen szőrszálhasogatónak tekinti,^[37] maga Köves-Zulauf hívja fel a figyelmét arra a római vallásra tipikusan jellemző, azon aprólékos elválasztásra való hajlamra, amely megmutatkozik mind a pontifikális vallásban, de akár a mindennapok különféle jelenségeihez kötődően is (gabonafélékhez kötődő különböző istenek). A *numen* (amelyet Rose e tárgyban írt művében a manának feleltet meg)^[38] ennél fogva tehát lehetséges, hogy mégsem azonos értelmű fogalom a kezdetben mágikus jelentéstartalmú *imperium*, illetve az *auctoritas* szavakkal.

[30] Nótári, 2003, 51.

[31] Nótári, 2003, 52.

[32] Varro, 1990.

[33] Köves-Zulauf, 1995, 17.

[34] Marót, 1943, 258.

[35] The Latin Library: Suet. Aug. 28. 3.

[36] Res Gestae 4.28.

[37] Nótári, 2003, 48-49.

[38] Rose, 1951, 44., 109.

De mi köti össze e két fogalmat, amellyel birtokosa – a fentebb leírtak szerint – egy archetípus megjelenítőjeként is megmutatkozik?

C.G. Jung a mana fogalmát – lényegében Rose-hoz hasonlóan – a kollektív tudattalanban lévő, hatalmas energiát képviselő, hatalommal és tekintéllyel (!) bíró személyiség (hős, istenember) archetípusának írja le.^[39] Jung az archetípusokat numinózus, elsöprő, ellenállhatatlan erővel bíró jelenségnek tartotta, amelyek egészen addig differenciálatlan lehetőségként szunnyadnak a tudattalanban (ld. a 29. számú jegyzetet!), amíg azokat a tudat tartalommal nem tölti meg. Az archetípusok mint magatartási ősminták, az emberiség ősi tapasztalatainak lecsapódásai a tudatosulás során archetipikus képek, szimbólumok formájában válnak érzékelhetővé, az archetípus aktiválásához szükséges erőt pedig épp a *numen* hordozza (amelynek talán épp ezért nem is lehet személyhez köthető főnévi formája, ahogy fentebb vizsgáltam). Jung a mana- személyiséget a hős férfialakjának archetípusával azonosítja, akinek ugyanúgy van animája, mint minden más férfinak. Az *anima* az ego és a tudattalan közötti kapcsolat megteremtését segíti elő, így az *animával* való harmonikus egyensúly fenntartása az *imperiummal* és *auctoritással* rendelkező vezető esetében a *numen* hatóerejét és annak irányát is megszabja. A *numen Augusti* ezért – véleményem szerint – a kollektív tudattalanban élő hős archetípusának a tudat szintjén érzékelhető, aktiválódott megnyilvánulása, amely eredője mindazon képességeknek, amivel Augustus az *auctoritas* és az *imperium* formájában rendelkezett. Burns *transformatív power* fogalmának megfelelően *auctoritas* a követők tudattalanjából emeli fel a tudat szintjére az *actor* céljának megfelelő, addig inaktív tartalmakat, amelyek a külvilág számára az *imperium* teremtő funkciója által válnak érzékelhetővé. Az *auctoritas* és az *imperium* tehát az *anima* integrációjának alapjául szolgáló eszközök (ezért is lehetett *imperiuma* és *auctoritasa* is csak férfiaknak), amelyek megfelelő használata az *animával* való harmóniát eredményezi, ennek jutalma pedig a hatalom stabilitása. Az *animával* való egyensúlyi állapot fenntartására, így a hős archetípusával való azonosulás elkerülésére irányuló tudattalan törekvése érhető tetten Augustusnak a köztársasági értékek látszatápolását célzó azon rendelkezéseiben, amelyek révén saját személyének istenként való ábrázolását kizárólag a provinciákban és kezdetben csak azzal a feltétellel engedélyezte, hogy őt „Dea Romával, Róma Istennővel, az állam isteni megtestesülésével szoros egységben tiszteljék”.^[40]

Augustus uralkodói személyiségében összpontosuló, kvázi-isteni kvalitások az epiphániától idegenkedő római nép vallási labilitásához egészen addig illeszkedtek szervesen, amíg a karizmatikus uralkodó *auctoritasa* révén nem engedett több tudattalan tartalmat a felszínre jutni, mint amennyit a rómaiak félelemmel teli vallási érzületének sérülékeny egyensúlya képes volt elviselni. Bár ezt a ké-

[39] Jung, 1958, 31.

[40] Köves-Zulau, 1995, 102.

nyes egyensúlyt – ahogy Polybios is utal rá^[41] – az állam mesterségesen igyekezett fenntartani, a római császárság vallástörténetének végig alapvető jelensége maradt a hivatalos vallás és az egyéni vallásosság közötti szakadás. Bár „Augustus restaurációs és konzerváló valláspolitikája helyreállíthatta az istenek roszakag szentélyeit és füstlepte szobrait; új életet lehelhetett a már-már feledésbe merült állami szertartásokba és a papi szervezetek tevékenységébe: a római vallást mint tömegek eleven hitét nem támaszthatta fel”.^[42] Köves-Zulauf mutat rá arra, hogy a hivatalos római vallás „alapvető összeütközése a kereszténység új vallásával nem véletlenül az uralkodók kultusza terén játszódott le. A római állam szempontjából ez a konfliktus azonban nem vallási küzdelem volt már, hanem államjogi ütközet, harc az alattvalók lojalitásának kikényszerítéséért.”^[43]

Bár Augustus még mesteri módon lavírozott a *princeps inter pares* és az egyed-uralkodó státusa között, az őt követő időkben a hős archetípusával már teljesen azonosult, ezért a tudattalan és az ego közötti egyensúlyt örökre elvesztő uralkodók nyílt *apoteosis*-a szükségszerűen vezetett az *anima* destruktív hatásán keresztül – a numinózus erő megszűnésén át az *imperium* teremthő funkciójának, és ezzel – a hivatalos római vallás tekintélyének is az elvesztéséhez.

IRODALOM

- Adamik Tamás (2009): *Római irodalom: a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Kalligram Kiadó, Budapest.
DOI: <https://doi.org/10.1556/9789634540427>.
- Bailey, C. (1922): Review of Auguralia und Verwandtes. Reviewed by E. Flinck. In: *The Classical Review*. Vol. 36, No. 1/2.
DOI: <https://doi.org/10.1017/s0009840x00015985>.
- Cicero, Marcus Tullius (1985): *Az istenek természete*. Helikon, Budapest.
- Fishwick, Duncan (1969): Genius and Numen. In: *Harvard Theological Review*. 62(3).
DOI: <https://doi.org/10.1017/s0017816000032405>.
- Fishwick, Duncan (1970): Numina Augustorum. In: *The Classical Quarterly*. 20(1).
DOI: <https://doi.org/10.1017/s0009838800044773>.
- Fishwick, Duncan (2007): Numen Augustum. In: *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*. 160.
DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351219662-12>.
- Galinsky, Karl (1998): *Augustan culture: an interpretive introduction*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
DOI: <https://doi.org/10.5860/choice.34-2305>.
- Hahn István (1975): *Róma istenei*. Gondolat Kiadó, Budapest

[41] „Mivel minden tömeg ingatag, hajlamos jogtalanság elkövetésére, oktan gyűlölködés és vad szenvedély tölti el – nincs más hátra, mint hogy homályos félelem és szorongó hangulat keltésével tartssuk féken.” (Polybios, VI. 56, 6-15.).

[42] Hahn, 1975, 110.

[43] Köves-Zulauf, 1995, 100.

- Jung, Carl Gustav (1958): *Psychology and Religion. Volume 11: West and East*. Routledge, New York.
DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400850983.3>.
- Köves-Zulauf, Thomas (1995): *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Telosz Bt., Budapest.
- Marót Károly (1943): Imperium (Wagenvoort). In: *Egyetemes Philologiai Közlöny*. 1943/36. sz.
- Mommsen, Theodor (1883): *Res gestae divi Augusti: ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi iterum*. Vol. 1. Berolini, Weidmannos.
- Nótári Tamás (2003): Numen és numinozítás. A római tekintélyfogalom vallási aspektusai. In: *Aetas*. 18. évf., 2003/3-4. sz.
- Polübiosz (2004): *Polübiosz történeti könyvei*. I-II. kötet. (Ford.: Muraközy Gyula, Forisek Péter, Kató Péter, Sipos Flórián, Patay-Horváth András.) Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő.
- Pötscher, Walter (1988): ‚Numen‘ und ‚numen Augusti‘. In: Pötscher, Walter (ed.): *Hellas und Rom. Beiträge und kritische Auseinandersetzung mit der inzwischen erschienenen Literatur*. Georg Olms Verlag, Hildesheim.
DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110854503-009>.
- Premerstein, Anton V. (1924): *Zur Aufzeichnung der res Gestae Divi Augusti im Pisidischen Antiochia*. In: *Hermes*. 59(1).
- Rose, Herbert Jennings (1951): Numen and mana. In: *Harvard Theological Review*. Vol. 44/1951.
DOI: <https://doi.org/10.1017/s0017816000027760>.
- Toutain, Jules (1907): *Les cultes païens dans l'Empire Romain*. Ernest Leroux, Paris.
- Taylor, Lily Ross (1937): Tiberius' Ovatio and the Ara Numinis Augusti. In: *The American Journal of Philology*. 58(2).
DOI: <https://doi.org/10.2307/290210>.
- Varro, Marcus Terentius (1996): *De lingua latina*. Vol. 85. John Benjamins Publishing, Amsterdam.
- Wagenvoort, Hendrik (1956) *Studies in Roman literature, culture and religion*. Brill, Leiden.

ONLINE HIVATKOZÁSOK

- Lexundria.com: Dio, Cassus: Roman History in Nine Volumes. Vol. 55. (Elérhető: <https://lexundria.com/dio/55/cy>. Letöltés ideje: 2023.11.01.).
- Monument.ach: Paulus Diaconus. Excerpta ex libris Pompeii Festi de significatione verborum, 2,2. (Elérhető. http://www.monumenta.ch/latein/text.php?-tabelle=Paulus_Diaconus&rumpfid=Paulus%20Diaconus&level=&domain=&lang=0&links=&inframe=1&hide_apparatus=1%C2%AC_first_frame=. Letöltés ideje: 2023.11. 01.).
- Res Gestae 4.28. (Elérhető: <https://www.thelatinlibrary.com/resgestae.html#4>. Letöltés ideje: 2023. 11.06.).
- Res Gestae 34.3. (Elérhető: <https://www.thelatinlibrary.com/resgestae.html#34>. Letöltés ideje: 2023.11. 01.).
- The Latin Library: Ovidius, Publius Naso: Epistulae ex Ponto III.1,161. (Elérhető: <https://www.thelatinlibrary.com/ovid/ovid.ponto3.shtml>. Letöltés ideje: 2023.10.31.).

- The Latin Library: Suet. Aug. 28. 3. (Elérhető: <https://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.aug.html#28>. Letöltés ideje: 2023.11.04.).
- Varro, Marcus Terentius (1990): *De lingua Latina* 7, 85. *Numen dicunt esse imperium*. Elérhető: https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/-116_0027,_Varro,_Marcus_Terentius,_De_Lingua_Latina,_LT.pdf. Letöltés ideje: 2023.11.01.).

Szerényi Gábor grafikája

NÉMETH RICHÁRD

Bizalom és hiszékenység online térben^[1]

ABSTRACT

The primary source of news has recently shifted from radio and television broadcasts towards social media. On online platforms, the need for reliability, and the ability to verify sources are often less prevalent or absent altogether. We are faced with an unprecedented flood of misleading and fake news that is spreading at enormous speed. It is difficult for the average educated user to cope with.

In this paper, I would like to highlight the dangers we face in the digital space – especially on social media platforms – as a result of these changes, with a particular focus on the underlying causes of human frailty and the relevant national regulations.

Keywords: disinformation ■ misinformation ■ fake news ■ legal regulations
■ credibility

I. BEVEZETÉS

Az elmúlt években, évtizedekben korábban soha nem látott, rapid fejlődés ment végbe az információtechnológiában, életvitelünk, életmódunk hatalmas változáson ment keresztül, az exponenciálisan fejlődő technológiák nemcsak az IKT^[2] területén, hanem szinte az összes tudományos diszciplínát tekintve szignifikáns változásokat indukáltak. Olyan, eddig ismeretlen fogalmak, koncepciók, innovációk kerültek át a köztudatba és az emberek mindennapjaiba, mint az okoseszközök, a felhőtechnológia, a virtuális valóság, a drónok, a kvantumszámítógépek, a mesterséges intelligencia vagy éppen az önvezető járművek – és a sort még hosszan folytathatnánk. Jelen tanulmány kereteit figyelembe

[1] Jelen tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3-I-SZE-13 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

[2] IKT: Információs és kommunikációs technológiák; az elnevezés alatt „a kommunikációt, az információközlést, -feldolgozást, -áramlást, -tárolást, -kódolást elősegítő, gyorsabbá, hatékonyabbá tevő eszközök, technológiák, szervezési tevékenységek, innovációk összességét értjük”. (Digitális fogalomtár: IKT).

véve elsősorban a tömegtájékoztatás és kommunikáció területén megjelenő nővumokra érdemes helyezni a hangsúlyt. Látványos, az emberek közötti kapcsolattartást megkönnyítő, a kollaborációt^[3] és közös tevékenységeket hatékonyabban tévő eszközök, szoftverrendszerek és alkalmazások tűntek fel a semmiből, hogy aztán szinte havonta adják át a helyüket a még modernebb, még gyorsabb szabványoknak és instrumentumoknak.

Noha maga a folyamat jóval korábban kezdődött, leginkább a Covid-19 pandémia okán bevezetett lezárások és a kapcsolódó közösségi és munkafolyamatok eszkalációja^[4] vezetett odáig, hogy a fókusz a 2020-as évek elején a jelenléti munkavégzésről a távmunkára,^[5] a személyes kapcsolattartásról a csevegőalkalmazásokra és a közösségimédia-felületek használatára tevődött át. Az egymás közötti kommunikáció, a hírek és információk felgyorsulása azonban egyre nehezebbé teszi azok hitelességének ellenőrzését. Az elsődleges hírforrást az utóbbi időben már nem a rádió- vagy televízióadások, hanem a közösségi médiákban olvasható hírek jelentik – ahogy Smuk is megjegyzi: „az elektronikus eszközök a hallgatóság sokkal nagyobb körét érik el”.^[6] Az online platformokon a megbízhatóság, a források ellenőrzésének igénye, sőt lehetősége kevésbé (sok esetben egyáltalán nem) jelenik meg – a megtévesztő és álhírek minden eddiginél nagyobb (és óriási sebességgel terjedő) áradatával kell szembenéznünk. Az általános képzettséggel rendelkező felhasználó nehezen birkózik meg velük.

Írásomban azokra a veszélyekre szeretném felhívni a figyelmet, amelyekkel a fenti változások okán a digitális térben találkozhatunk – elsősorban a közösségimédia-platformokon –, külön kitérve a háttérben meghúzódó, az emberi természet gyengeségeire visszavezethető okokra és a társadalomra potenciális veszélyt jelentő szcenáriókra.

II. AZ INFORMÁCIÓRÓL DIÓHÉJBAN

A tömegtájékoztatás módozatainak, az átalakuló társadalmi és biztonsági környezetnek a kiértékeléséhez elengedhetetlen az információelméleti alapfogalmak és azok különböző tudományterületek szerinti megközelítéseinek megismerése (legyen szó általános, statisztikai vagy információtudományi értelmezéséről)^[7] a teljesebb megértés céljából. A minket körülvevő világ, a „természetes környezet” informatikai szemszögből adatok összessége, a valóság (még) nem

[3] A csapatmunka terén végbement innovációkról és azok üzleti értékéről ld. bővebben: Erdős – Kalós, 2017.

[4] A kommunikációs folyamatok változásáról ld. bővebben: Németh, 2021.

[5] A home office és a távmunka szabályait egységesítette a 487/2020. (XI.11) Korm. rendelet.

[6] Smuk, 2023, 145.

[7] Az információelmélet különböző tudományterületek szerinti megközelítésével kapcsolatban ld. Burgin, 2003.

értelmezett, de értelmezhető leképezése. Ezen adatok számokkal és jelekkel leírhatók, infokommunikációs eszközökkel leképezhetők, rögzíthetők és vizualizálhatók (ilyen adat lehet például egy személy neve vagy a napi munkaórák száma). Az adatból akkor keletkezik információ, ha azt valamilyen módon feldolgozzuk, rendszerbe szervezzük, azaz: értelmezzük, a későbbi elemzésre alkalmassá tesszük. A gyakorlatban megértett és felhasznált információ, technikák és tapasztalatok összessége már tudásnak (ismeretnek) nevezhető – itt fontos kiemelni, hogy az információ felhasználása vezet a tudáshoz.^[8] A gyakran idézett, eklatáns példa a sakkozáshoz köthető: a saktábla, a figurák típusai adatnak minősülnek, a felvett pozíciók és a lehetséges lépések szervezett adatok, azaz információk, míg a szabályrendszer ismerete, a játék lényegének megértése a tudás.

Az informatikával, adatelemzéssel foglalkozó szakemberek számára az adatok statisztikai, matematikai karakterisztikái meghatározóak (kvalitatív és diszkrét/folytonos kvantitatív; nominális, ordinális, intervallum vagy arány jellegű adatok),^[9] míg a hétköznapi felhasználó számára elsősorban a megjelenési forma számít: az, hogy jellemzően valamilyen értelmezhető, szöveges formát öltenek (pl. hírek, újságcikkek, közösségimédia-posztok). Ugyanígy adatnak minősülnek a statikus és dinamikus multimédia-tartalmak is, az online felületeken megjelenő képek, grafikák, hangok, zenék, animációk és mozgóképek (filmek) is. Az adatokkal kapcsolatban a legfontosabb kritérium annak leírása, hogy az adatok milyen mértékben felelnek meg a valóságnak. Ennek kiértékeléséhez a legfontosabb ismérvek: 1) a szövegekörnyezet értelmezése (tartalom); 2) az adat abszolút vagy relatív jellege (pontosság); 3) az aktualitás (időszerűség); 4) a megújíthatóság képessége (frissítés); 5) a több adat között fennálló esetleges korreláció (összeillőség); 6) az adatok épsége és teljessége; 7) a forrás hitelessége és hozzáférhetősége (megbízhatóság); valamint 8) az adat előállításának költsége (ár).^[10] Fentiek megértése annak okán fontos, mivel az audiovizuális és írott sajtó, a hírportálók és főként a közösségimédia-felületek által közzétett hírek: információk, ezeket fogadják be kisebb-nagyobb sikerrel a célközönség tagjai. Ha az adatok hibásak (tévesek, ködösek, hiányosak), akkor a belőlük származó információ is helytelen – nem is beszélve a szándékos okokról (propaganda, manipuláció, szándékos megtévesztés – ezekről a későbbiekben még esik szó).

Az információk, hírek célközösségét tekintve, Papp János Tamás megállapítása szerint „a fiatalabb felhasználók számára a legfőbb információforrás az online média: a húsz év alattiaknál az internet szinte az egyetlen, ugyanis 95 százalékuk az internetről értesül a számára fontos dolgokról”. Tovább árnyalja a képet, hogy a célközönség immáron megszűnt passzív szemlélőként viselkedni – míg egy újsághír, egy rádió- vagy tévéadás alanya passzív befogadó volt, a közösségi médiákban az olvasott hírt, megtekintett videót egy kattintással ma-

[8] Az adat, információ és tudás viszonyáról ld. bővebben: Liew, 2007, 2-4.

[9] Az adatok szakterületi jellegű, statisztikai csoportosításáról részletesen: Velleman – Leland, 1993, 65-72.

[10] Adatminőségről és karakterisztikákról ld. Ibrahim – Helmy – Elzanfaly, 2021, 26-27.

gunk is megoszthatjuk, aminek köszönhetően a dezinformáció minden eddiginél nagyobb, exponenciális ütemben terjed.

III. INFORMÁCIÓK HITELESSÉGE – A TÉVEDÉSTŐL A SZÁNDÉKOS MEGTÉVESZTÉSIG

A kibertér mint napjaink elsődleges információforrása, nemcsak a szinte háttalan lehetőségeket teremti meg a tömegtájékoztatásban, de sajnálatos módon teret ad az egyén megtévesztésére, manipulációjára, véleménye befolyásolására az online felületeken – elsősorban a közösségi médiákban – megjelenő, megkérdőjelezhető vagy egyenesen hamis tartalmú hírek, bejegyzések révén. Eme információdömping megtévesztő volta nemcsak az egyén biztonságát, de a társadalom működését, a fennálló rendbe vetett bizalmat is veszélyezteti. Az álhírek fogalma rendkívül összetett és széles körben kutatott, számtalan diszciplína felől megközelíthető. Ennek ellenére a mai napig nem létezik általános, mindenki által egyésesen használt klasszifikáció ezekre. Már említett tanulmányában Papp is leszögezi, hogy „a hamis híreknek egyelőre nincsen tudományos konszenzus alapján született definíciója”,^[11] – az általános értelemben használt *fake news* kifejezés eredeti jelentése egyre inkább eltorzul, „egyszerre jelenthet kattintásvadász címeket, politikai motivációjú félretájékoztatást, szatírákat, konspirációs teóriákat, de a »megbélyegző« által nem kedvelt sajtóorgánumokat vagy véletlen sajtóhibákat is”.^[12] Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a csoportbontás alapja a mögöttes szándékban, a tartalom hitelességében és a terjesztési módokban rejlik. Utóbbi relációban Walters megállapítja, hogy ezen hírek mindegyikére jellemző a tévesen vagy szándékosan, de egyértelműen hamisan terjesztett tartalom, valamint azok hírjellege.^[13] Jelen írásomban a hamis híreket azok jelentésstartalma és szándéka szerint különítem el.

1. Téves információ

Eme „legenyhébb” csoportot annak okán fontos elkülöníteni, mivel ezen információk esetében nem áll fenn a szándékos félretájékoztatás szándéka. Ide tartoznak a sajtóhibák, újságírói hanyagság okán közzétett tévedések, összeesküvés-elméletek, pletykák, valamint a kisebb-nagyobb mértékben, akaratlanul torzított hírek.^[14] Bár kétségtelen, hogy ezen információk valóságtartalma megkérdőjelezhető, a terjesztő ezeket valóságnak fogadja el, a mögöttes motiváció lehet például a(z

[11] Papp, 2020, 142.

[12] Papp, 2020, 143.

[13] Walters, 2018, 119.

[14] Erről ld. bővebben: Papp, 2020; Allcott – Gentzkow, 2017.

elsősorban) hasonló gondolkodású közösségek informálása, az online jelenlét erősítése (az illető fontosnak érzi magát, ha új híreket oszt meg), a FoMo-jelenség^[15] vagy az önkifejezés, véleménynyilvánítás iránti vágy. Ezen hírek közös jellemzői, hogy azok valamilyen helytelen, hiányos, elavult vagy pontatlan adaton alapulnak, terjesztésük félreértésen alapszik.^[16] Az elsődleges probléma jelen esetben az emberi természetből fakadó „hiszékenységet”. Túlmutatva a valóban tudatlanságról árulkodó információk megosztásán, mint például a COVID-járványhoz köthető rémhírek (az amerikai vagy a kínai kormány, esetleg Bill Gates mesterségesen állította elő; 5G-hálózatokon terjed, a közel-keleti migráció az oka, stb.^[17]), ide tartozik minden olyan online hír, blogbejegyzés, fórumvélemény, közösségimédia-hozzászólás, ami úgy kerül közzétételre, hogy a terjesztő nem győződött meg annak valóságtartalmáról, csak valahol „hallotta”, valahonnan „átvette”, esetleg bizonyos adatokból saját, téves következtetést vont le.

2. Online (digitális) félretájékoztatás

Ha félretájékoztatásról beszélünk, a korábban leírtakhoz képest szignifikáns különbség, hogy a szándékosság, az információk mesterséges torzítása egyértelműen azonosítható elemként jelenik meg. Az ezen kategóriába tartozó hírek végtelenül sok megjelenési formát ölthetnek, a propagandától a csúsztatáson át a politikai céllal történő félretájékoztatásig, de ide sorolhatjuk az anyagi haszonszerzés okán disszeminált, manipulált, „felvizezett” vagy „finomított” híreket, a már nem aktuális hírek újdonságként tárlását is. Ami a közösségek számára hihetővé teszi ezeket, az a tény, hogy ezek az elferdített információk, levont és sokszor tömegek számára kommunikált, elferdített következtetések valódi információkon alapulnak, ugyanakkor szándékoltan eltorzítottak, a befogadó közösség manipulációja céljából születnek.

Állami, intézményi szinten jellemző a propagandatevékenység (kormányzati, párthoz köthető hírek, sajtóközlemények, fizetett hirdetések), melyek célja a tömegek politikai befolyásolása vagy a szembenálló fél hitelességének megingatása, rossz színben való feltüntetése. „Az állami tájékoztatás könnyen fordul propagandába, de ha az állam beavatkozása nélkül működő »piaci« tömegkommunikációt tekintjük, egyesek annak kudarcáról beszélnek – hiszen a kereskedelmi média nem érdekelt a megfelelő, kiegyensúlyozott és informatív tájékoztatásban.”^[18]

A félretájékoztatásban rejlő fenyegetést jól fémjelzi, hogy a Világgazdasági Fórum a digitális félretájékoztatást 2013-tól globális veszélyforrásként tartja számon.^[19]

[15] Lemaradástól/kimaradástól való félelem (Fear of Missing Out). Ld. bővebben: Bak – Kővári, 2021.

[16] Ld. bővebben: Cook – Ecker – Lewandowsky, 2015.

[17] Nyilasy, 2020.

[18] Smuk, 2023, 146.

[19] Erről ld. bővebben: World Economic Forum, 2024.

3. Álhírek

Ahogy már korábban említésre került, nemcsak a hamis híreknek nem létezik egzakt definíciója, de azok csoportosításának sincs egységes, a teljes tudományos közösség által elfogadott lehatárolása. Értelmezésében külön csoportba sorolom azokat a megtévesztő híreket, ahol az egyértelműen valótlan tartalom mellett a meghatározott cél elérése érdekében történő előállítás és terjesztés, azaz a tudatos megtévesztés szándékából kivitelezett „hírgyártás”, tartalom előállítása is egyértelműen azonosítható. Az Allcott–Gentzkow szerzőpáros a fake news azon tulajdonságát emeli ki, miszerint ezeknek az információknak nincs valóságalapjuk, mégis hírként jelennek meg,^[20] míg más források a politikai vagy anyagi haszonszerzés szándékát emelik ki,^[21] és a legtöbb meghatározás kitér az álhírek manipulatív szándékára is.^[22] Olyan információról beszélünk tehát, amelyet szándékosan, megtévesztő és manipulatív szándékkal hoznak létre és terjesztenek, haszon szerzése, érzelmi hatás kiváltása vagy az emberi viselkedés befolyásolása céljából.^[23]

Az Európai Unió HLEG elnevezésű munkacsoportja (Hamis hírekkel és az internetes félretájékoztatással foglalkozó magas szintű munkacsoport – High Level Expert Group on Fake News and Online Disinformation) megállapítása szerint a dezinformáció fogalmi körébe tartoznak a téves, pontatlan vagy félrevezető információk, amelyeket szándékosan a nyilvánosság befolyásolása vagy haszonszerzés céljából terveztek, mutattak be és népszerűsítettek.^[24] Az NMHH 2022-es írásában öt ismertetőjegyet nevez meg, ezek alapján az álhír 1) közismert személyből vagy eseményből indul ki; 2) közérdeklődésre tart számot; 3) erős érzelmet generál; 4) szaknyelvnek maszkírozott stílusban szólal meg; 5) látszólag tudományos tekintélyekre hivatkozik.^[25] A már említetteken túl ide sorolhatók például a városi legendák (urban legends) és a szándékosan gyártott koholmányok (hoax) is.

4. Deepfake

A deepfake az álhírek egy speciális fajtája, amely a digitális filmgyártás egyik technikájából vált a célközönség megtévesztésére alkalmas eszközzé az online térben és az audiovizuális tartalomgyártásban. A kifejezés a deep és fake szavakra bontható, melyben a „deep” a mélytanulás többszörös rétegeire (a neurális hálózat „mélységére”), a „fake” pedig a valóságtól eltérő, hamis tartalom létre-

[20] Ld. Allcott – Gentzkow, 2017, 213.

[21] Ld. pl. a Synergia Foundation írását.

[22] Bastick, 2020.

[23] A számtalan összefoglaló jellegű meghatározás közül ld. pl. University of Michigan Library: Fake News.

[24] European Commission, 2018, 6.

[25] Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, 2022.

hozására utal. Definíciója szerint a deepfake „olyan hangfelvétel, fénykép vagy videó, amelyben mesterséges intelligencia segítségével az eredeti szereplők arcát, hangját, azaz audiovizuális sajátosságait kicserélik egy másik ember arcára, hangjára azzal a céllal, hogy valamilyen hatást váltsanak ki a nézőből”.^[26]

Napjainkban a modern innovációk, elsősorban a generatív mesterséges intelligencia^[27] felhasználásával, némi informatikai ismeret, illetve a megfelelő szoftveralkalmazások (Dall-E, Midjourney stb.) birtokában bárki képes lehet olyan vizuális tartalmak készítésére, melyek szereplőinek szájába olyan mondanivalót, tartalmat ad, ami teljességgel eltér a valótól, illetve az adott szereplő a valóságban meg nem történt cselekedeteket hajt végre, illetve az eredeti tartalom módosul, az adott aktor arcát egy másik személy arcára cserélik. A leggyakoribb felhasználási területe a politikai színtér (karaktergyilkosság, álhírek terjesztése, ld. pl. a 2016-os amerikai elnökválasztási kampányt), valamint a hírességek látszólagos részvételével készült, hamis erotikus tartalmak megjelenése a videómegosztó platformokon.

5. Egyéb manipulatív, hamis tartalmak

A már említett HLEG-jelentés elkülöníti azon illegális tartalmak (rágalmazás, gyűlöletbeszéd, zaklatás, zsarolás, erőszakra való felbujtás stb.) kreációját, terjesztését az online térben, amelyek európai uniós vagy nemzeti jogi szabályozás hatálya alá esnek. Szintén külön kategóriaként említi a szatírákat és a paródiákat, melyek tények, információk szándékos elferdítései,^[28] ugyanakkor a szándék ezek esetében nem a megtévesztés, hanem a szórakoztatás és események, aktorok kifigurázása, eltúlzott bemutatása. Sajátos csoportot képeznek a kéretlen levelek (spam) formájában terjedő ál-hírlevelek, hamis számlák, megtévesztő információk.

IV. A HAMIS HÍREK VESZÉLYEI ONLINE TÉRBEN

Bányász Péter a közösségi média alatt „olyan internetes oldalak és alkalmazások összességét érti, amelyben a felhasználók állítják elő a tartalmat, a szolgáltatók csupán a keretet biztosítják. Ebből következik, hogy a közösségi média a felhasználói interakcióból alakul ki, azonban ez a tartalom állandóan változ-

[26] Bővebben: ITBusiness.hu, 2023.

[27] A mesterséges intelligencia egy rendkívül átfogó, rohamléptekben fejlődő területe az informatotechnológiának, amely az 50-es évektől (az intelligens gépek és programok megjelenésétől) a számítógépek tanulási képességének létrehozásán át a neurális hálózatok megjelenéséig hatalmas fejlődésen ment keresztül. Ennek egy szignifikáns területét alkotják a gépi tanulás algoritmusai, azon belül is a mélytanulás (számtalan rétegből kialakított neurális hálók alkalmazásával). A mélytanulásról ld. részletesen: Schmidhuber, 2015.

[28] European Commission, 2018, 6.

hat a többi felhasználó interakciója révén.”^[29] A veszélyt ebben a relációban a számtalan felhasználó között kialakuló, szinte követhetetlenül komplex hálózat jelenti, ahol az egyének könnyen válhatnak passzív szemlélőből aktív résztvevővé. A közösségimédia-platformok ezen sajátosság okán a hamis hírek hatékony terjesztésének színtereivé válnak, hiszen rendelkeznek a kibertér szinte összes, biztonságkritikus jellemzőjével, melyek kockázati tényezőként jelenhetnek meg: 1) dinamikus, mesterségesen generált tér; 2) az események szinte azonnal történnek; 3) nincsenek földrajzi határok; 4) bárki könnyedén regisztrálhat, és ezzel a hálózat részévé válhat; 5) rapid sebességgel növekszik és változik és 6) formálja, alakítja viselkedésünket.^[30] Mindezt fokozza a tény, hogy ingyen, vagy minimális ráfordítással óriási tömegek érhetőek el. A közösségimédia-posztok a tájékoztatás egyéb formáival összevetve (közlemények, televízióban, rádióban közzétett hírek, stb.) alapvetően rövidek, gyakran hangzatosak, rövidségük okán könnyen megjegyezhetőek és könnyebben felkeltik az érdeklődést, és tagadhatatlanul „szenzációértékkel” bírnak.

Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a közösségimédia-platformok, ahol az információszolgáltatás mellett a fő cél az emberek interakcióra és kommunikációra ösztönzése, fő célja, hogy a felhasználók minél hosszabb időt töltsenek a platformon.^[31] Ennek eredményeként a dezinformáció és hamis hírek terjedése előnyös lehet számukra, mivel növelik a forgalmat. Ebből adódik, hogy nem feltétlenül áll érdekükben a hamis hírek cáfolata vagy eltávolítása. Ezek a hamis hírek pedig képesek alapvetően meghatározni az emberek, szervezetek és akár államok/kormányzatok reakcióit társadalmi eseményekre.

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ezen közösségimédia-bejegyzések a már említettek okán kiválóan alkalmasak a kibertérben megjelenő egyén befolyásolására. Ahogy Kelemen rámutat, a „kibertér és annak használata egyértelműen képes befolyásolni az éntudatot, képes azt módosítani”, mindemellett „az egyén mindent megtesz, hogy egy-egy közösség része lehessen, míg mások céljaik eléréséhez használják (...) a hálózatokat”.^[32] Az anonimitás is fontos karakterisztikaként jelenik meg: az online térben, tekintve, hogy csak minimális a számonkérés, elszámoltatás veszélye, az egyén jóval szabadabban nyilvánul meg. Ily módon felerősödik a kibertér gátlásokat háttérbe szorító jellege, és eszkalálódik a konfrontációk lehetősége és igénye, hiszen az „egyes csoportokon belül eltérő aktivitású, eltérő célú és eltérő végletekben gondolkodó szereplők vesznek részt”.^[33] A már említett félretájékoztatás veszélye főként abban rejlik, hogy nagy tömegek érhetőek el, ezáltal nem csak az egyén, de a társadalom gondolkodásmódjára is hatást gyakorolnak – akár az egyes államok közötti viszonyt is befolyásolva.

[29] Bányász, 2018, 9.

[30] Nielsen, 2012.

[31] Jungwon – Soumya – Sung, 2017.

[32] Kelemen, 2021, 72.

[33] Kelemen, 2021, 72.

A népszerűbb közösségimédia-oldalak új fejezetet nyitottak a kiberbűnözésben, gondoljunk csak a malware-terjesztésre, adathalászatra, online csalásokra és egyéb kiberfenyegetésekre.^[34] Az egyén nemcsak viszonylagos képzetlensége, kvázi digitális írástudatlansága okán veszélyeztetett a kibertérben, hanem azt is látni kell, hogy az emberi pszichét alapvetően jellemző hiszékenység és megtéveszthetőség az online térben is megjelenik, ahol az itt is nélkülözhetetlen kritikus gondolkodás képessége és biztonság tudatossága a megfelelő felkészítés hiányában gyakran hiányzik. Mindemellett, a korszerű innovációk, technológiai újítások „felhasználhatók a félrevezető információk precedens nélküli nagyságrendű, gyorsaságú és célzottságú terjesztésére is, és ily módon – különösen a közösségi médián keresztül – személyre szabott információs köröket hoznak létre, továbbá a dezinformációs kampányok erőteljes visszhangkamráivá válnak”.^[35]

V. DIGITÁLIS SZÓLÁSSZABADSÁG, HAMIS HÍREK ÉS A KÖZVÉLEMÉNY BEFOLYÁSOLÁSA

Az internet és a közösségimédia-platformok előretörése és tömegtájékoztatási sztenderddé válása egyfajta új, digitális világrendet is hozott létre, ahol azonban a jogi szabályozásnak is szükségképpen meg kellett jelennie – hiszen az internetes kommunikációban is jelen vannak a már említett anomáliák, túlkapások. Az ismert, hagyományos térben is megjelenő bűncselekmények mellett új típusú, illetve új szintre emelkedett tevékenységek nyertek teret (ld. pl. a már tárgyalt online félretájékoztatás és dezinformációs kampányok, cyberbullying vagy a kiberpredátorok tevékenysége). Az online teret Gosztonyi Gergely egyenesen a feudalizmushoz hasonlította, megállapítva, hogy „ma már választások eldöntésében is kulcsszerepet játszhatnak”^[36] az internetet uraló politikai hatalmi erők.^[37] Ezen erők az internetet a tömegbefolyásolás eszközeként használják.

A közösségimédia-platformok igazi értéke (és egyben gyengesége) abban rejlik, hogy a duplex (kétirányú) kommunikáció révén hatékonyabbá válhat a választópolgárok közéletben való részvétele. Smuk Péter is kiemeli, hogy a közvélemény formálására kiemelten alkalmas a mesterséges intelligencia és az ahhoz köthető online algoritmusok, ami kiváltképp megmutatkozik a választásokon. Ami önmagában kifejezetten hasznos lehet, hiszen tömegek jut(hat)nak releváns információhoz, több, magasabb minőségű információ áll a választópolgárok rendelkezésére, ugyanakkor komoly sérülékenységet jelent a dezinformációs, manipulációs praktikák alkalmazása a választási információk tekintetében.^[38] Az Európai Unió is felhívta arra a fi-

[34] Mezei – Szentgáli-Tóth, 2022, 320-324.

[35] Papp, 2020, 142.

[36] Gosztonyi, 2021.

[37] Erről ld. bővebben: Gosztonyi, 2022c, 25-44., 71-122.

[38] Smuk, 2023, 211.

gyelmet, hogy a nem hiteles, téves információk hosszú távon a médiába és a fennálló demokratikus államrendbe vetett hitet is alááshatják azáltal, hogy félrevezetik, ezáltal negatívan befolyásolják a polgárok döntéseit.^[39] Az álhírterjesztésben rejlő, fent említett veszélyeket a magyar állam is felismerte, amint az a Nemzetbiztonsági Stratégiában is megfogalmazásra került: „Az állami és nem állami szereplők által szponzorált politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok befolyásolására irányuló stratégiák száma, változatossága és határfoka növekszik. (...) Az információs műveletek hatékonyságát növeli, hogy az álhírek, dezinformációk terjedését a közösségi média rendkívül gyorsra teszi. A nyílt befolyásolás politikai és gazdasági nyomásgyakorlásban is megjelenhet, amely során az ellenérdekelt nemzetközi szereplők korlátozni próbálhatják hazánk cselekvőképességét.”^[40]

Ahogy arra Koltay is rámutat, „a social media platformok vitathatatlanul alapjaiban rendezték át a nyilvánosság szerkezetét. Ezeket a weboldalakon keresztül tömegek tudják véleményüket közzétenni, mások véleményét megismerni, egymással megosztani, kommentálni.”^[41] Az új platform és a kapcsolódó technológiák nemcsak az állam működésére, de az állam és polgárok közötti interakciókra is hatást gyakorol, és „folyamatos fenyegetést jelentenek a dezinformációs kampányok, amelyek érdekében az államalakulatok mindegyikével szemben alkalmazhatóak”.^[42] A minket ért információk hitelessége, valóságtartalma sokszor megkérdőjelezhető, és az egyszerű felhasználó képtelen megkülönböztetni egymástól a valódi információkat és az álhíreket. A demokratikus folyamatok szempontjából a legnagyobb rizikófaktor az államműködés torzulásának veszélye; a már ismertetett folyamatok és az arra adott állami reakciók olyan rezsimek kialakulásához vezet(het)nek, melyet Kelemen Roland „smart control cyberfare state”-ként ír le.^[43] Az euroatlanti térség államainak mielőbb jogállami megoldásokat kell találni a problémára, erre példaként hozható fel az Európai Unió által megalkotott és idén hatályba lépő két rendelet, a DSA és a DMA.^[44]

A véleménynyilvánítás szabadsága, és ezen belül a szólásszabadság demokratikus alapérték, azonban – visszautalva a már említett emberi gyengeségekre, a kiberbűnözés növekvő mértékére, a kibertér sajátos karakterisztikái által megteremtett komplex és nehezen kezelhető kapcsolati és tevékenységi hálókra, a közösségimédia-platformok jelentette új típusú kihívásokra – vitathatatlan, hogy a közösségi média, mint véleménynyilvánításra kihegyezett színtér, nem maradhat szabályozás nélkül.^[45] „Valójában a platformok igazi hatalmát a közösségek vitáinak befolyásolására nem az egyes tartalmak törlésének és a felhasz-

[39] Európai megközelítés az online félretájékoztatás kezelésére. COM(2018) 236 final.

[40] Ld. bővebben: 1163/2020. (IV. 21.) Korm. határozat Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról.

[41] Koltay, 2019.

[42] Kelemen, 2022, 9.

[43] Erről ld. részletesen: Kelemen, 2022, ill. Gosztonyi, 2022a.

[44] Zódi, 2023.

[45] Ld. Gosztonyi, 2022b.

nálók kitiltásának lehetősége biztosítja. A platformok az algoritmusaik segítségével az egyes felhasználókról gyűjtött adatok alapján személyre szabhatják az egyes felhasználók által érzékelt és elérhető tartalmakat.”^[46] Bár az adott platformoknak megvannak a maga szabályai, előírásai és álhírek felismerését célzó algoritmusai, a nagyfokú komplexitás, a folyton változó technológiai háttér és a verztalilis szabályozási környezet szükségessé teszi a tartalmak felülvizsgálatát és „felsőbb” döntések meghozatalát, főként az első számú közösségi tér, a Facebook viszonylatában. Ezen célból kezdete meg működését 2020-ban az ún. Oversight Board (Ellenőrző Bizottság), azzal a céllal, hogy „segítsen a Facebooknak megválaszolni néhányat a legnehezebb kérdések közül az online véleménynyilvánítás szabadságával kapcsolatban: hogy mit kell eltávolítani, mit lehet fent hagyni és miért”.^[47] A szólásszabadság, a szabad véleménynyilvánítás tiszteletben tartása mellett az Oversight Board a Facebook-tartalmakkal kapcsolatos döntéseket megerősítő vagy megsemmisítő bizottsági határozatokat, hoz, melyek a Facebookra nézve kötelező erejűek. A személyes adatok védelme és a Facebook biztonságának megteremtése mellett az Oversight Board primer törekvése a hitelesség megteremtése, fenntartása és ellenőrzése: „Szeretnénk gondoskodni az emberek által a Facebookon látott tartalmak hitelességéről. Meggyőződésünk, hogy a hitelesség jobb környezetet teremt a megosztáshoz, ezért nem szeretnénk, ha az emberek arra használnák a Facebookot, hogy másnak adják ki magukat, vagy megtévesszenek másokat tevékenységükkel kapcsolatban.”^[48]

Fenti értékek védelmére alakult hazánkban az Igazságügyi Minisztérium kezdeményezésére a Digitális Szabadság Bizottság,^[49] azzal a céllal, hogy dektálják és orvosolhassák „a véleménynyilvánítás szabadságával, adózással, médiaszabályozással és adatvédelemmel kapcsolatos, virtuális térben fellépő jogalkalmazási tapasztalataikat és a hozzájuk forduló állampolgári megkeresések alapján tapasztalható problémákat”.^[50] A Digitális Szabadság Bizottság által szerkesztett Fehér Könyv a hatályos jogi szabályozással kapcsolatos problémákat összegzi és mutatja be. Az elsődleges vizsgálandó problémák körébe tartoznak: 1) Véleménynyilvánítás szabadsága és magánszféra védelme; 2) Adatvédelem; 3) A médiaszabályozás kérdései; 4) a digitális szolgáltatási adó bevezetésének vizsgálata; 5) Platformok valós tevékenységének tudatosítása; 6) Szerzői jogok védelme a digitális térben; 7) Büntetőjog érvényesítése az online térben; 8) Gyermekvédelem; 9) Nemzeti szuverenitást érintő kérdések.^[51]

[46] Ld. bővebben: Koltay, 2019.

[47] Oversightboard.com: Ellenőrző Bizottság.

[48] Oversightboard.com – A Facebook tartalomra vonatkozó szabályzatának értékei.

[49] Az érintett állami szervek: Miniszterelnöki Kabinetiroda, Pénzügyminisztérium, Innovációs és Technológiai Minisztérium, Alapvető Jogok Biztos, Országos Bírósági Hivatal, Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság. Ld. bővebben: Kormany.hu: A Digitális Szabadság Bizottság „Fehér Könyve”.

[50] Ld. bővebben: Kormany.hu: A Digitális Szabadság Bizottság „Fehér Könyve”.

[51] Kormany.hu: A Digitális Szabadság Bizottság „Fehér Könyve”.

VI. ÖSSZEGRZÉS

Az elmúlt években, évtizedekben az információtechnológia rohamos fejlődése új dimenziókat nyitott mindennapi életünkben és a tudományban is. A Covid-19 pandémia új lökést adott a digitális átállásnak, ami a távmunka és az online kommunikáció térnyerésével átalakította mindennapjainkat. Az egyre gyorsuló információáramlás és az adatok hihetetlen mértékben megnövekedett volumene egyre nehezebbé teszi a valós és álhírek megkülönböztetését, ami súlyos következményekkel jár a társadalomra nézve. A közösségi média és az online platformok nemcsak lehetőségeket teremtenek a tömegtájékoztatásban, hanem egyben indikátorként szolgálnak a hamis információk és manipuláció terjedéséhez. A közösségi média dinamikus közegként működik, ahol a tartalom folyamatosan változik és formálódik, lehetővé téve a hamis információk hatékony terjesztését, ezáltal lehetőséget biztosítva a felhasználók befolyásolására és manipulálására is, különösen az anonimitás hiánya és a korlátozott számonkérhetőség miatt.

A digitális világ térnyerése egyfajta új világrendet hozott létre, ahol szükségyszerűen a jogi szabályozásnak is le kell követnie a technológia fejlődését. Az online térben megjelennek az ismert bűncselekmények mellett új típusú és magasabb szintre emelt tevékenységek is, kiemelten az online dezinformációs kampányok, amelyek hatást gyakorolnak a választásokra és az állam működésére. Az átalakult helyzet pedig szabályozást kíván, mind a platformüzemeltetők, mind pedig az állam oldaláról. A közösségi média szabályozása mellett fontos az emberi jogok, elsősorban a szólásszabadság tiszteletben tartása. Az online térben fellépő problémák kezelésére létrejött kezdeményezések segíthetnek az online térben felmerülő jogi és társadalmi kérdések megoldásában. A problémákra való válaszadás érdekében az adott platformoknak és technológiáknak folyamatosan fejlődniük kell, és a jogi szabályozásnak is lépést kell tartania ezzel a fejlődéssel.

IRODALOM

- Allcott, Hunt – Gentkow, Matthew (2017): Social Media and Fake News in the 2016 Election. In: *Journal of Economic Perspectives*. 31(12). DOI: <https://doi.org/10.3386/w23089>.
- Bak Gerda – Kóvári Edit (2019): Generációk digitális kompetencia vizsgálata: a FoMO, mint jelenség és a tudatos közösségi média alkalmazása. In: *Közgazdász Fórum*. 2019/22. sz.
- Bányász Péter (2018): *A közösségi média és közszolgálat*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatási Továbbképzési Intézete, Budapest. (Elérhető: <http://hdl.handle.net/20.500.12944/16210>. Letöltés ideje. 2023.01.27.).
- Bastick, Zach (2020): Would you notice if fake news changed your behavior? An experiment on the unconscious effects of disinformation. In: *European School of Political and Social Sciences*. Lille Catholic University, Lille, France. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106633>.

- Burgin, Mark (2003): Information Theory: a Multifaceted Model of Information. In: *Entropy: International and Interdisciplinary Journal of Entropy and Information Studies*. 5(2). DOI: <http://dx.doi.org/10.3390/e5020146>.
- Cook, John – Ecker, Ulrich K. – Lewandowsky, Stephan (2015): Misinformation and How to Correct It. In: Scott, Robert – Kosslyn, Stephan (eds.): *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey.
- Digitális Fogalomtár – Modern vállalkozások programja: IKT / Információs és kommunikációs technológiák. (Elérhető: <https://digitalisfogalomtar.vallalkozzdigitalisan.hu/ikt-informacios-es-kommunikacios-technologiak>. Letöltés ideje: 2024.01.20.).
- Erdős, Ferenc – Kallós, Gábor (2017): Economic Aspects of 3D virtual collaboration. In: *Institute of Electrical and Electronics Engineers IEEE. 8th IEEE International Conference on Cognitive Infocommunications: CogInfoCom. (2017)*. Piscataway (NJ), USA. DOI: <https://doi.org/10.1109/CogInfoCom.2017.8268266>.
- Gosztonyi Gergely (2021): Az internet az új feudalizmus. In: *Jogtörténet. Az MA-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH) blogja*. 2021. október 18.
- Gosztonyi Gergely (2022a): A kínai internetcenzúra modellje. In: *Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga*. 12(1).
- Gosztonyi, Gergely (2022b): Aspects of the History of Internet Regulation from Web 1.0 to Web 2.0. In: *Journal of European History of Law*. 13(1).
- Gosztonyi Gergely (2022c): *Cenzúra Arisztotelésztől a Facebookig. A közösségi média tartalomszabályozási gyakorlatának komplexitása*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Ibrahim, Menna – Helmy, Yehia M. – Elzanfaly, Doaa (2021): Data quality dimensions, metrics, and improvement techniques. In: *Future Computing and Informatics Journal*. Vol. 6/2021. DOI: <http://dx.doi.org/10.54623/fue.fcij.6.1.3>.
- ITBusiness.hu, 2023. (Elérhető: <https://itbusiness.hu/technology/aktualis-lapszam/itexec/a-tokeletes-deepfake-az-informatikai-es-a-cegvezetokre-is-veszelyt-jelent/>. Letöltés ideje: 2024.01.27.).
- Kelemen Roland (2021): *Radikalizálás, dezinformálás és tömegpszichózis modern köntösben: a hibrid konfliktus kibertérben*. In: *Jog–Állam–Politika*. 2021/3. sz.
- Kelemen Roland (2022): Cyberfare State – Egy hibrid állammodell 21. századi születése. In: *Military and Intelligence CyberSecurity Research Paper*. 2022/1. sz.
- Koltay András (2019): A social media platformok jogi státusa a szólásszabadság nézőpontjából. In: *In Medias Res*. 2019/1. sz.
- Kormany.hu: A Digitális Szabadság Bizottság „Fehér Könyve”. (Elérhető: <https://digitallisszabadsag.kormany.hu/feher-konyv>. Letöltés ideje: 2024.02.09.).
- Kuem, Jungwon – Ray, Soumya – Kim, Sung S.: What Leads to Prosocial Behaviors on Social Networking Services: A Tripartite Model. In: *Journal of Management Information Systems*. Vol. 34/2017. DOI: <https://doi.org/10.1080/07421222.2017.1296744>.
- Liew, Anthony (2007): Understanding Data, Information, Knowledge And Their Inter-Relationships. In: *Journal of Knowledge Management Practice*. Vol. 7/2007.
- Mezei Kitti – Szentgáli-Tóth Boldizsár (2022): Az online platformok használatában rejlő veszélyek: a dezinformáció és a kibertámadások jogi kockázatai. In: Török Bernát – Zódi Zsolt (szerk.): *Az internetes platformok kora*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Németh Richárd (2021): A COVID-19 járvány okán bevezetett home office munkavégzés hatása a munkakörülményekre és szervezeti kommunikációra nagyvállalati környezetben. In: *Jog–Állam–Politika*. 2021/4. sz.

- Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság: Élesedik az álhírek elleni küzdelem: mi sem maradhatunk ki belőle, 2022. (Elérhető: https://nmhh.hu/cikk/229831/Elesedik_az_alhitek_elleni_kuzdelem_mi_sem_maradhatunk_ki_belole. Letöltés ideje. 2024.01.27.).
- Nielsen, Susanne (2012): *Persuading Security in Cyberspace*. Foreign Policy Research Institute, Philadelphia, USA.
- Nyilasy, Greg (2020): *Fake News in the Age of COVID-19*. University of Melbourne, Faculty of Business and Economics, Australia.
- Oversightboard.com – A Facebook tartalomra vonatkozó szabályzatának értékei. (Elérhető: <https://oversightboard.com/meet-the-board/>. Letöltés ideje: 2024.02.09.).
- Papp János Tamás (2020): A hamis hírek alkotmányos helyzete és szerepe a demokratikus nyilvánosság befolyásolásában. In: *In Medias Res*. 2020/1. sz.
- Schmidhuber, Jürgen (2015): Deep learning in neural networks: An overview. In: *Neural Networks*. Vol. 61/2015.
DOI: <https://doi.org/10.1016%2Fj.neunet.2014.09.003>.
- Smuk Péter (2023): *Demokratikus legitimitáció - Alkotmánytani értekezések a cserépszavazástól a mesterséges intelligenciáig*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Synergia Foundation: World wide web inventor targets fake news, 2017. (Elérhető: <https://www.synergiafoundation.org/insights/analyses-assessments/world-wide-web-inventor-targets-fake-news>. Letöltés ideje. 2024.01.29.).
- University of Michigan Library: „Fake News”, Lies and Propaganda: How to Sort Fact from Fiction. (Elérhető: <https://guides.lib.umich.edu/fakenews>. Letöltés ideje. 2024.01.29.).
- Velleman, Paul F. – Wilkinson, Leland (1993): Nominal, Ordinal, Interval, and Ratio Typologies Are Misleading. In: *The American Statistician*. Vol. 47/1993.
DOI: 10.1080/00031305.1993.10475938.
- Walters, Ryan M. (2018): How to Tell a Fake: Fighting Back Against Fake News on the Front Lines of Social Media. In: *Texas Review of Law & Politics*. Vol. 111/2018.
- World Economic Forum: These are the 3 biggest emerging risks the world is facing, 2024. (Elérhető: <https://www.weforum.org/agenda/2024/01/ai-disinformation-global-risks/>. Letöltés ideje: 2023.01.29.).
- Zódi Zsolt (2023): *Platformjog - Elméletek és hatályos szabályok*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.

JOGFORRÁSOK

- 1163/2020. (IV. 21.) Korm. határozat Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról.
- 487/2020. (XI.11.) Korm. rendelet a veszélyhelyzet során a távmunkával kapcsolatos szabályok alkalmazásáról.
- Európai megközelítés az online félretájékoztatás kezelésére. COM(2018) 236 final, Brüsszel, 2018. április 26. 1–2.
- European Commission (2018): *Report of the Independent High level Group on fake news and online disinformation. A multidimensional approach to disinformation*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.

HORVÁTH ANETT – NAGY MILÁN

A kartellpártosodás elmélete és koole-i kritikája

ABSTRACT

The concept of a cartel party as formulated by Richard S. Katz and Peter Mair initially provoked a debate between the authors and Professor Ruud Koole. However, numerous empirical studies on the issue of cartelisation have yielded several conclusions on the thesis that merit further reflection.

Keywords: Katz-Mair ■ cartel parties ■ critique ■ Ruud Koole ■ national particularities

I. A PÁRTOKRÓL

„A pártok olyan tagsággal és önálló intézményi struktúrával rendelkező politikai szerveződések, amelyek a politikai hatalomból részesedés céljából jelölteket állítanak a parlamenti és az önkormányzati választásokon, s képviselőik révén meghatározó szereppel bírnak a politikai folyamatok alakításában, valamint a társadalom egészének életét befolyásoló hatalom közvetett gyakorlásában.”^[1]

Kicsit bővebben fogalmazva: a XIII. században kialakuló és intézményesülő politikai képviselet emberek közötti viszonyt jelent, amely adott közösség akaratának, érdekeinek reprezentálásában manifesztálódik. A modern parlamenti demokráciákban, ahol egyfelől a nép választások útján gyakorolja hatalmát, másfelől a képviselők együttesen jelenítik meg a nép akaratát, a népképviselet felfogható a nemzet „valódi akaratának kifejezőjeként”, azaz jövőbeli teljesítményre utaló akarat vagy érdek-képviseletként,^[2] a pártok pedig olyan nélkülözhetetlen szervezetek, amelyek célja az állam és az állampolgárok között közvetíteni a politikai pozíciók megszerzéséért zajló verseny és a pozíciók betöltése során.^[3]

[1] Szarvas – Tóth, 2003, 400-401.

[2] Nagy L., 2019, 268-269.

[3] Marchut, 2019, 452.

Mindkét megfogalmazásból kiolvasható a pars pro toto elv, vagyis, hogy a pártok, miközben a társadalomnak csupán egy szeletét képviselik, aközben a hatalom gyakorlása és a programjuk megvalósítása által az egészre kívánnak hatni. Ehhez azonban szükséges a hatalom megszerzése, melyhez modern (képviseleti) demokráciákban a választások útján történő parlamenti többségen keresztül vezet az út. Azonban „a demokrácia költséges dolog, és nyilvánvalóan nem létezhet szilárd demokrácia működőképes, forrásokkal jól ellátott pártok nélkül”.^[4] Ezen állítás, mely szerint a pártok részére a központi költségvetésből nyújtott forrásokra igen is szükség van, okaira, illetve hátterére a pártok fejlődéstörténete áttekintésén keresztül lehet leginkább rámutatni. E folyamat bemutatása során különösen nagy hangsúlyt kell helyezni a kartellpártosodás jelenségére, mint napjaink egyik meghatározó kérdésére.

II. A PÁRTOK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

A pártosodás korai formái a parlamenti klubok, társaságok, másként fogalmazva a parlamenten kívüli tagsággal nem rendelkező, laza szerveződésű protopártok, amelyekhez a honorációpártok, a politika iránt érdeklődő értelmiségiek, földbirtokosok, polgárok által szervezett pártok tartoztak. Ezen pártok politikusai a politikáért, és nem a politikából éltek.

A szervezett pártok, amelyek már országos hálózattal, állandó szervezettel és apparátussal rendelkeztek, jelentették a modern pártok első valódi formáját.

A XX. századi modern tömegpártok, melyek részben a szervezett pártokkal együtt alakultak ki, megjelenését a választójog kiterjesztése tette egyrészt a választópolgárok oldaláról lehetővé, másrészt a pártok részéről szükségessé. A pártok szavazóbázisának bővítése tekintetében hatalmas potenciált hordozott az eddig politikán kívüli tömegek, elsősorban a munkásosztály és a parasztság tagjainak politikai jogokkal való felruházása. A legnagyobb mértékben az ekkor megalakuló szocialista-szociáldemokrata tömegpártok profitáltak az új szavazóréteg elérhetővé válásából. Ezek a pártok széles körű tagsággal rendelkeztek, illetve erős pártszervezet és fegyelem jellemezte őket. A tömegpártokhoz való tartozás alapja az osztályhovatartozás, a tömegpártok fő funkciója pedig az osztályérdek artikulációja és képviselése volt. Ebből vezethető le, hogy a tömegpártok tipikus megjelenési formái az osztálypártok, valamint a világnézeti vagy ideológiai pártok.

Az 1950-60-as években egyrészt a társadalom osztály- és rétegstruktúrája átalakulásának, másrészt a mediatizált politika kiterjedésének és a politika professzionalizálódásának hatására megjelenő versengő (kompetitív) néppártok, idegen kifejezéssel „catch-all”^[5] pártok célja immár nem egy-egy közösség kép-

[4] Nagy T., 2018.

[5] Az úgynevezett catch-all tézis eredeti verzióját lásd Kirchner, 1966, 177-200.

viselete, hanem a szavazatmaximalizálás volt. A cél elérése érdekében az ideológia háttérbe szorult, a pártprogramok általánosabbá váltak, az egyes párttagok szerepe jelentősen csökkent, miközben a pártvezetők szerepe viszont számottevően felértékelődött.^[6] A politikai marketing-, illetve a tömegkommunikációs eszközök használatának a politikai mozgósításban és befolyásolásban betöltött szerepe alapján ezen pártok megnevezése lehetne médiapárt is.^[7] Bár a pártok jelentős része – figyelembe véve a fentebb részletezett okokat – gyűjtőpárttá alakult, fennmaradtak világnézeti, ideológiai pártok is.^[8]

III. A KARTELLPÁRT-TÉZIS ÉS A KARTELLPÁRTOSODÁS

Katz és Mair nyomán^[9] megjelent egy újabb párttípus, az úgynevezett kartellpárt, melynek keletkezésének idejéről vita van a szakirodalomban. Egyesek az 1970-es évekre, mások a bipoláris világrend összeomlásának idejére teszik.^[10] Míg a klasszikus tömegpártok alapvetően a széles, nagy létszámú tagságra támaszkodtak (mind aktivista-munka, mind a tagdíjakon keresztül a pártok finanszírozása terén), a pártok állami támogatása megjelenésével függetlenek lettek a tagságtól, inkább az állammal léptek szimbiózisba.^[11] Ebből következik, hogy a kartellpárt kifejezés alatt a politikatudományi szakirodalom a kizárólag állami forrásokon élő, azok megszerzésében tulajdonképp megegyező s a versenyfeltételeket így korlátozó, illetve ezáltal a társadalomtól elszakadó pártokat érti.^[12]

A XX. század utolsó évtizedeiben az állami finanszírozástól függő nagy pártok egymással együttműködve bezárkózó rendszert építettek ki, hogy ezáltal megnehezítsék új politikai pártok parlamenti tényezővé válását, és biztosítsák pénzügyi forrásaik megtartását. A kartellpártok felépítése, működése abból a szempontból is érdekes, hogy megőrizték a tömegbázist, mint legitimációs forrást, ugyanakkor tevékenységük elsősorban nem társadalmi célok elérésére vagy értékek képviselésére, hanem a politika professzionális működtetésére, s mindenekelőtt a hatalom megszerzésére és megtartására irányul. Az eszmei háttér esetükben már elmosódik, az ideológus politikus típus helyett a menedzseri képességek váltak kívánatosná a pártvezetés tekintetében. A tagság atomizált, azt nem a társadalmi rétegek, hanem az egyének jelenítik meg; ebből következik, hogy tényleges hatalma, befolyása nincs a párt működésére. Új jelenség még, hogy a pártok és az állam a korábbinál szorosabban kapcsolódnak össze,

[6] Maas, 2001, 167.

[7] Szarvas – Tóth, 2003, 73.

[8] Bihari – Pokol, 2009, 340-341.

[9] Ld. Katz, 1995, 5-28.

[10] Smuk, 2020, 747.

[11] Tóth L., 2017, 47-68., 52.

[12] Smuk, 2020, 747.

ugyanakkor a pártok egymáshoz való viszonyát sem csupán a versengés, hanem az „összejátszás”, az együttműködés határozza meg.^[13]

IV. A KARTELLPÁRT-TÉZIS KRITIKÁJA

A Richard S. Katz és Peter Mair által megfogalmazott kartellpárt-konceptió kezdetben vitát váltott ki a szerzők és Ruud Koole professzor között, de több, a kartellesedés kérdéskörével foglalkozó empirikus vizsgálat is számos, továbbgondolásra alkalmas következtetés levonását eredményezte a tézissel kapcsolatban.

Koole több ponton kritizálta Katz és Mair munkáját a vizsgálat szemszögéből, megjegyezve, hogy a kartellpárt típusának általában tulajdonított jellemzőit az országok sajátos körülményeitől függően kell figyelembe venni. Ezzel szorosan összefügg a pártok evolúciós megközelítésének kritikája is. Katz és Mair megközelítésében a kartellpárt a párt negyedik formája, amely a jelenkori történelem során alakult ki. Ezzel szemben Koole amellet foglal állást, hogy a különböző párttípusok egyidejű létezését kellene feltételezni a pártokkal kapcsolatos kutatásokban. Véleménye szerint a korabeli ideális párttípus létének tételezése helyett inkább azt kellene megvizsgálni, hogy egy bizonyos típusú párt adott időben miért ment át bizonyos változásokon, és miért vált mássá. Meggyőződése, hogy a párt és az állam közötti szorosabb kapcsolat például a választási rendszertől, a médiarendszertől és az ország történelmétől függően eltérő hatással járhat.^[14] Példaként említhetők az évtizedeken keresztül a kommunista diktatúrától szenvedő kelet-közép-európai államok pártjai, politikai rendszerei, melyek szignifikáns eltérést mutatnak a nyugati országokban bekövetkezett, liberális demokrácia biztosította változásokkal összevetve. Mindebből következik, hogy egy ország sajátos helyzetének és történelmének figyelembevételével lehet kizárólag valid magyarázatot adni a pártok egyik típusból a másikba való átalakulására.

A tézis elméleti bírálata mellett a gyakorlati, empirikus vizsgálatok is rámutattak gyenge pontokra, ugyanis ezen vizsgálatok „egy része csak kisebb-nagyobb fenntartásokkal találta adaptálhatónak az elméletet. Detterbeck arra a következtetésre jutott, hogy ha az általa vizsgált pártrendszerekben ki is mutatatóak a kartellpártiság ismérvei, azok nem minden esetben magyarázhatóak Katz és Mair teóriájával.^[15] A kanadai – és általában az angolszász pártrendszerek – vonatkozásában Young viszont sem az egyes pártok, sem a pártrendszer szintjén nem találta igazolhatónak a kartellesedés *tézisét*.^[16] Scarrow vizsgálá-

[13] Katz, 1995, 13.

[14] Koole, 507-523, 519-520.

[15] Ld. Detterbeck, 2008, 27-40.

[16] Ld. Young, 1998, 339-358.

tai^[17] pedig azt mutatták meg, hogy – szemben a kartelltézis egyik hangsúlyos implikációjával – a pártoknak nyújtott állami támogatások nem befolyásolják a pártverseny kimenetelét, így a »kiszorító hatás« sem igazán működik.”^[18]

Összességében Koole kritikai észrevételei minden bizonnyal jogosak voltak, ugyanis Katz és Mair gyakran csak néhány alkalmas példát említett elméletük alátámasztására. Ennek hiányosságát jól bizonyították a későbbi empirikus kutatások eredményei is. Fontos jelezni, hogy máshol a szerzők megjegyezték, hogy a tézist – kezdeti fázisában – még nem tesztelték kellőképpen, viszont a későbbiekben többször finomították és kiegészítették téziseiket.

V. A KOOL-I KRITIKA HAZAI ADATPÁCIÓJA^[19]

A hazai rendszerben működő pártok és az állami források között az elmúlt harminc évben olyan függelmi viszony alakult ki, amely a pártok működése és léte elengedhetetlen elemévé tette az állami szubvenciót.

2022-re a parlamenti pártok összes bevétele és az állami szubvenció aránya tekintetében elmondható, hogy kialakult egyfajta szoros szimbiózis.

Katz és Mair elméletét a kartellpártokról azonban – ahogy ezt a kritikai megfogalmazások is tartalmazzák – érdemes a pártok sajátosságainak figyelembevételével „hazaira szabni”. A kartell (idegen szó) kifejezés elsősorban a hazai közgazdaságtudományi milióban tudott a nemzetközi sztenderdeknek megfelelő tartalommal meghonosodni, a politikatudományban ui. mélységében már kevésbé. Az egymás közti verseny korlátozására irányuló tevékenység (kartell) a hazai pártok esetében semmiképpen sem állja meg a helyét. A pártok megkérdőjelezhetetlen és természetes lételeme a mai napig is versengés. Éppen ezért az érdekliga párt^[20] elnevezés a politikatudományi beágyazódás egyik lehetséges útja lehet. A politikai szintéren való jelenlét azonban rendkívül tökeigényessé vált az elmúlt évtizedekben. Ez a pártok közös érdekévé tette, hogy szervezeti fennmaradásuk érdekében hallgatólagosan, de „egy irányba játszanak”. Katz és Mair kartellpárt elméletében ez a pártközi összejátszás jellemző mintázatként, kiterjesztett spektrumban értelmezhetően jelenik meg. A pártok „kvázi szövetkezése” a hazai mintázatban viszont szinte kizárólagosan csak a költségvetési összeg elfogadása kapcsán jön/jöhet létre. Így a hazai minta egy minimalizált összejátszásnak feleltethető meg.

A kartellpárt kirekesztő magatartása kapcsán Katz és Mair úgy fogalmaz, hogy a pártok „meghódították” az államot. A hatalmon lévők széles körben elfogadható kormányzást akarnak, céljuk, hogy a bent lévőket benntartsák, a kívül

[17] Ld. Scarrow, 2006, 619-639.

[18] Horváth A. – Soós, 2015, 268.

[19] Horváth A., 2022, 185-196.

[20] Érdek – haszonnal kecsegtető eredmény lehetősége; liga – szövetkezés.

maradtakat pedig továbbra is kirekesszék. Ez a folyamat a bent lévőknek kedvező a kívül rekedteknek hátrányos. A hazai gyakorlatra ez az állítás sem egyértelműsíthető, mert a kétezres évek első évtizedének végére határozott átrendező-dést tapasztalhattunk a hazai parlamenti pártok soraiban.

Az ellentmondás ezzel megszületett, a hazai érdekliga pártok kialakultak ugyan, mert a pártok állami szubvenciótól való függelmi viszonya nem megkérdőjelezhető, ugyanakkor a rendszer kirekesztő magatartása nem érvényesült, mert új pártok is eséllyel kerültek a hatalmasok közé.

Kívánatos lenne azonban a pártok bevételi forrásai tekintetében a közfinanszírozás és az adományok közti megfelelő egyensúly elérését megcélozni. Ugyanis, ha a pártok teljes egészében vagy túlnyomórészt az állami költségvetésből szerzik forrásaikat, akkor feltételezhető, hogy hosszú távon hiányozni fog a motivációjuk arra vonatkozóan, hogy rendszeres kapcsolatot tartsanak fenn a különböző társadalmi csoportokkal.

IRODALOM

- Bihari Mihály – Pokol Béla (2009): *Politológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Horváth Attila – Soós Gábor (2015): Pártok és pártrendszerek. In: Körösenyi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Katz, Richard S. – Mair, Peter (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy. In: *Party Politics*. 1(1995)/1. (Elérhető: <https://politicacomparata.files.wordpress.com/2011/03/katz-and-mair-1995-changing-models-of-party-organization.pdf>. Letöltés ideje: 2023.11.29.). DOI: <https://doi.org/10.1177/1354068895001001001>.
- Kirchheimer, Otto (1966): The Transformation of the Western European Party System. In: Lapalombara, Joseph – Weiner, Myron (eds.): *Political Parties and Political Development*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Koole, Ruud (1996): Cadre, Catch-all or Cartel? A Comment on the Notion of the Cartel Party. In: *Party Politics*. 2(1996)/4. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354068896002004004>.
- Maas, Willem (2001): Catch-all parties. In: Michie, Jonathan – Fitzroy, Dearborn (eds.): *Reader's Guide to the Social Sciences*. Routledge London. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315062150-35>.
- Marchut Réka (2019): Pártok. In: Pásztor Péter (szerk.): *Magyar politikai enciklopédia*. Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, Budapest.
- Nagy Levente (2019): Képviselő. In: Pásztor Péter (szerk.): *Magyar politikai enciklopédia*. Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, Budapest.
- Nagy Teodóra (2018): Pénz beszél – Párt- és kampányfinanszírozás 2018. In: *Hetek*. XXII. évf., 2018/2. sz.
- Smuk Péter (2020): A politikai pártok. In: Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): *A magyar közjog alapintézményei*. Pázmány Press, Budapest. (Elérhető: https://jak.ppke.hu/uploads/articles/2166539/file/5_4_Apolitikai_partok.pdf. Letöltés ideje: 2023.11.29.).
- Szarvas László – Tóth Csaba (2005): Pártok és pártrendszerek. In: Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): *Politika és Politikatudomány*. Aula Kiadó, Budapest.

- Tóth László (2017): A végrehajtó hatalom prezidencializálódásának egyes aspektusai a II. és III. Orbán-kormányok esetében. In: *Parlamenti Szemle*. II. évf., 2017/2. sz. (Elérhető: <https://parlamentiszemle.hu/wp-content/uploads/2018/02/parlamentiszemle-toth-laszlo.pdf>. Letöltés ideje: 2023.11.29.).

Szerényi Gábor grafikája

LOVAS DÓRA

Az Európai Unió állami támogatási joga a közlekedés területén

ABSTRACT

European Union state aid law is a complex area that is constantly evolving, especially in the wake of crises. Within competition law, it is an area where the EU has exclusive competence to act against distortive interventions by Member States.

Since the global economic crisis of 2008, changes in State aid law have favoured national intervention, which, in addition to the benefits of eliminating market failures, has improved the competitive position of the more economically advanced countries in the internal market. The changes brought about by the crises are also having an impact in this area, with national interventions on the rise, while the EU's tolerance has widened, such that interventions once deemed questionable are now more readily regarded as non-compliant.

This paper analyses the evolution of EU state aid law in the field of public transport in the light of the practice of the European Commission and the Court of Justice of the European Union in the aftermath of the 2008 global economic crisis.

Kulcsszavak: public transport ■ European Union ■ state aid ■ services of general economic interest ■ crises

I. BEVEZETÉS

Az Európai Unió (EU) állami támogatások joga egy igen komplex terület, amely folyamatos változásokon megy keresztül, kiváltképpen a válságok hatásának eredményeképpen.^[1] A terület a versenyjogon belül helyezkedik el, így az EU kizárólagos hatáskörében jogosult fellépni a versenytorzító tagállami intervenciókkal szemben. A 2008-as gazdasági világválság óta a támogatási jog területén bekövetkező változások a tag-

[1] „A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP 23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott támogatásával készült.”

állami beavatkozási lehetőségeknek kedveznek, mely a piaci kudarcok kiküszöbölését jelentő előnyök mellett a gazdaságilag fejlettebb államok (Franciaország, Németország) belső piacon való versenyhelyzetének javulását is magukkal hozzák. Az EU toleranciájának határai szélesednek, így egy korábban megkérdőjelezhető beavatkozás ma már egyszerűbben minősül EU-konformnak.^[2]

A közösségi közlekedés szabályozása és biztosítása tagállami hatáskör, mindenki számára hozzáférhető módon és megfizethető áron való, tagállami sajátosságokat figyelembe vevő nyújtása az európai uniós terminológia szerint általános gazdasági érdek, így e területnek különleges helyzete van, amelynek révén mind a fogyasztókat, mind a közszolgáltatást nyújtó magán-, illetve közvállalkozásokat védelemben kell részesíteni.

A tanulmány az EU állami támogatási jogának változását elemzi a közösségi közlekedés területén, figyelemmel az Európai Bizottság és az Európai Unió Bíróságának gyakorlatára a 2008-as gazdasági világválságot követő időszakban. Mivel a terület főszabály szerint nem tartozik a versenyjog hatálya alá, így állami támogatási jog szempontjából nem vizsgálható, azonban a válságok hatására a szektorban nyújtott támogatások bejelentéskötelessé váltak, így az EU látókörébe kerültek.

A hipotézisem, hogy a válságok hatására a közlekedés területén is megnövekednek az állami támogatások, amely a Bizottság megengedő magatartásával párosul. Tekintettel arra, hogy az általános gazdasági érdekű szolgáltatások (EUMSZ 106. cikk (2) bekezdés) – mint ahogy a közösségi közlekedés – ellentételezését állami támogatások – és versenyjog alá tartozás – híján nem kell bejelenteni a Bizottsághoz, így csupán a másodlagos jogi aktusok által engedett mentességek esetein kívül, valamint a Bizottság ideiglenes keretei révén kerül az európai uniós jog hatókörébe a terület állami támogatási szabályokkal való összeegyeztethetőségének kérdése. Álláspontom szerint a válságok időszakában – tekintettel a Bizottság megengedő magatartására – a tagállamok többször nyújtanak a közösségi közlekedés területén is szubvenciókat, olyan jogalapokra hivatkozva, mint a gazdaság zavarainak megszüntetése (EUMSZ 107. cikk (3) b) pont) vagy a természeti csapások kiküszöbölése (EUMSZ 107. cikk (2) b) pont), amit kötelesek bejelenteni az európai uniós intézménynek.

II. AZ ÁLLAM SZEREPE A KÖZÖSSÉGI KÖZLEKEDÉS BIZTOSÍTÁSÁBAN^[3]

A közösségi közlekedés mindenki számára hozzáférhetően, elérhető áron való biztosítása – az európai uniós jogi terminológiában – általános gazdasági

[2] Bartha – Horváth M., 2019, 699.

[3] Bartha, 2023, 1-7.

érdekű szolgáltatás, amely a tagállamok feladatát képezi.^[4] Így főszabály szerint a terület nem tartozik az európai uniós versenyjog hatálya alá, hiszen a piaci versenyhelyzet az általános gazdasági érdekelttségű közszolgáltató vállalat feladatainak ellátását veszélyeztetné. Az ilyen érdekelttséget az európai uniós jog nem határozza meg, de az eseti döntések alapján a közlekedésen kívül ide tartozik például a posta és a villamos energia is.^[5] Az Európai Unió (EU) – tekintettel a közösségi közlekedés sajátosságaira – az 1370/2007/EK rendeletben^[6] állapította meg azon – mesterséges versenyhelyzetet generáló – szabályokat, amelyek keretein belül a tagállamoknak biztosítania kell a személyszállítási szolgáltatást. Az EU ezzel tág teret engedett a tagállamoknak támogatások nyújtására (és azok mérlegelésére) a közösségi közlekedés megfelelő biztosítása érdekében.

Az állami intervenciók hiányában egyes területek és fogyasztói csoportok számára elérhetetlen lenne a közösségi közlekedés, hiszen a szolgáltatás piaci körülmények közötti biztosítása nem eredményezne nyereséget a szolgáltatóknak. Az adott területen a piac kudarcot vall, így az állam (illetve az önkormányzat) jelentős szerepet vállal a közlekedési infrastruktúra építésében és fenntartásában, valamint a szolgáltatás finanszírozásában. A tagállam szabályozás útján az európai uniós elvárásoknak megfelelően versenyhelyzetet teremt, így pályázat útján, meghatározott időre kizárólagosságot nyújt a nyertes(ek) számára és „közszolgáltatási ellentételezés” formájában biztosítja a szolgáltatás nyújtásához szükséges összeget (költségek és észszerű nyereség). Egyes országokban lehetőség van – pályázat elhagyásával, szigorú feltételek mellett – belső szolgáltató megbízására a személyszállítási feladatok ellátására. Ezen utóbbi egyes szerzők szerint a szolgáltatás természetes monopólium jellegével igazolható, így a szabályozás célja az ár csökkentése és ezáltal a felkínált kapacitás növelése.^[7]

Sokszor felvetődik, hogy a közösségi közlekedés privatizálásával hatékonyabbá, olcsóbbá és magasabb minőségűvé tehető a szolgáltatás. Egyes szerzők^[8] szerint az állam által felvállalt feladatok kiszervezése akkor lehet hatékony, ha a szabályozási eszközök révén biztosított az esélyegyenlőség és hozzáférhetőség a közjavakhoz mindenki számára, valamint a lakosság jelentős hányada képes a piaci árak megfizetésére. Ha ezen feltételek együttesen nem teljesülnek, nem lehet csökkenteni az állami szerepvállalást, csak a gazdasági szerepkörök átstrukturálása történik meg, és az államnak finanszíroznia kell a piaci szereplő költségeit, illetve az észszerű nyereséget.

[4] Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata; Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. HL C 202., 2016.6.7., 1-388. (továbbiakban: EUMSz) 14. cikk.

[5] Bordás, 2011, 160-169.

[6] Az Európai Parlament és a Tanács 1370/2007/EK rendelete. HL L 315., 2007.12.3., 1-13.

[7] De Palma – Monardo, 2019.

[8] Botos, 2002, 18.

Versenyhelyzetet teremteni és hatékonyságot javítani a kizárólagos jogok biztosításával és megfelelő minőségű pályázati feltételekkel lehet, azonban az ellátásért felelős minden kockázat nem hárítható – piaci szereplőre.^[9] Hiszen a tőkeköltségek túlsúlya és a méretgazdaságosság (a menetrend szerinti személyszállítás hálózat jellege) miatt egyetlen piaci szereplő hatékonyabban képes el látni a feladatot, mint egymással versengő vállalkozások.^[10] Ennek oka, hogy a kizárólagos joggal rendelkező vállalkozás kötelezhető arra, hogy a kevésbé nyereséges területekre is terjessze ki a szolgáltatását.

Egy másik fontos ok az állami beavatkozásra – amit a tanulmány megvilágít – az EU ambiciózus környezetvédelmi célkitűzéseinek megvalósítása. A Bizottság által 2020-ban elfogadott zöld megállapodás előrevetíti a közlekedési ágazat reformját is, mivel e szektor az EU üvegházhatásúgáz-kibocsátásának huszonöt százalékaért felelős, ezért ennek csökkentése elengedhetetlen, amelyhez pedig a tagállamok aktív közreműködésére szükség van. A dekarbonizációt támogató intézkedések a közlekedési ágazatban jelentősen támogathatják a zöld átállást. Ez pedig előrevetíti a Bizottság megengedő magatartását a környezetvédelmi célú állami támogatásokat érintően a közösségi közlekedés területén.

III. JOGSZABÁLYI KÖRNYEZET AZ EURÓPAI UNIÓBAN

1. Állami támogatás joga az elsődleges jogban

Az Európai Unióban az EUMSZ 107. cikk (1) bekezdése alapján főszabály szerint tilos az állami támogatások nyújtása (közvetlenek és közvetettek is, így például adókedvezmény, vagy garancia), hiszen ha a tagállamok szelektív módon támogatnak egyes szereplőket vagy árukat, azzal sérthetik a versenysemlegeséget a belső piacon. Ez alól azonban vannak kivételek a közlekedés területén is, így az állami szubvenció a belső piaccal összeegyeztethető lehet az EUMSZ 107. cikk (2) és (3) bekezdései, az EUMSZ 93. cikke vagy az EUMSZ 106 cikk (2) bekezdése szerinti estekben.

Ezen utóbbi cikk az általános gazdasági érdekű szolgáltatásokat takarja, amelyek csak „olyan mértékben tartoznak a Szerződés szabályai, különösen a versenyszabályok hatálya alá, amennyiben ezek alkalmazása sem jogilag, sem ténylegesen nem akadályozza a rájuk bízott sajátos feladatok végrehajtását.”^[11] Ennek oka, hogy olyan tevékenységekről van szó, amelyek biztosítása a

[9] Vannak jövedelmezően működő személyszállítási szolgáltatók, pl. a Flixbus. De ezen utóbbi a nemzetközi személyszállítás kategóriába tartozik, amelyre nem vonatkozik az 1370/2007/EK rendelet szabályozása, továbbá más igényeket elégít ki, mint a közösségi közlekedés, árképzése rugalmas, így inkább hasonlít a légiközlekedésre.

[10] Baumol – Willig, 1977, 350-365.

[11] EUMSZ 106. cikk (2).

fogyasztók számára különösen fontos, és amelyeket a piaci alapon működő vállalkozások nem mindenki számára nyújtanának megkülönböztetés nélkül, megfizethető áron. A közösségi közlekedés biztosítása is ezen kategóriába esik, és az ilyen területen nyújtott támogatás, amennyiben megfelel a 2003-as Altmark Trans-ítéletben foglalt négy kumulatív feltételnek, nem minősül az EUMSZ 107. cikk (1) szerinti szubvenciónak, hanem az európai uniós versenyjog alá nem tartozó ellentételezés. Azonban az áruszállítás nem tartozik e körbe, így előfordult több olyan eset is, hogy ezen utóbbit érintően a tagállam támogatás nyújtása mellett döntött és az EUMSZ 93. cikkben^[12] meghatározott jogalapra hivatkozva az EUMSZ 108. cikk (3) bekezdése alapján bejelentette a Bizottságnak a szubvenciót, amit az intézmény csaknem teljes mértékben jóváhagyott (lásd 1. ábra).

A Covid-19 járvány hatásainak mérséklése érdekében, az EUMSZ 107. cikk (2) b) pontja^[13] alapján a közösségi közlekedés területe is részesült megengedhető állami támogatásban. E körbe tartozó támogatások a belső piaccal deklaráltan összeegyeztethetőnek tekintettek, ilyennek minősülésüknél fogva nem sértik a versenyt.

Az orosz–ukrán háború okozta energiaválság érzékenyen érintette a közlekedési szektort is, hiszen a járművek főként fosszilis energiaforrásokkal működnek, így 2022 után több állam nyújtott nagy összegű támogatásokat az EUMSZ 107. cikk (3) b) pontja alapján, hivatkozva a gazdaságában bekövetkezett komoly zavar megszüntetésére.^[14] E támogatások a Bizottság mérlegelési döntése alapján minősülhetnek a belső piaccal összeegyeztethetőnek. Ezt a jogalapot az európai integráció korábbi történetében csak néhány alkalommal alkalmazták, majd a gyakorlat a 2008-as gazdasági világválság után megváltozott és népszerűvé hivatkozási alappá vált.^[15]

Gyakori jogalap az EUMSZ 107. cikk (3) c) pontja is, amely az egyes gazdasági tevékenységek vagy gazdasági területek fejlődésének előmozdítását szolgálja, amennyiben az ilyen támogatás nem befolyásolja hátrányosan a kereskedelmi feltételeket a közös érdekekkel ellentétes mértékben. A környezetvédelmi célú közösségi közlekedést érintő szubvencióknál ez jelenti a jogalapot, amelyre iránymutatást a Bizottság közleményei adnak.^[16]

[12] EUMSZ 93. cikk: a közlekedés összehangolására irányuló tevékenység támogatását; a közlekedésre rótt közszolgáltatási kötelezettségek terheinek támogatással való megtérítését.

[13] EUMSZ 107. cikk (2) (b) a természeti csapások vagy más rendkívüli események által okozott károk helyreállítására nyújtott támogatás.

[14] EUMSZ 107. cikk (3) b) valamely közös európai érdeket szolgáló fontos projekt megvalósításának előmozdítására vagy egy tagállam gazdaságában bekövetkezett komoly zavar megszüntetésére nyújtott támogatás.

[15] Rosano, 2020, 621-631.

[16] Bizottság Közleménye: Iránymutatás a 2014–2020 közötti időszakban nyújtott környezetvédelmi és energetikai állami támogatásokról. HL C 200., 2014.6.28., 1-55 és Bizottság Közleménye: 2022. évi iránymutatás az éghajlatvédelmi, a környezetvédelmi és energetikai állami támogatásokról. C(2022) 481 final.

2. Állami támogatás joga a másodlagos jogban

Az 1960-as évek vége óta születnek a közösségi közlekedést érintő olyan jogszabályok, amelyek mentesítik a területet az állami támogatások nyújtásához kapcsolódó előzetes bejelentési kötelezettség alól, ha teljesítik a vonatkozó jogszabályban előírt feltételeket.^[17] A kérdés tisztázásában és egységesítésében azonban a legnagyobb előrelépést az EUB *Altmark Trans-ítélete*^[18] (2003) hozta, amelytől kezdve az általános gazdasági érdekű szolgáltatások ellentételezése négy kumulatív feltétel teljesítése esetén nem állami támogatás, így bejelenteni sem szükséges az Európai Bizottsághoz az EUMSZ 108. cikk (3) bekezdése alapján. Ezzel jelentős korlátozás történt a Bizottság ellenőrzési és döntéshozatali jogköreit érintően a közszolgáltatási ellentételezést jelentő nemzeti intézkedések tekintetében,^[19] hiszen a tagállamokat jogosította fel mérlegelésre (ellentételezés vagy támogatás). Megjegyzendő, hogy amennyiben a kompenzáció nyújtása során a négy kumulatív feltétel valamelyike nem teljesül, az intézkedést előzetesen jóvá kell hagyatni a Bizottsággal (EUMSZ 93., vagy EUMSZ 107 (2)-(3) bekezdései alapján). 2005-ben a Bizottság a kompenzáció meghatározásához kapcsolódóan a tagállamok számára iránymutatást fogadott el (ún. Monti-Kroes-csomag), amely szabályok utóbb módosultak (ún. Almunia-csomag),^[20] és a Bizottság meghatározta, hogy mely, kis jelentőségű közszolgáltatások kompenzálása nem torzítja a versenyt, illetve nem érinti a tagállamok közötti kereskedelmet, ezáltal nem minősül állami támogatásnak. Továbbá meghatározta az EUMSZ 106 cikk (2) bekezdése alapján előzetes bejelentés nélkül összeegyeztethető támogatásnak minősülő kompenzációk feltételeit és előírta a bejelentési kötelezettség alá tartozó szubvenciók összeegyeztethetőségi feltételeit.

Jelenleg az EUMSZ 91. cikkét végrehajtó 1370/2007/EK rendelet^[21] szabályozza a közszolgáltatási kötelezettségek terheinek megtérítését szolgáló, bizottsági jóváhagyás (az EUMSZ 108. cikkének (3) bekezdésében előírt előzetes bejelentési kötelezettség) nélkül nyújtható állami szubvenciók feltételeit. A rendelet azonban csak a személyszállítási közszolgáltatással kapcsolatos, így az áruszállítás híján nem fedi le az EUMSZ 93. cikkét. Továbbá a válságok hatására a Bizottság ideiglenes keretrendszereket fogadott el az EUMSZ 107 cikk (2) b pontja és az EUMSZ 107. cikk (3) b pontja alapján nyújtott – kötelezően bejelentendő – támogatásokat illetően, amelyben a tagállamok számára kíván iránymutatást adni a válságok hatásainak mérséklését szolgáló, megnövekedett számú támogatások

[17] A Tanács 1191/69/EGK rendelete (1969. június 26.). HL L 156., 1969.6.28., 1-7. Ez a rendelet 2013-tól teljes egészében hatályát veszítette.

[18] C280/00 sz. *Altmark Trans-ügyben* 2003 július 24-én hozott ítélet (ECLI:EU:C:2003:415).

[19] Bartha – Horváth M., 2019, 699-707.

[20] A Bizottság közleménye: A közszolgáltatás ellentételezése formájában nyújtott állami támogatásról szóló európai uniós keret szabály (2011). HL C 8, 11.1.2012, 15-22.

[21] Az Európai Parlament és a Tanács 1370/2007/EK rendelete (2007. október 23.) HL L 315, 3.12.2007, 1-13.

megengedhetősége kapcsán. Ezen utóbbi jogalapokon nyújtott összegek kiegészítik a meglévő támogatási rendszert, nem pedig azok egyes jogalapok közötti eltolódását okozzák.^[22]

IV. ÁLLAMI TÁMOGATÁSOK JOGÁNAK VÁLTOZÁSA A KÖZLEKEDÉS TERÜLETÉN

A tanulmányban az állami támogatások jogának másodlagos jogban és az EUB gyakorlatában való változását vizsgálom a közösségi közlekedés területén, ide nem értve a légiközlekedést. Mivel a közösségi közlekedés területe főszabály szerint nem tartozik a versenyjog hatálya alá, ezért sokáig kevés olyan bejelentés érkezett az Európai Bizottsághoz, amelyben a területhez kötődő állami támogatás nyújtását érinti. Hipotézisem szerint azonban a (különösen a Covid-19 járvány és az orosz–ukrán háború okozta energia) válságok hatására ez megváltozott, és a tagállamok gyakran nyújtanak szubvenciót olyan jogalapokra hivatkozva, mint a gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése (EUMSz 107. cikk (3) b) pont) és a természeti katasztrófák vagy rendkívüli események által okozott károk megtérítése (az EUMSz 107. cikk (2) b) pont).

Mind a Covid-19 járványhoz, mind pedig az energiaválsághoz kapcsolódik a Bizottság által bejelentett ideiglenes válságkeret, amely tovább egyszerűsítette a támogatás nyújtásának feltételeit, miközben a Bizottság megengedő magatartása is látszik, hiszen teljes egészében jóváhagyásra kerültek a tagállamok által bejelentett támogatások. Ezen utóbbiak a tágabb értelemben vett szubvenciókra vonatkoznak, így nemcsak a közvetlen kifizetésekre, hanem közvetett támogatásokra (pl. adókedvezmény, garancia) is.

1. Az Európai Bizottság gyakorlatának változása

Az elmúlt tizenöt évben változások következtek be a közlekedéssel kapcsolatos támogatások jogalapjait illetően. Az érintett jogalapokra vonatkozó szabályok bemutatása mellett 2008 és 2023 között gyűjtött adatokkal megvilágítom a tagállamok és a Bizottság magatartásának változását. A kutatás elsődleges forrása az Európai Bizottság versenyügyek adatbázisa és az állami támogatások átláthatósági modulja^[23] volt, ahol az állami támogatások területére helyeztem a hangsúlyt. A vizsgálatom a 2008. január 1-től 2023. november 25-ig bejelentett esetekre vonatkozik. A kezdő időpont azért 2008, mert ebben az évben éri el a pénzügyi és gazdasági világválság az Európai Unió tagállamait, amely hatással van az állami támogatások nyújtásának elsődleges jogalapjai közötti eltolódásokra. Ugyanígy fontos állomás a Covid-19 járvány hatására kialakult recesszió

[22] Horváth M. – Bartha – Lovas, 2023, 459-469.

[23] Európai Bizottság, Versenypolitika, Versenyjogi esetkutatás; State Aid Transparency Public Search.

kezelésére a 2020. március 12-én bejelentett és 19-től alkalmazott ideiglenes támogatási keret szabályok,^[24] illetve az orosz–ukrán konfliktus okozta energiaválság, amelyre vonatkozóan 2022. február 1-től léptek életbe az ideiglenes támogatási szabályok.^[25] Az elemzés az EU 27 tagállama mellett érinti az Egyesült Királyságot is, hiszen az Európai Unióból való kilépése után, 2020. december 31-ig, az uniós állami támogatási szabályokat továbbra is alkalmaznia kellett.

a. Az EUMSZ 93. cikk szerinti támogatások

Az EUMSZ 93. cikk szerint azon támogatások összeegyeztethetők a Szerződésekkel, amelyek „megfelelnek a közlekedés összehangolására^[26] irányuló igényeknek, vagy amelyek a közszolgáltatás fogalmában benne rejlő bizonyos kötelezettségek terheinek megtérítését^[27] szolgálják”. Az Altmark Trans-ítéletben az EUB úgy határozott, hogy a közszolgáltatási ellentételezések nem tartoznak az EUMSZ 107. cikk (1) hatálya alá, feltéve, hogy négy feltétel együttesen teljesül. Ha ezek a feltételek nem teljesülnek, és az EUMSZ 107. cikk (1) bekezdése feltételei fennállnak, a közszolgáltatási ellentételezések a versenyjog hatálya alá tartozó állami támogatásnak minősülnek és csak a szerződésben meghatározott esetekben nyújthatók (EUMSZ 93., 106., 107. és 108. cikk).^[28]

Az EUMSZ 93. cikke, amely szabályokat határoz meg a közlekedés összehangolásával és a közlekedés terén teljesítendő közszolgáltatási kötelezettségekkel kapcsolatban nyújtott állami támogatások összeegyeztethetőségéről, *lex specialis* az EUMSZ 106. cikkének (2) és 107. cikkének (2) és (3) bekezdéseihez képest. Érdeemes megjegyezni, hogy az EUMSZ 100. cikk (1) bekezdése szűkíti a 93. cikk alkalmazhatóságát, mivel a légi és tengeri áru- és személyszállítás nem tartozik a hatálya alá, ezen utóbbiak az EUMSZ 107. cikk (2) vagy (3) bekezdése alapján lehetnek összeegyeztethetők a belső piaccal. Az EUB is kifejtette álláspontját a hivatkozott cikkel kapcsolatban és megállapította, hogy a közlekedéssel kapcsolatos támogatások csak akkor egyeztethetők össze a belső piaccal, ha nem sérülnek az EU általános érdekei.^[29] A Bizottság pedig négy kumulatív feltétel teljesülését írja elő: közös érdekű célkitűzéshez járul hozzá; szükséges és ösztönző hatású; árnycsökkentő; megkülönböztetésmentesen hozzáférhető minden felhasználó számára.^[30]

[24] 2020. március 20-i 2020/C 91 I/01 sz. bizottsági közlemény; COM (2020) 112.

[25] 2022. március 24-i 2022/C 131 I/01 sz. bizottsági közlemény; COM (2022) 1890.

[26] A támogatása irányulhat az adott infrastruktúra külső és közvetlen költségeinek kompenzációjára, az eltérő szállítási módok közti kapcsolat megteremtésére vagy a különböző szabványok összehangolására.

[27] Olyan, általános gazdasági érdekű szükségletet kielégítő szolgáltatás, amely piaci alapon nem lenne működtethető.

[28] C280/00 sz. Altmark Trans-ügyben 2003 július 24-én hozott ítélet (ECLI:EU:C:2003:415) 87-95. pontok.

[29] 156/77 sz. Bizottság kontra Belgium ügyben a Bíróság 1978. október 12-én hozott ítélet (ECLI:EU:C:1978:180) 10. pont.

[30] Lásd például Bizottság (EU) 2020/1814 Határozata (2019. június 28.).

Jelenleg az 1370/2007/EK rendelet^[31] szabályozza a közszolgáltatási kötelezettségek terheinek megtérítését szolgáltató, bizottsági jóváhagyás (az EUMSZ 108. cikkének (3) bekezdésében előírt előzetes bejelentési kötelezettség) nélkül nyújtható állami támogatásokat. A rendelet azonban csak a személyszállítási közszolgáltatással kapcsolatos, így az áruszállítás híján nem fedi le az EUMSZ 93. cikkét. Továbbá a Bizottság a csoportmentességi rendeletet sem tudja kiterjeszteni az áruszállításra (az EUMSZ 93. cikkére), mert a jelenlegi Tanácsi felhatalmazó rendelet ezt a területet nem érinti (csupán az EUMSZ 107. cikkének (2) vagy (3) bekezdését).^[32] A probléma orvoslásaképpen született meg 2022-ben az új felhatalmazó rendelet, amely alapján a Bizottság megújíthatja a csoportmentesség hatályát, azonban ez a jogi aktus 2023-ban még nem született meg.^[33]

A változásra szükség van az EU új, ambiciózus környezetvédelmi célkitűzései miatt is. A Bizottság 2020-ban elfogadta a zöld megállapodást, amely célul tűzi ki a teljes karbonsemlegesség elérését 2050-re, valamint 2030-ra a széndioxid kibocsátás 55%-kal való csökkentését az 1990-es szinthez képest. E megállapodás a közlekedési ágazat reformját is előrevetíti, hiszen a közlekedés az EU üvegházhatásúgáz-kibocsátásának 25%-áért felelős, ezért ennek 90%-os csökkentésére van szükség 2050-ig. A zöld megállapodáshoz kapcsolódóan a Bizottság megalkotta a fenntartható és intelligens mobilitási stratégiáját, majd ezen dokumentumokra alapozva megállapította,^[34] hogy a szállítási ágazatban a decarbonizációt támogató intézkedések támogathatják a zöld átállást. Ennek érdekében álláspontja szerint szükség van fenntartható tömegközlekedésre és infrastruktúrára irányuló beruházásokra, azaz jelentős állami támogatásokra. Így a Bizottságnak egyensúlyozni kell a jelentős számú, célzott állami támogatások és a versenytorzulás elkerülése között. Ez azért nehéz, mert az állami intervenciók valamilyen szinten torzítják a versenyt, azonban a környezetvédelmi célkitűzések eléréséhez elengedhetetlenek.

Az új közlekedési csoportmentességi rendelet a zöld megállapodásban foglalt környezetvédelmi célkitűzések megvalósítását is beépíti, így a környezetbarát szállítási formák előretörése és a szállítási ágazat állami támogatásainak (jogértelmezési kérdések minimalizálásával, ex ante feltételrendszer meghatározásával, bejelentési kötelezettség kiiktatásával, adminisztratív terhek csökkentésével való) egyszerűsítése valószínűsíthető.

Tehát, ha az intézkedés állami támogatásnak minősül, és nem állnak fenn olyan feltételek, amelyek mentesítenek,^[35] a Bizottságnak történő bejelentést követően az állami támogatás jóváhagyására van szükség. A Bizottság a támoga-

[31] Az Európai Parlament és a Tanács 1370/2007/EK rendelete (2007. október 23.). HL L 315, 3.12.2007, 1–13.

[32] A Tanács (EU) 2015/1588 rendelete (2015. július 13.). HL L 248, 24.9.2015, 1–8.

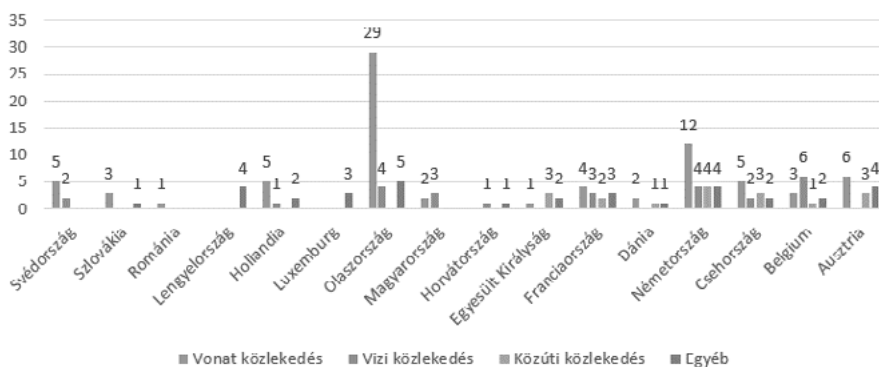
[33] A Tanács (EU) 2022/2586 rendelete (2022. december 19.). HL L 338, 2022.12.30., 35–39.

[34] A Bizottság közleménye – 2021. évi éves fenntartható növekedési stratégia. COM(2020) 575.

[35] Például általános gazdasági érdekű szolgáltatás, általános csoportmentességi rendelet vagy az 1370/2007/EK rendelet mentesít a bejelentési kötelezettség alól.

tást belső piaccal összeegyeztethetőnek tekinti, ha az közös érdekű célt szolgál, szükséges, valamint nem érinti-e a kereskedelmet a közös érdekekkel ellentétes mértékben. Az értékelést speciális szabályok (pl. 1370/2007/EK rendelet) alapján végzi el, ezek hiányában közvetlenül az EUMSZ 93., 106. vagy 107. (2) (3) cikke alapján.

Mivel az EUMSZ 93. cikk szerinti támogatásokat mentesítési feltételek teljesülésének hiányában az EUMSZ 108. cikk (3) bekezdés szerint előzetesen be kell jelenteni a Bizottsághoz, így megvizsgáltam, hogy mely országok kértek a közlekedés területére szubvenció jóváhagyását elsődleges cél és ágazat szerint. Az adatok elemzése során tekintettel kell lenni arra, hogy a személyszállításra vonatkozó 1370/2007/EK rendelet ezen szolgáltatásokat bizonyos feltételek teljesülése esetén mentesíti a bejelentési kötelezettség alól, így az adatok főként az áruszállítás területére vonatkoznak.

1. ábra: EUMSZ 93. cikk szerinti támogatások ágazat szerint (2008-2023)
(Forrás: saját szerkesztés, a Bizottság adatbázisa alapján)

Az EUMSZ 93. cikk alapján 2008 és 2023 közötti időszakban a legtöbb támogatást Olaszország, Németország, Franciaország, Belgium és Ausztria nyújtotta, leggyakoribb cél a közlekedés koordinációja volt. Megfigyelhető, hogy a legtöbb támogatást a vasúti közlekedés kapta.

b. EUMSZ 107. cikk (2) és (3) bekezdés szerinti támogatások

Az Európai Bizottság a 2008-as gazdasági világválság hatására kialakult recesszió mérséklése és zavarok kezelése érdekében ideiglenes keretszabályokat

fogadott el.^[36] Ennek eredményeképpen megnövekedett az EUMSZ 107. cikk (3) bekezdés b) pontja alapján nyújtott állami támogatások száma, azonban, ahogy az alábbi adatok is alátámasztják, ez a közösségi közlekedés területére még nem hatott.

Majd egy évtized múlva, a Covid-19 járvány okozta recesszió hatására újabb ideiglenes válságkeretet jelentett be az EU, amelyről korábban megállapítottuk, hogy a hatására a 107. cikk (3) bekezdés b) és az EUMSZ 107. cikk (2) b) pontjai alapján nyújtott állami támogatások számával párhuzamosan az összes támogatás száma is emelkedett, tehát feltételezhetően a meglévő rendszer kibővítése történt.^[37] Ezt a feltevést a jelen tanulmányban feldolgozott adatok is igazolják. Az is megállapítható, hogy a 2020. március 12. és 2023. november 25. között a bejelentett támogatások által érintett ágazatok sokkal diverzifikáltabbak, míg a 2008 után a pénzügyi, 2020 után több mint húsz szektor vált érintetté, köztük a közlekedés területe is (igaz leginkább a légi közlekedés).

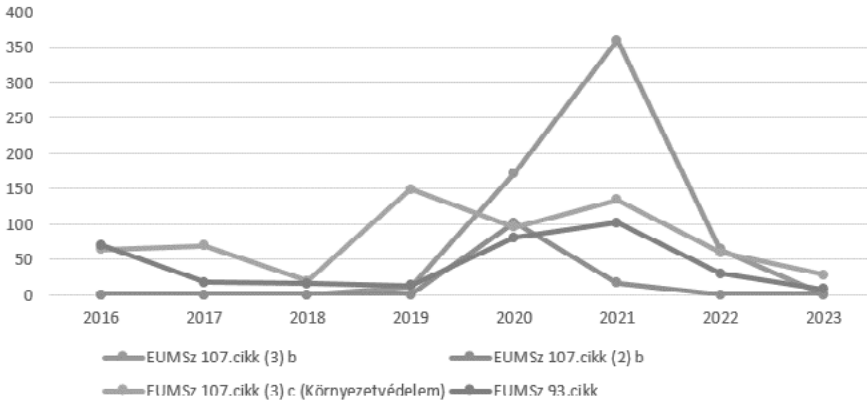
Az általam elemzett időszakban (2008–2023) a közösségi közlekedés területen nyújtott támogatások 2016-tól váltak jogalap szerint diverzifikáltabbá. 2008 után, ha állami támogatás bejelentésére került sor a vizsgált területen, akkor az az EUMSZ 93. cikkre alapozva történt.

Változás 2016-tól történt, amikor megnövekedett az EUMSZ 107. (3) cikk c) pontjának (amely főként a környezetvédelmi célú szubvenciókat takarja) jelentősége, és 2020-ig domináns szerepét sikerült is fenntartania, miközben számos olyan másodlagos jogi aktus született, amely a környezetvédelemre vonatkozik, de a közlekedés területén nyújtott szubvenciót elengedhetetlennek tartja céljai megvalósításához, így a tagállami intervenciót megengedhetővé teszi^[38] (sokszor mentesítést adva a szubvenció Bizottságnak történő bejelentése alól). A Covid-19 járvány hatására következett be változás és – amellet, hogy a környezetvédelmi célú közlekedés területén nyújtott állami támogatások száma nem változott – megnövekedett az EUMSZ 107. cikk (3) b) pont – rövid ideig az EUMSZ 107. cikk (2) b) pont – alapján nyújtott szubvenciók száma. A gazdaságban bekövetkezett zavar megszüntetésére szolgáló jogalap 2020 és 2022 között a közösségi közlekedés területén is meghatározóvá vált.

[36] A Bizottság: Ideiglenes közösségi keretrendszer a finanszírozási lehetőségek elérésének támogatására irányuló állami támogatási intézkedésekhez a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságban. HL C 16., 2009.1.22., 1-9.

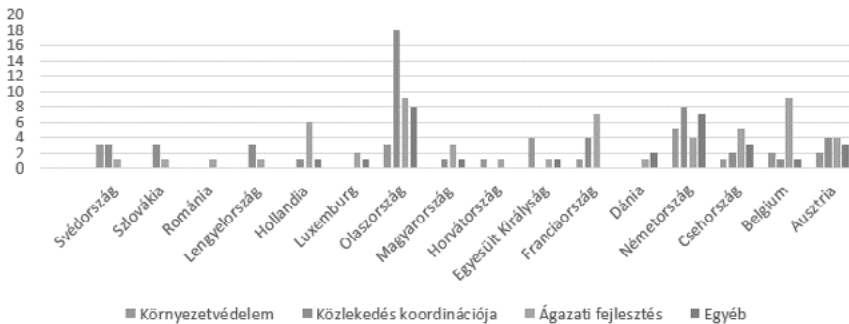
[37] Horváth M. – Bartha – Lovas, 2023, 459-469.

[38] A 2003/96/EK irányelv 44. cikk

2. ábra: Állami támogatások jogalap szerint a közlekedés területén (2016-2023)
(Forrás: saját szerkesztés)

A 2. ábra is azt támasztja alá, hogy az ideiglenes válságkeretekben engedélyezett jogalapok (EUMSZ 107. cikk (2) b) és (3) b) pontjai) kiegészítik a meglévő támogatásokat, nem pedig jogalapok közötti átcsoportosítás történik. Ezt támasztja alá, hogy az EUMSZ 93. cikk és 107. cikk (3) c) pontja szerinti támogatások száma nemhogy csökkent, hanem növekedett. Szintén megállapítható, hogy az EUMSZ 93. cikk szerinti támogatásokon belül is gyakori cél a környezetvédelmi célkitűzések elérése. Igaz, ez utóbbin belül továbbra is a leggyakoribb cél a közlekedés koordinációja volt, de ezt szorosan követte a környezetvédelem és ágazati fejlesztés. Ez is azt mutatja, hogy az EU környezetvédelmi célkitűzései elérése érdekében a közlekedés területén is egyre nagyobb teret enged a környezetvédelmi szubvencióknak.

3. ábra: EUMSZ 93. cikk szerinti támogatások elsődleges cél szerint (2008-2023)
(Forrás: saját szerkesztés)

Ágazat: Városi, elővárosi, város-térségi szárazföldi személyszállítás (állami támogatások jogalap szerint)^[39]								
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Bulgária								
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése				1	8	15		
EUMSZ 107. cikk (2) b) Természeti katasztrófák vagy rendkívüli események által okozott károk megtérítése					11	1		
Ciprus								
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése						16		
Belgium								
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése						2	1	
Ausztria								
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése					24	119	45	
Kísérleti fejlesztés (651/2014/EU bizottsági rendelet 25. cikk (2) bekezdésének c) pontja (EUMSZ 93 cikk)			1	1				
EUMSZ 107. cikk (3) c) pont (Környezetvédelem)					1		8	8
Csehország								
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése					1	2		
Helyi infrastruktúrára irányuló támogatás (651/2014/EU bizottsági rendelet 56. cikk (EUMSZ 93 cikk))		1						
Dánia								
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése				1		6	3	
Egyesült Királyság								
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése					13			
EUMSZ 107. cikk (3) c) pont (Környezetvédelem)	1							
Regionális fejlesztés		1						

[39] Olyan szállítási szolgáltatások, amelyek egy városközpont vagy agglomeráció igényeit, valamint a városközpont vagy agglomeráció és a környező területek között fölmerülő szállítási igényeket elégítik ki (1370/2007/EK rendelet szerinti meghatározás).

Finnország							
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése					13	26	1
Franciaország							
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése						9	
EUMSZ 107. cikk (3) c) pont (Környezetvédelem)			1	2			
Megújuló energia támogatására irányuló beruházási támogatás (651/2014/EU bizottsági rendelet 41. cikk) (EUMSZ 93 cikk)			1				
Helyi infrastruktúrára irányuló támogatás (651/2014/EU bizottsági rendelet 56. cikk) (EUMSZ 93 cikk)		1	1				
Kísérleti fejlesztés (651/2014/EU bizottsági rendelet 25. cikk (2) bekezdésének c) pontja) (EUMSZ 93 cikk)				1			1
Görögország							
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése					25	34	2
Hollandia							
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése					1		
Helyi infrastruktúrára irányuló támogatás (651/2014/EU bizottsági rendelet 56. cikk) (EUMSZ 93 cikk)						1	
Horvátország							
EUMSZ 107. cikk (3) c) pont (Környezetvédelem)						1	
Írország							
A 2003/96/EK irányelv szerinti környezetvédelmi adókedvezmény formájában nyújtott támogatás 25. cikk (651/2014/EU bizottsági rendelet 44. cikk) (EUMSZ 93 cikk)				2			
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése					3	26	
Lettország							
EUMSZ 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése					1	12	3

Litvánia								
EUMSz 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése					1	6		
Magyarország								
EUMSz 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése						9	1	1
EUMSz 107. cikk (3) c) pont (Környezetvédelem)					1			1
Kísérleti fejlesztés (651/2014/EU bizottsági rendelet 25. cikk (2) bekezdésének c) pontja) (EUMSz 93 cikk)		1						
Málta								
EUMSz 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése						2		
Németország								
EUMSz 107. cikk (3) b) A gazdaság jelentős zavarainak kiküszöbölése				9	82	76	8	
A 2003/96/EK irányelv szerinti környezetvédelmi adókedvezmény formájában nyújtott támogatás (651/2014/EU bizottsági rendelet 44. cikk) (EUMSz 93 cikk)	9	11	11	9	12	26	28	5
Kísérleti fejlesztés (651/2014/EU bizottsági rendelet 25. cikk (2) bekezdésének c) pontja) (EUMSz 93 cikk)								2
Ágazati fejlesztés (EUMSz 93. cikk)	59	1			66	68	1	
Alkalmazott kutatás (651/2014/EU bizottsági rendelet 25. cikk (2) bekezdésének b) pontja) (EUMSz 93 cikk)	2	2						
Az innovációs tanácsadói szolgáltatásokhoz és az innovációs támogató szolgáltatásokhoz nyújtott támogatás (800/2008/EK bizottsági rendelet 36. cikk) (EUMSz 93 cikk)			1					
Helyi infrastruktúrára irányuló támogatás (651/2014/EU bizottsági rendelet 56. cikk) (EUMSz 93 cikk)					1	3		
Kkv-knak nyújtott beruházási támogatás (651/2014/EU bizottsági rendelet 17. cikk- EUMSz 93. cikk konkretizálása)			1					1

EUMSZ 107. cikk (3) c pont (Környezetvédelem)	63	69	18	147	94	133	52	19
EUMSZ 107. cikk (2) b Természe- ti katasztrófák vagy rendkívüli események által okozott károk megtérítése					91	16		

1. táblázat: Állami támogatások jogalap szerint a közösségi közlekedés területén
(Forrás: saját szerkesztés)

V. A KÖZÖSSÉGI KÖZLEKEDÉS AZ EURÓPAI UNIÓ BÍRÓSÁGÁNAK 2008 UTÁNI GYAKORLATÁBAN

Az Európai Unió Bíróságának (EUB) szerepe a közösségi közlekedés uniós szabályozásának formálásában a 2008-as évet követő időszakban kevésbé jelentős. Tekintettel arra, hogy az általános gazdasági érdekű szolgáltatások – mint ahogy a közösségi közlekedés – ellentételezését állami támogatások – és versenyjog alá tartozás – híján nem kell bejelenteni a Bizottsághoz (EUMSZ 106. cikk (2) bekezdés), így csupán az Altmark Trans-ügyben^[40] megfogalmazott kumulatív négy feltétel valamelyikének hiátusában kerül az európai uniós jog hatókörébe a terület állami támogatási szabályokkal való összeegyeztethetőségének kérdése.

Bartha Ildikó tanulmányában^[41] a légit közlekedés témakörét érintően már megvizsgálta, hogy az EUB állami támogatások jogszerűségével kapcsolatos ítélkezési gyakorlatát hogyan érintette a Covid-19 válság hatása. Megállapította, hogy az EUB ítélkezési gyakorlata nem változtatta meg a Bizottság gyakorlatát, amelyben az elfogadta a tagállamok válság miatt erőteljesebb beavatkozást jelentő állami támogatási intézkedéseiket.^[42] Álláspontom szerint ez igaz a közösségi közlekedés területére is, hiszen a Covid-19 járvány után a tagállamok jelentősebb támogatásokat (tehát nem kompenzációt) adtak a területen működő vállalkozásoknak, főként az EUMSZ 107. cikk (2) b), az EUMSZ 107. cikk (3) b), EUMSZ 93. cikk jogalapokra hivatkozva, amelyet a Bizottság szinte kivétel nélkül jóváhagyott. Mivel ezen ügyek nem kerültek az EUB elé, ezen intézmény nem tudta álláspontját kifejteni a témakört illetően.

Jelen tanulmányban azon közlekedéssel (kivétel: légit közlekedés) kapcsolatos ügyeket vizsgáltam meg, amelyek 2008-tól az EUB elé kerültek, annak érdeké-

[40] C280/00. sz. Altmark Trans-ügy. A négy kumulatív feltétel: a közszolgáltatási feladat világosan meghatározott; a közszolgáltatás kompenzálásának paraméterei előzetesen és világosan meghatározásra kerültek; a kompenzációs mechanizmus kizárja a túlkompensáció lehetőségét; a közszolgáltató vagy versenyeztetéssel kerül kiválasztásra, vagy a közösség számára leghatékonyabb szolgáltató látja el a feladatot.

[41] Bartha, 2023a, 63-72.

[42] Bartha, 2023b, 1-7.

ben, hogy meghatározzam a válságok (2008-as a gazdasági világválság, 2015.évi menekültválság, 2020-as Covid-19 válság és 2022-es energiaválság) hatását az Európai Unió Bíróságának a közösségi közlekedéssel kapcsolatos állami támogatást érintő ítélezési gyakorlatának alakulásában.

Az EUMSZ 107. cikk (1) bekezdése főszabály szerint tiltja az állami támogatásokat, azonban a közösségi közlekedés területén nyújtott szubvenció az Altmark Trans-ügyben meghatározott négy kumulatív feltétel megvalósulása esetén megengedhető kompenzációnak – és így nem a versenyjog alá tartozónak – minősül. Álláspontom – amelyet előző fejezetben alátámasztottam –, hogy a válságok hatására a tagállamok az EUMSZ-ben meghatározott jogalpra hivatkozva nyújtottak a helyi közösségi közlekedés területén állami támogatásokat. Mivel a Bizottság megengedő magatartása érezhető az állami támogatások területén, így kevés határozatában jelenik meg elutasítás, és kerülnek ilyen típusú ügyek az EUB elé. Így az utóbbi intézménynek kevés lehetősége van a területen az állami támogatások jogszerűségének vizsgálatára, de ha mégis, akkor az látszik, hogy az EUB ítélezési gyakorlata nem változtatta meg a Bizottság gyakorlatát, amelyben az elfogadta a tagállamok válság miatt erőteljesebb beavatkozást jelentő állami támogatási intézkedéseiket.

A 2008 és 2024 közötti időszakban alig negyvenegy ügy került az EUB elé, amelyben a tagállamok a Bizottság határozatának megsemmisítését kérték. Ebből huszonhat ügy a légi közlekedéssel volt kapcsolatos nagyrészt a 2020 és 2024 közötti időszakban és leginkább a bizottság elutasító döntését támadták meg az EUB előtt,^[43] míg a fennmaradó, közel tizenöt (főként 2014-2019 közötti) eset függött össze a közösségi közlekedés területével (amelyből kettő fellebbezés).

	Ügyszám	Elérhetőség	Dátum	Felek	Eredmény
1	T-565/08	ECLI:EU:T:2012:415	11/09/2012	Corsica Ferries France kontra Bizottság	megsemmisít
2	T-454/13	ECLI:EU:T:2017:134	01/03/2017	SNCM kontra Bizottság	elutasít
3	T-15/14	ECLI:EU:T:2016:124	03/03/2016	Simet kontra Bizottság	elutasít
4	T-219/14	ECLI:EU:T:2017:266	06/04/2017	Regione au- tonoma della Sardegna kontra Bizottság	elutasít
5	T-220/14	ECLI:EU:T:2017:267	06/04/2017	Saremar kontra Bizottság	elutasít

[43] Bartha, 2023b, 1-7.

6	T-289/17	ECLI:EU:T:2019:537	12/07/2019	Keolis CIF és társai kontra Bizottság	elutasít
7	T-291/17	ECLI:EU:T:2019:534	12/07/2019	Transdev és társai kontra Bizottság	elutasít
8	T-292/17	ECLI:EU:T:2019:532	12/07/2019	Région Île-de-France kontra Bizottság	elutasít
9	T-309/17	ECLI:EU:T:2019:529	12/07/2019	Optile kontra Bizottság	elutasít
10	T-330/17	ECLI:EU:T:2019:527	12/07/2019	Ceobus és társai kontra Bizottság	elutasít
11	T-696/17	ECLI:EU:T:2019:652	20/09/2019	Havenbedrijf Antwerpen és Maatschappij van de Brugse Zeehaven kontra Bizottság	elutasít
12	T-747/17	ECLI:EU:T:2019:271	30/04/2019	UPF kontra Bizottság	elutasít
13	T-814/17	ECLI:EU:T:2020:545	18/11/2020	Lietuvos geležinkeliai kontra Bizottság	elutasít
14	C-303/13 P	ECLI:EU:C:2015:647	06/10/2015	Bizottság kontra Andersen (fellebbezés)	elfogad
15	C-574/13 P	ECLI:EU:C:2014:36	21/01/2014	Franciaország kontra Bizottság (fellebbezés)	elutasít

2. táblázat: EUB döntések a közösségi közlekedést érintő állami támogatási ügyekben (2008-2023)

(Forrás: saját szerkesztés)

Az Európai Bizottság határozatainak előző fejezetben történt elemzéséből látszik, hogy a tagállamok a közösségi közlekedés területén is jelentős támogatásokat nyújtottak, amelyeket a Bizottság szinte kivétel nélkül jóváhagyott.

A táblázatban szereplő tizenöt ügy jelentős része a 2014–2019 közötti időszakra tehető. Az esetek többségében a Bíróság által is megerősítetten, a Bizottság az állam által nyújtott összeget ellentételezésnek minősítette, így kivéve a kérdést a versenyjog hatálya alól (1. táblázatban 2.; 4-6.; 8-10.), míg csekély számú döntésben a Bizottság megállapította az állami támogatás jellegét az EUMSZ 107. cikk (3) bekezdése értelmében a belső piaccal összeegyeztethető

módon, viszont azokat álláspontja szerint bejelentés híján az EUMSZ 108. cikk (3) bekezdésének megsértésével, jogellenesen hajtották végre (1. táblázatban 3.; 7.). A Bíróság tizennégy esetben egyetértett a Bizottság határozatával, egy esetben nem. Ezen utóbbiban a Törvényszék szerint a Bizottság rosszul értékelte a piactgazdasági feltételek mellett eljáró magánbefektető kritériumát (1. táblázatban 15.).

Az elemzett esetekből látszik, hogy az EUB elé a mai napig olyan ügyek kerülnek a közösségi közlekedéssel kapcsolatban, amely a nyújtott összeg kompenzáció jellegét kifogásolják, azonban a Bíróság az esetek majdnem teljes egészében egyetért a Bizottság mérlegelésével.^[44]

VI. KONKLÚZIÓ

A tanulmány megvilágította az EU állami támogatások jogának változását a közlekedés területén. Az általános tendenciának megfelelően, a válságok hatására a tagállamoknak ezen a területen is a növekvő beavatkozása tapasztalható, amely a Bizottság megengedő magatartásával párosul. Az általános gazdasági érdekű szolgáltatások –, mint ahogy a közösségi közlekedés – ellentételezését versenyjog alá tartozás híján nem kell bejelenteni a Bizottsághoz (EUMSZ 106. cikk (2) bekezdés), így csupán az EU által elvárt feltételek valamelyikének hiátusában vagy a Bizottság ideiglenes válságkereteiben előírt bejelentési kötelezettség révén kerül az európai uniós jog hatókörébe a terület állami támogatási szabályokkal való összeegyeztethetőségének kérdése. A tanulmányban elemzett adatokból látszik, hogy a válságok időszakában a tagállamok többször nyújtanak a közösségi közlekedés területén is szubvenciókat, olyan jogalapokra hivatkozva, mint a gazdaság zavarainak megszüntetése (EUMSZ 107. cikk (3) b) pont) vagy természeti csapások kiküszöbölése (EUMSZ 107. cikk (2) b) pont). Ez köszönhető az Európai Bizottság – állami támogatások terén – megmutatókozó megengedő magatartásának is. Megállapítható az is, hogy ez a tendencia a gazdaságilag fejlettebb országoknak (pl. Németországnak) kedvez, így torzítva a tagállamok közötti versenyt. Továbbá a közlekedés területén nagy jelentősége van a környezetvédelmi célból nyújtott állami támogatásoknak, amely 2016 óta – a 2022.évet kivéve – a leggyakoribb hivatkozási alap (EUMSZ 107. cikk (3) c) pont és az EUMSZ 93. cikkhez kapcsolódó másodlagos jogi aktusok) volt a tagállamok részéről. Továbbá a Bizottság a Fenntartható és intelligens mobilitási stratégiájában is kifejtette, a piaci hiányosságok orvoslásához nélkülözhetetlen is a tiszta mobilitási ágazat fejlődésének támogatása. A Zöld Megállapodás eredményes-

[44] „A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az Államelvű fordulat a piac gazdasági szabályozásában című, 134499. számú projekt keretében a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból, K_20 „OTKA” Kutatási témapályázat program által biztosított támogatással valósult meg. Kutásvezető: Horváth M. Tamás.”

seége is attól függ, hogy mennyire tudjuk megvalósítani a közlekedési rendszer fenntartható működését.

A tanulmány vizsgálta az Európai Unió Bíróságának ítélezési gyakorlatát is a területen. Itt megállapítható, hogy kevés lehetősége van a területen az állami támogatások jogszerűségének vizsgálatára, de ha mégis, akkor az látszik, hogy az EUB ítélezési gyakorlata nem változtatta meg a Bizottság gyakorlatát, amelyben az elfogadta a tagállamok válság miatt erőteljesebb beavatkozást jelentő állami támogatási intézkedéseiket.

IRODALOM

- Bartha Ildikó – Horváth M. Tamás (2019): Megint vissza? Nem piacconform irányok az integrációban. In: *Magyar Jog*. 2019/12. sz.
- Bartha Ildikó (2023): COVID-19 állami támogatások a légiközlekedési ágazatban és az Európai Unió Bíróságának releváns joggyakorlata. In: *Közjavak*. 9. évf., 2023/9. sz.
- Bartha Ildikó (2023): Crisis in the Sky? COVID-19 State Aid in the Aviation Sector and the EU Court's Approach. In: *Public Goods and Governance*. Vol 8/2023.
- Baumol, William J. – Bailey, Elizabeth E. – Willig, Robert D. (1977): Weak Invisible Hand Theorems on the Sustainability of Multiproduct Natural Monopoly. In: *American Economic Review*. Vol. 67/1977.
- Bordás Mária (2011): A közszolgáltatások szervezésének (jogi) kérdései II. In: *JURA*. 2011/1. sz.
- Botos Katalin (2002): Public Economics: Közösségi gazdaságtan. In: Hetesi Erzsébet (szerk.): *A közszolgáltatások marketingje és menedzsmentje*. JATEPress, Szeged.
- De Palma, Andre – Monardo, Julien (2019): Natural Monopoly in Transport. In: *Économie normale supérieure*. (Elérhető: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02121079v2>). DOI: <https://doi.org/10.1016/b978-0-08-102671-7.10006-5>.
- Horváth M. Tamás – Bartha Ildikó – Lovas Dóra (2023): A látható kéz – Támogatáselosztási jog válságok idején. In: *Magyar Jog*. 2023/7-8.sz.
- Rosano, Alessandro (2020): Adapting to Change: COVID-19 as a Factor Shaping EU State Aid Law. In: *European Papers*. Vol. 5/2020, No 1.

UNIÓS JOGFORRÁSOK

- A Bizottság közleménye – 2021. évi éves fenntartható növekedési stratégia. COM(2020) 575.
- A Bizottság Közleménye: 2022. évi iránymutatás az éghajlatvédelmi, a környezetvédelmi és energetikai állami támogatásokról. COM(2022) 481 final.
- A Bizottság közleménye: A közszolgáltatás ellentételezése formájában nyújtott állami támogatásról szóló európai uniós keretszabály (2011). HL C 8, 11.1.2012.
- A Bizottság Közleménye: Iránymutatás a 2014–2020 közötti időszakban nyújtott környezetvédelmi és energetikai állami támogatásokról. HL C 200., 2014.6.28.
- A Bizottság: Ideiglenes közösségi keretrendszer a finanszírozási lehetőségek elérésének támogatására irányuló állami támogatási intézkedésekhez a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságban. HL C 16., 2009.1.22.

- A Tanács (EU) 2015/1588 rendelete (2015. július 13.) az Európai Unió működéséről szóló szerződés 107. és 108. cikkének a horizontális állami támogatások bizonyos fajtáira történő alkalmazásáról. HL L 248, 24.9.2015.
- A Tanács (EU) 2022/2586 rendelete (2022. december 19.) az Európai Unió működéséről szóló szerződés 93., 107. és 108. cikkének a vasúti, belvízi és multimodális szállítási ágazatnak nyújtott állami támogatások bizonyos kategóriáira történő alkalmazásáról. HL L 338, 2022.12.30.
- A Tanács 1191/69/EGK rendelete (1969. június 26.) a vasúti, közúti és belvízi közlekedési közszolgáltatás fogalmában benne rejlő kötelezettségek terén a tagállamok tevékenységéről. HL L 156., 1969.6.28.
- Az állami támogatási intézkedésekre vonatkozó ideiglenes keret a gazdaságnak a jelenlegi Covid-19-járvánnyal összefüggésben való támogatása céljából közzétett 2020. március 20-i 2020/C 91 I/01 sz. bizottsági közlemény; COM (2020) 112.
- Az állami támogatási intézkedésekre vonatkozó ideiglenes válságkezelési keret a gazdaságnak Oroszország Ukrajna elleni agresszióját követő támogatása céljából közzétett bizottsági közlemény 2022. március 24-i 2022/C 131 I/01 sz. bizottsági közlemény COM (2022)1890.
- Az Európai Parlament és a Tanács 1370/2007/EK rendelete (2007. október 23.) a vasúti és közúti személyszállítási közszolgáltatásról, valamint az 1191/69/EGK és az 1107/70/EGK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről. HL L 315., 2007.12.3.
- Az Európai Parlament és a Tanács 1370/2007/EK rendelete (2007. október 23.) a vasúti és közúti személyszállítási közszolgáltatásról, valamint az 1191/69/EGK és az 1107/70/EGK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről. HL L 315, 3.12.2007.
- Az Európai Parlament és a Tanács 1370/2007/EK rendelete (2007. október 23.) a vasúti és közúti személyszállítási közszolgáltatásról, valamint az 1191/69/EGK és az 1107/70/EGK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről. HL L 315, 3.12.2007.
- Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata; Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. HL C 202., 2016.6.7.

EUB ÍTÉLETEK JEGYZÉKE

- 156/77 sz. Bizottság kontra Belgium ügyben a Bíróság 1978. október 12-én hozott ítélet (ECLI:EU:C:1978:180) 10. pont.
- C280/00 sz. Altmark Trans ügyben 2003 július 24-én hozott ítélet (ECLI:EU:C:2003:415).

Szerényi Gábor grafikája

MÓNIKA BESENYEI

The Application of ESG in the Public Sector – Measuring the Sustainability of the Public Administration Sector^[1]

ABSTRACT

In the current global context, Environmental, Social és Governance (ESG) could undoubtedly be a revolutionary tool if it is coupled with the constraints that force not only the issuance of audited non-financial reports but also emphasize the significant impact that the indicators contained therein have on the market position of organizations. Although public administration permeates the economy as a whole and should play a crucial role in achieving sustainable development goals in the modern state, it is still the classic “polluting” industries that are at the centre of recent sustainability initiatives.

The involvement of public administrations would be vital, given that their economic weight remains significant, even when compared to other actors in terms of carbon emissions. The indirect impact of public administrations and the example they set should not be neglected. It would have been worthwhile to make it compulsory for public companies to issue non-financial statements concurrently with their financial statements. At the same time, a framework could be developed within which each specialized public body could work.

Unlike market actors, in the case of public institutions, the decision to introduce ESG reporting could lead to a faster start-up due to centralization. At the same time, it is important to bear in mind that data collection may pose the first major obstacle for many public institutions. However, the integration of operational and management data into an information system could yield benefits beyond ESG considerations, such as identifying cost-saving opportunities.

Keywords: ESG ■ good governance indicators ■ sustainability of public administration ■ sustainable development

[1] Project no. TKP2021-NKTA-51 has been implemented with the support provided by the Ministry of Innovation and Technology of Hungary from the National Research, Development and Innovation Fund, financed under the TKP2021-NKTA funding scheme.

I. THE ROLES AND RESPONSIBILITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION SECTOR

When looking at the roles and responsibilities of public administration sector from a new perspective, in the context of sustainability, it is worth reviewing the linkages and contexts along which these roles, responsibilities and tasks can be understood. Magyary's definition of public administration^[2] as the administration of the state is too general to provide a basis for further analysis.

According to Lajos Lőrincz's organizational approach, the subsystems of public administration are the individual organs, the activities and functions of the organization, and the staff. Of which the latter subsystem is the one that "sets the organization and the system of functions in action and keeps them in motion."^[3]

A more complex, systemic understanding of public administration is that it is the executive branch of government, which can thus take binding decisions to implement state strategies and objectives, and can also use state coercion to enforce them, and "organise and deliver public services"^[4] through the established administrative organizational system.

However, this approach also does not make it easier to understand the sustainability mission and objectives, which are increasingly being emphasised by states at the level of public administration.

The closest approach to this is the model presented by András Patyi as a scientific model of French public administration.

The clustering presented here may already be suitable for fitting the UN Sustainable Development Goals and the ESG domains to the functions within each model.

1. State sovereignty	2. Economic functions	3. Social functions	4. Cultural and educational functions
external sovereignty internal sovereignty political functions	issuing national currency, specific sectors (energy, waste, utilities, agriculture) economic and financial coordination, regional planning, investment and credit system, taxation, price regulation	healthcare, housing and urban development, protection of interests and social protection, protection and restructuring of certain social structures	scientific research, education, providing information, heritage protection

*Table 1. The French model of public administration
(Source: Patyi, 2017, 19.)*

[2] Józsa, 2019.

[3] Imre, 2016, 152-173.

[4] Balázs, 2018.

In a broad sense, the institutional system for implementing public administration includes, in addition to the organizational system of public administration, solutions where the state does not implement tasks directly through its own bodies, but with the involvement of other non-state or semi-state actors. This is called indirect or indirect public administration.

The institutional system of public administration in the broad sense is thus formed by the simultaneous use of direct and indirect solutions, although the proportion of direct and indirect solutions may vary considerably from country to country and from period to period.^[5]

II. THE PUBLIC GOVERNANCE AND SOCIAL ASPECTS OF SUSTAINABILITY

From a sustainability perspective and for the analysis of ESG linkages, we will look in detail at functions 2, 3, 4, namely economic, social, cultural and educational.

In our understanding of sustainability, function 4 (cultural and educational aspects) is part of pillar 3, the social pillar, so we tend to identify these functions at the level of the individual and society.

Sustainable development and sustainability transition analysis is a relatively newer discipline and research topic. Nevertheless, recognising the importance of the subject, many universities and research centres are now addressing the issue of sustainability transition.^[6] The issue of sustainability (unsustainability) itself only became prevalent worldwide in the mid-20th century, as the environmental impacts of socio-economic development became more and more apparent. Given that the initial period was more a period of awakening and identification of problems,^[7] the transition to sustainability can only be considered to have taken place when large, long-term, multidimensional and fundamental transformations of large socio-technical systems are taking place.^[8] This also means that we understand transition as programmes and/or planning at national level and internationally. It therefore does not mean a passive event or positive changes as a result of individual actions. It is a process of coordinated, conscious and planned action involving several areas (society, technology), with a clearly defined purpose and direction.^[9]

Starting from the classical triple bottom line – TBL (People, Planet, Profit) definition comes from John Elkington, founder of Sustain Ability^[10] – of sustainable development: environment society (including individual interests) – economy. I

[5] Árva et al., 2014.

[6] See the homepage of STRN.

[7] Takala, 1991, 585-597.

[8] Markard – Raven – Truffer, 2012, 955-967.

[9] Avelino, 2016, 557-567.

[10] Elkington, 2013.

start with the definition of sustainable development, which emphasises the harmony between social well-being and natural resources: “sustainable development means improving the quality of human life while remaining within the carrying capacity of supporting ecosystems” (Economics of Natural Resources).^[11]

Sustainable development is a term that is commonly used, but no one is quite sure what it means.^[12] Defining the concept and content of sustainable development is a recurring issue.^{[13],[14],[15],[16]} It would be important to clarify what we mean by sustainable development in terms of measurability, so that we can identify what is not sustainable and track the direction of change. A more precise definition can be given if we delimit precisely which sub-area we want to study sustainability. In this context, environmental sustainability is defined as „the balance, resilience and interconnectedness that allows the needs of human society to be met without compromising the ability of ecosystems to regenerate, thereby enabling these needs to be met in the long term, without loss of biodiversity as a result of human activities.”^[17]

The UN 2030 Sustainable Development Goals (SDGs) should be integrated into national plans and strategies to set baselines and enable effective data collection. Measurability is therefore an important part of achieving the goals in this case.^[18]

Both the public sector and local governance have to respond to new global and local challenges, and so there are significant changes in their tasks, organizational structures and specific tasks that require new knowledge, new competencies and new tools. This is also reflected in the fact that, in addition to the traditional tasks of modern public administration listed above, tasks closely linked to sustainability are emerging.

For example, climate change, pollution and water use, or the provision of clean energy, which is not only an environmental but also a social issue, both in terms of production and distribution and storage.

“Climate change, global warming and the myriad of negative health and environmental impacts associated with it are a challenge for states, requiring increasing attention and effective solutions compared to new and traditional public administration tasks (home affairs, foreign affairs).”^[19]

Of course, environmental and other sustainability issues cannot be treated as a purely domestic matter. “Only extensive inter-state cooperation can ensure the development of costly monitoring and hazard prevention systems, new reg-

[11] Kerekes, 1998.

[12] Daly, 1997.

[13] Lélé, 1991, 607-621.

[14] Costanza – Patten, 1995, 193-196.

[15] Kates – Parris – Leiserowitz, 2005, 1-13.

[16] Holden – Linnerud – Banister, 2016, 213-226.

[17] Morelli, 2011, 1-9.

[18] UN: Promotion of sustained economic growth and sustainable development, 2019.

[19] Józsa, 2019.

ulation and coordination of urban and rural planning. These are new tasks that require public and social cooperation, where the efforts of individual countries can only achieve partial success, and where coordinated, planned action is essential for a number of reasons.”

The 4th Industrial Revolution, in turn, poses further challenges for public administrations, which must keep pace with exponential growth. All these changes and new demands are increasingly intertwined with sustainable development and the competences required to achieve it. Technological progress, and thus the industrial revolutions, have brought about major transformations in all aspects of their daily lives. Technological and social changes have a combined impact on different social and economic sectors (e.g. education, industry, agriculture, services, and hence employment) and the transformation of these sectors has repercussions on technology and society itself.

The first industrial revolution put the power of water and steam at the service of production. In the second, electricity made mass production possible. In the third, electronics and information technology made it possible to automate processes. Since the middle of the last century, the fourth industrial revolution, building on the third, has blurred the boundaries between the physical, digital and biological worlds by merging technologies (artificial intelligence, robotics, self-driving vehicles, 3-D printing, nanotechnology, biotechnology, etc.)^[20]

The third industrial revolution has already brought an uncontrollable amount of information to our desks. The indiscriminate flow of data, knowledge and news that is available to everyone is out of our control. By the time of the 4th industrial revolution, data fraud or theft and cyber-attacks were among the top 10 threats.^[21]

The ongoing fourth industrial revolution is not only changing the way society works, it is also transforming individuals themselves. “The digital revolution, and the rapid and free access to information, has enabled greater attention to be paid to previously hidden problems. It makes inequalities visible and less acceptable to most of the world,”^[22] says Peter Mauer - Red Cross, Switzerland.

The fact that the world’s GDP per capita is growing faster than the world’s population is a sign that we could achieve global prosperity. Automation means that less and less human labour is needed to make products. A basic income is no longer a utopia. If we wanted it, no one would have to starve, because the goods produced in the world could ensure „decent poverty” for all. But it is also a real possibility that inequalities, and with them tensions, will continue to grow in the world.

However, economic development has not only led to more comfortable living and prosperity in much of the world but also to increased inequality at the global and regional levels. Meanwhile, the complexity of global problems has increased as environmental pressures have increased (population growth in some parts of the world and consumption growth in others) and globalisation and political

[20] Schwab, 2015.

[21] WEF: The Global Risks Report..., 2019.

[22] WEF: The Fourth Industrial Revolution, 2016.

and economic tensions have increased. Thus, we are less likely to talk of “just” environmental education, but rather of education for sustainable development, which refers to wider sustainability issues.^[23]

“It is naivety or cynicism to claim that economic growth will solve environmental problems, because it is the opposite: it causes them. Especially when economic growth is based, as is unfortunately the case in developing countries, on the use of less than cutting-edge technologies and the growth of environmentally intensive economic sectors (intensive monoculture agriculture, mining, heavy industry, chemical industry, furniture industry based on unsustainable forestry, etc.).”^[24]

It is clear from the above, and also from the 2015 UN Sustainable Development Goals^[25] that we have reached a point in the 21st century where we are able to recognise the extreme complexity, gravity and urgency of the problem.

And while the goals are now accompanied by action plans and indicators,^[26] there is little sign yet that we are up to the challenge. Although theories and calculations have been made on the risks of not taking action^[27] and economic analyses of the main risk factors are published year after year^[28], it is likely that, in the absence of constraints, these have only found an understanding audience at the academic level.

There has been a clear increase in scientific interest in sustainability issues in recent decades (Figure 1-3).

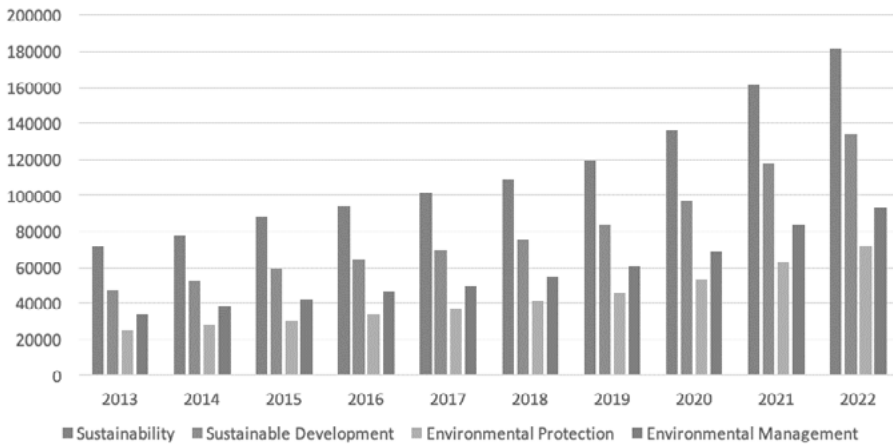

Figure 1. Number of articles registered on Science Direct related to “Sustainability”, “Sustainable Development”, “Environmental Protection” and “Environmental Management” (Source: own editing based on Elsevier database)

[23] Rest, 2002, 79-85.

[24] Boda, 2006.

[25] UN: Sustainable Development Goals, 2015.

[26] UN: Statistics SDG Indicators Database, 2021.

[27] Stern, 2006.

[28] WEF: The Global Risks Report 2018. Geneva: World Economic Forum, 2018.

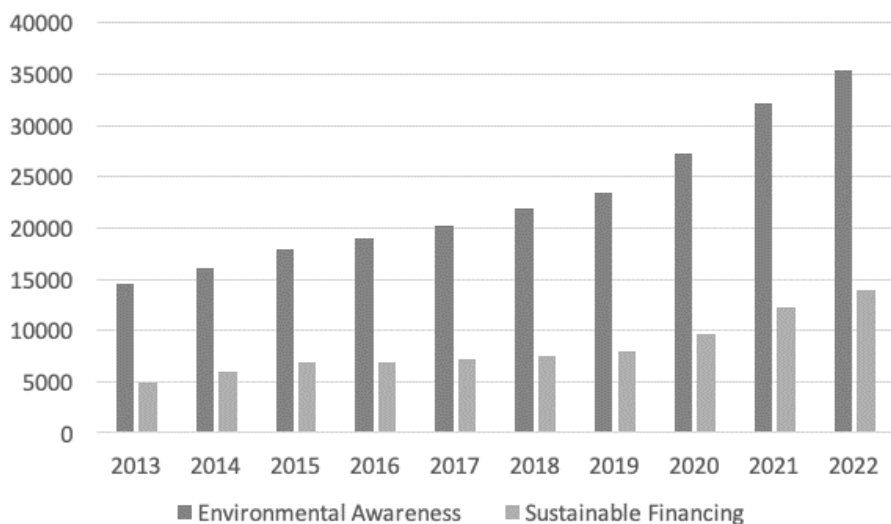

Figure 2. Number of articles registered on Science Direct related to “Environmental Awareness” compared to “Sustainable Financing”
(Source: own editing based on Elsevier database)

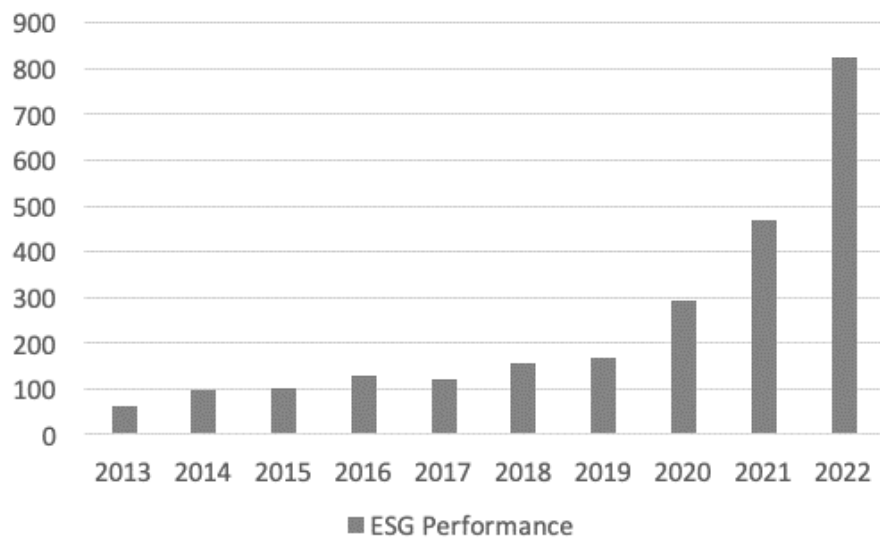
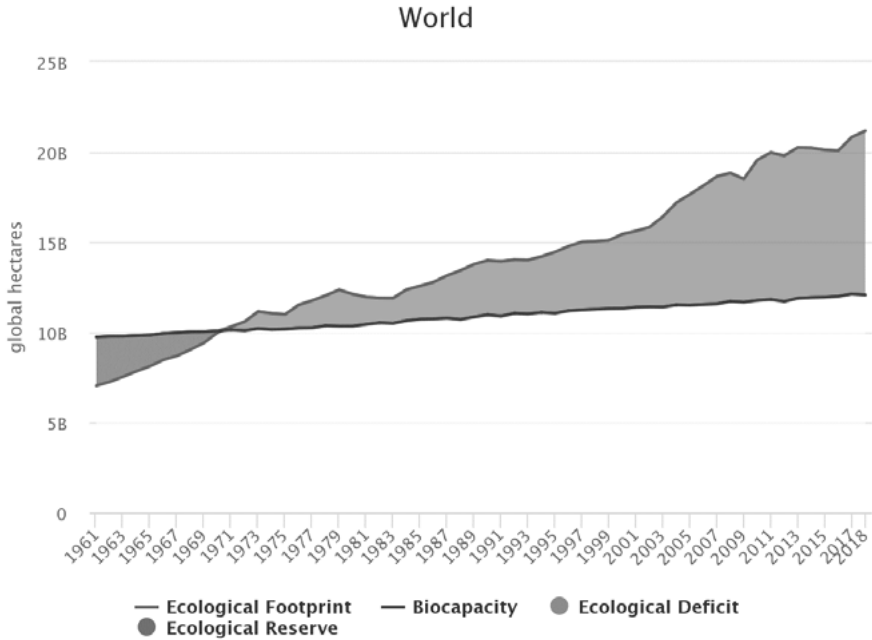

Figure 3. Number of articles registered on Science Direct related to “ESG Performance”
(Source: own editing based on Elsevier database)

However, as scientific interest and research potential have increased, environmental performance indicators have not improved. One only has to look at the change in the global ecological footprint (Figure 4), which, apart from a small reduc-

tion in 2008 (financial crisis), has been steadily increasing, indicating an increase in our environmental burden relative to the Earth's carrying capacity. The red area indicates where we have exceeded the limits of the Earth's carrying capacity.

*Figure 4. Global Ecological Footprint vs Biocapacity (gha)
(Source: GFN 2022)^[29]*

While some countries are better off, countries with a significant share of the world's population (e.g. China, India) are experiencing steady growth. Rising incomes and purchasing power are driving consumption, mobility and often waste. Meanwhile, incoming foreign companies tend to relocate their more polluting plants to these countries, which in turn increases industrial emissions, leading to further environmental degradation.^[30]

The expected improvement in the environmental status based on the environmental Kuznets curve is therefore not due to economic development (largely due to globalisation).

In his 1955 work^[31], Simon Kuznets (Nobel Prize in Economics, 1971) observed that the evolution of income inequality within a society tends to initially

[29] Global Footprint Network: Country Trends, 2022.

[30] Boda, 2006

[31] Kuznets, 1955, 19-111.

increase as national income grows, but once a threshold is reached, these inequalities begin to decrease.

The graph of this relationship is an inverted U-shaped curve. In their 1995 study,^[32] Grossman and Krueger show a similar relationship between harmful environmental pressures and national income. This relationship is called the environmental Kuznets curve.^[33]

While there are certainly positive trends and efforts (electric vehicles, increasing share of renewables, etc.), overall these cannot reverse the trend. Meanwhile, more and more people are speaking out to urge decision-makers to take account of global threats and take radical action to tackle the problem.

Unfortunately, research also shows that only major global crises such as the financial crisis of 2008 or the COVID pandemic that started in 2019 have been able to produce results that have even led to a visible reduction in the size of the ecological footprint or carbon footprint.^[34] The impact of the COVID epidemic has also brought sustainability and health considerations to the forefront of consumption,^[35] which could be considered a further positive outcome if it had brought about lasting change. Unfortunately, however, the lesson of the crises was not the discovery of new lifestyle opportunities and the development of a more frugal behaviour, but that consumption reached its previous level relatively quickly as the threat passed.^[36]

There is, of course, an economic dimension to this, which has been a key to the survival of certain service sectors (e.g. hospitality, tourism). In other sectors, however, it was the pandemic that brought about a significant recovery.

The months of COVID closures were also a very exciting time for public administrations. From the organization and financing of services to the management of social aspects, it faced a number of challenges for which it is impossible to be adequately prepared, even if the chances of a pandemic outbreak were significant.

III. ESG AS AN ECONOMIC TOOL TO ACHIEVE THE SDGS

As the EU strives to become the “first climate-neutral continent”, it has started to develop a number of instruments to achieve this. At the heart of these are ESG^[37] and EU taxonomy as part of wider regulation of market actors, such as the Finance Disclosure Regulation (SFDR) and the Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD). Companies have already taken significant steps to re-

[32] Grossman – Krueger, 353-377.

[33] Stern, 2004, 1419-1439.

[34] Rugani – Caro, 2020.

[35] Leal Filho et al., 2022.

[36] Barua, 2021.

[37] European Commission: Sustainable finance.

spond to the regulatory requirements for ESG reporting. However, this activity is expected to increase further as the scope of reporting obligations continues to broaden and additional regulations are adopted or enacted. Foremost among these is the EU taxonomy, which we expect to define and measure what is and what is not “green”.^[38]

The EU taxonomy Regulation (2020/852) was adopted in June 2020. It outlines the process of identifying sustainable economic activities that are aligned with one or more of six environmental objectives.

The EU taxonomy is a classification system that makes it possible to determine which economic activities can be considered “environmentally sustainable”. An economic activity can be classified as green or “environmentally sustainable” only if it meets the “performance thresholds” set by the EU.

The EU taxonomy also set forth four (4) requirements that economic activities must meet in order to be aligned with the taxonomy:

- making a substantial contribution to at least one environmental objective.
- ‘Do No Significant Harm’ (DNSH) to any other environmental objective.
 - For an economic activity to be certified as being environmentally sustainable in accordance with the Taxonomy, it must make a substantial contribution to at least one of the six environmental objectives while simultaneously having no significant detrimental impact on the other five.
- complying with minimum social safeguards.
- complying with the technical screening criteria.

The six EU environmental objectives laid by the Taxonomy Regulation lays are:

- climate change mitigation,
- climate change adaptation,
- sustainable use and protection of water and marine resources,
- transition to a circular economy,
- pollution prevention and control, and
- protection and restoration of biodiversity and ecosystems.

(European Commission, 2020)

There are three main groups EU taxonomy rules apply to:

- Financial market participants, including occupational pension providers, offering financial products in the EU;
- Large companies are required to report under the Non-Financial Reporting Directive (NFRD), which is set to be revised by the CSRD; and
- The EU and its member states.

[38] Pettingale – de Maupeou – Reilly, 2022.

There are more than 210 SDG indicators available on the SDG Global Database by countries, regions or time period.

For instance, in the case of Hungary, the official database contains 413 data for a single year (2020). It is clear that the tracking of these data and their use for decision-making requires considerable resources. The weighting between indicators is not clear either, although there is flexibility at the country level. Priorities are decided on a region-by-region and country-by-country basis, taking into account local specificities and areas of development.^[39]

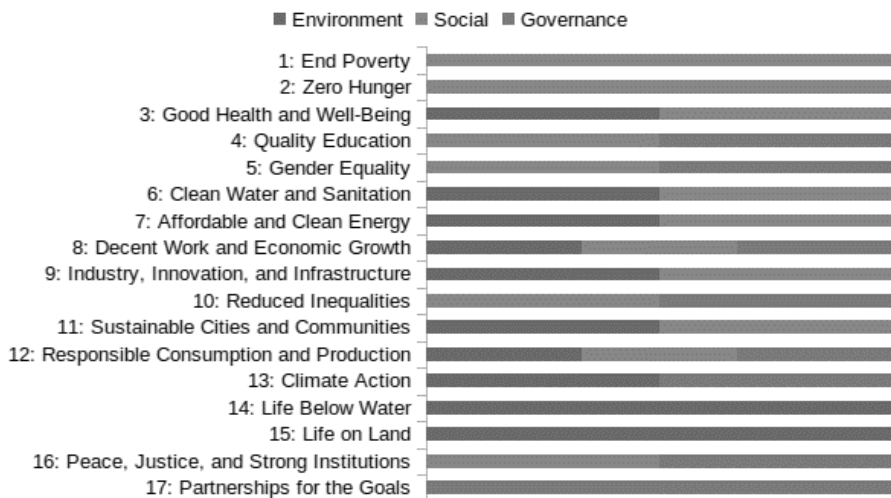

Figure 5. ESG dimensions of the Sustainable Development Goals
(Source: SustainoMetric)^[40]

IV. THE ROLE OF ESG IN PROMOTING SUSTAINABLE PUBLIC ADMINISTRATION

The ESG aims in part to address greenwashing. It is also an important objective to serve as a tool for economic actors to accelerate progress towards the SDG targets. Although the targets are usually interpreted at the country level, implementation cannot be envisioned without the cooperation of all actors in the economy.

This also means that public resources can only achieve their purpose if they are used by the right firms in the right places to foster a sustainable economic transformation. It is therefore necessary to give priority to those companies that have a sustainable performance. But clear requirements are needed to give preference. In other words, it must be well-defined and measurable when a company is considered sustainable.

[39] UN: Statistics SDG Indicators Database, 2021.

[40] SustainoMetric: ESG to SDGs: Connected Paths to a Sustainable Future, 2022.

In the SDGs, goal 16 addresses the main public service tasks., namely 16.1, 16.2, 16.4 and 16.a put a great deal of emphasis on the monopoly of violence governments are entrusted with: ensure the safety of citizens and prevent violence by other groups. It sets, second, the basic rights of citizens: enjoying a legal identity (16.9), participating in decision-making (16.7), and accessing justice (16.3). Finally, it establishes some principles of good administration: promoting the rule of law (16.3), protecting fundamental freedoms (16.10), corruption-fighting (16.5), non-discrimination (16.b), access to information (16.10), and effectiveness, accountability and transparency of public administrations (16.6).”^[41]

In summary, the ESG EU Taxonomy is a new tool designed (and still being developed) to support the EU’s Green Deal objectives. It aims to ensure that not only the governments and individuals are responsible for the sustainability transition success, but also the companies. The missing link to its success has been the financial sector because it has a crucial role to play in enabling the move to a green and sustainable economy. It is obvious that sustainability cannot be achieved solely through regulation but requires the alignment of market interest.

As I have already cited, the EU has committed to become carbon-neutral by 2050 and has created the European Green Deal. This is a system of rules and guidelines to accelerate the green transition. The EU Action Plan on Sustainable Finance was created as a new tool of the European Green Deal, to foster financing the transition by encouraging more funds of the investors to be invested into sustainable projects, assets and companies. The EU taxonomy serves as a key element of this plan.

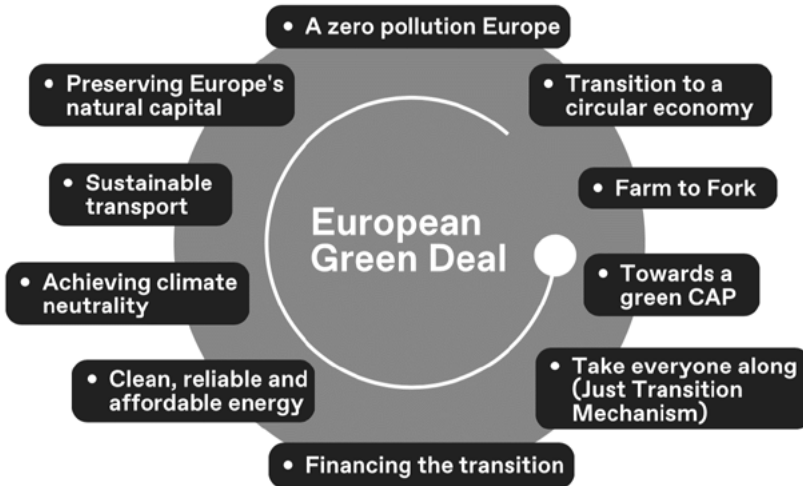

Figure 6. The sustainability initiatives of the EU Green Deal
(Source: Crabbendam and Descio)^[42]

[41] Bouckaert – Loretan – Troupin, 2016.

[42] Noor – Descio, 2022.

1. The ESG framework and its uses

Environmental, Social and Governance (ESG) frameworks are sets of guidelines that help companies manage their ESG commitments. They also provide direction on how to create ESG reports, which are used to document and disclose ESG progress.

From different perspectives, there are different approaches that better describe the essence of ESG. From an investor perspective, ESG is a risk management tool.

Sustainability rating agencies base their ratings on the inherent sustainability risk of a company, and how a company manages those risks. The ESG rating agencies analyse the information of the disclosures in the ESG reports of the companies or direct communication between the analysts and the companies. Companies can perform an ESG risk analysis and decide what topics are financially material to their performance using one of the reporting standards. During the ESG risk analysis process, the company has an opportunity to re-align its purpose, strategy, and performance metrics.

From the perspective of business partners and individual citizens, ESG is a transparency tool. However, for business partners, ESG performance is also of paramount importance from an investment perspective because of the focus on the supply chain. It greatly facilitates the achievement of ESG targets and reporting if a company chooses suppliers that are themselves ESG compliant.

It could be said that ESG and the EU Taxonomy have stirred the “standing water” of CSR.

A combination of the depletion of CSR reporting and the lack of measurability of sustainability performance has led to the establishment of this market regulator, which is intended to encourage investment in a “green direction”.

The three pillars of ESG refer to the sustainability basic elements: environmental, social, and governance. Unlike the TBL presented earlier, ESG takes a horizontal view of the economic aspects.

The environmental factors refer to an organization’s environmental impact(s) and risk management practices. The social pillar refers to an organization’s relationships with stakeholders, but also an organization’s impact on the communities in which it operates.

A hallmark of ESG is how social impact expectations have extended outside the walls of the company and to supply chain partners. The governance, or corporate governance, refers to how an organization is led and managed. It refers to how leadership’s incentives are aligned with stakeholder expectations and what types of internal controls exist to promote transparency and accountability on the part of leadership.^[43]

[43] Peterdy, 2022.

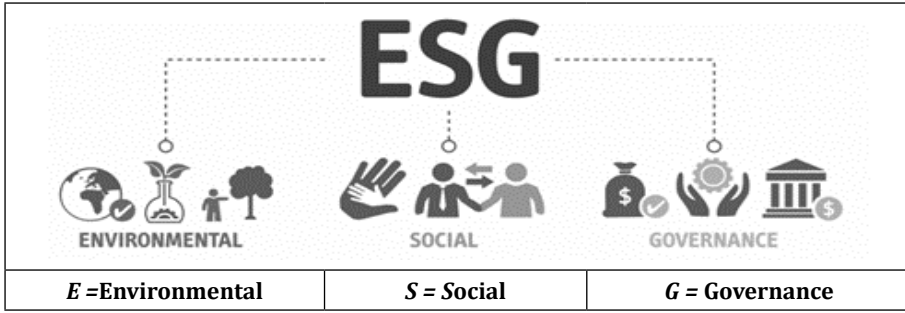

Figure 7. Symbols of the three pillars of ESG
(Source: EU definitions)

Environmental	Social	Governance
Climate Strategy	Equality	Salary
Biodiversity	Diversity	Board composition
Renewable energy	Consumer protection	Tax strategy
Water management	Health and safety	Accounting standards
Energy efficiency	Training and development	Bribery and corruption
KIR systems	Supply chain transparency	Ethics and values
Carbon neutrality	Human rights	Transparency
Waste management	Data protection	Shareholders' rights
Transportation	Work/life balance	Remuneration

Table 2. The pillars of ESG with example elements
(Source: Own work based on EU definitions)

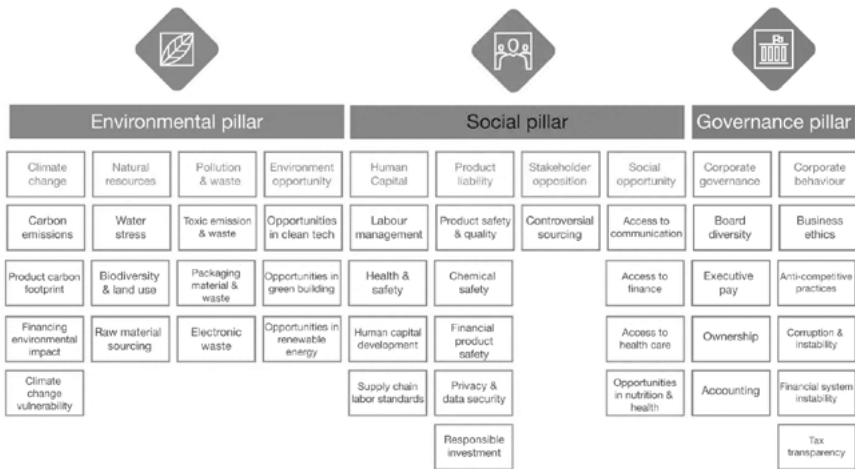

Figure 8. The ESG dimensions
(Source: PwC, 2022)^[44]

When talking about the elements of the ESG pillars, it is important to map the links of ESG pillars to the Sustainable Development Goals – the global sustainability compass. As I mentioned earlier, it is important to conceptualize ESG within the context of global trends. The SDGs are the conceptual framework within which country leaders think about the attainment of sustainable development. As such, the ESG has been one of the missing tools to get the business sector in motion.

[44] PwC: Environmental, Social & Governance What's it all about?, 2022.

Environmental	Social	Governance
6. Clean Water and Sanitation	1. No Poverty	5. Gender Equality
7. Affordable and Clean Energy	2. Zero Hunger	8. Decent Work and Economic Growth
9. Industry, Innovation and Infrastructure	3. Good Health and Well-being	9. Industry, Innovation and Infrastructure
11. Sustainable Cities and Communities	4. Quality Education	11. Sustainable Cities and Communities
12. Responsible Consumption and Production	5. Gender Equality	12. Responsible Consumption and Production
13. Climate Action	6. Clean Water and Sanitation	13. Climate Action
14. Life Below Water	8. Decent Work and Economic Growth	16. Peace and Justice Strong Institutions
15. Life on Land	9. Industry, Innovation and Infrastructure	17. Partnerships to achieve the Goal
	10. Reduced Inequality	
	12. Responsible Consumption and Production	
	16. Peace and Justice Strong Institutions	

*Table 3. The 17 SDGs by ESG category
(Source: Sætra, 2021)*

V. THE RELATIONSHIP BETWEEN THE FUNCTIONS OF PUBLIC ADMINISTRATION AND SUSTAINABILITY FRAMEWORKS

Public administration tasks cover the administrative services needed to help build and strengthen society. Public administration plays an important role in ensuring that laws and regulations, civil rights, municipal budgets and health and safety codes are enforced to protect the community they serve.

The EC nominated a Technical Expert Group (TEG) which issued its final summary report on the Taxonomy Regulation in March 2020. The TEG decided to employ the NACE2 industrial classification system of economic activities for defining the technical screening criteria of the EU taxonomy. However, the EU Taxonomy aims to have extensive coverage, with 72 economic activities included, those activities were prioritised according to their contribution to total GHG emissions in the EU in 2017.

NACE Macro-sector	GHG (1000 Tonne)	Share of GHG (% of GHG from all NACE Macro-sectors)
A. Agriculture, forestry and fishing	520,860	14.7%
B. Mining and quarrying	79,624	2.3%
C. Manufacturing	846,421	23.9%
D. Electricity, gas, steam and air conditioning supply	1,072,529	30.3%
E. Water supply, sewerage, waste management and remediation	163,285	4.6%
F. Construction	60,058	1.7%
H. Transportation and storage	535,602	15.2%
J. Information and communication	10,396	0.3%
L. Real estate activities	6,246	0.2%
Total A-F, H, J, L	3,295,022	93.2%

*Table 4. Prioritised sectors based on CO² emission
(Source: OECD, 2020)^[45]*

Because the public administration sector has not yet been included in the prioritised sectors, there are currently no specific technical screening criteria for this sector.

Based on common interests, there is a growing need for the public administration sector to participate in non-financial reporting initiatives and demonstrate the usefulness of ESG initiatives. It is evident from the indirect impact of governmental operations, priorities, decision-making processes, resource reallocation strategies, and the role of the public administration sector as a promoter of the transition to sustainable development.

[45] OECD: The European Union sustainable finance taxonomy, 2020.

Figure 2.1: Organization in European Public Sector

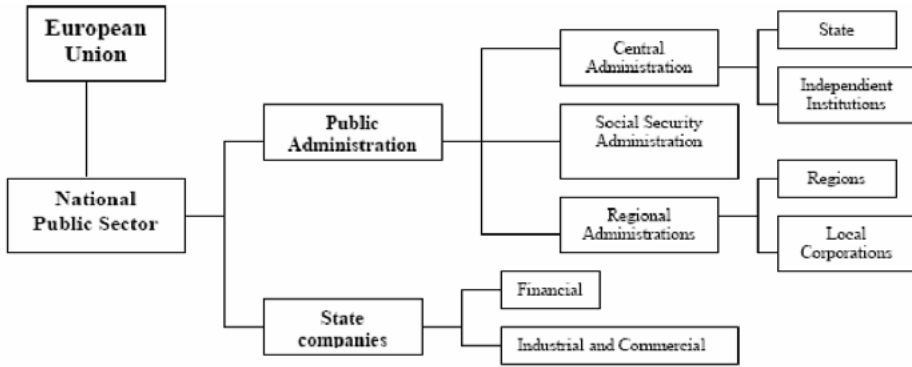

Figure 9. Organization in the European Public Sector
(Source: Maroto – Rubalcaba, 2005)^[46]

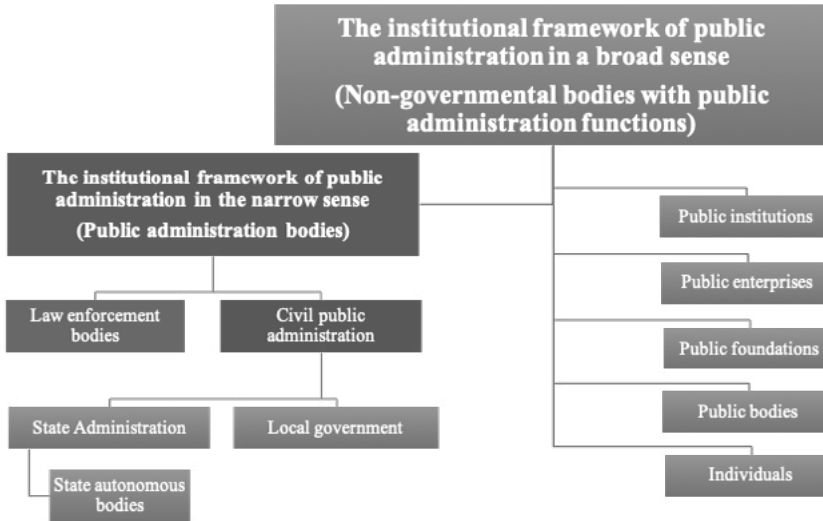

Figure 10. The institutional framework of public administration in a broad sense
(Source: Árva et al., 2014)^[47]

The public-sector organizations (PSOs) are experiencing accountability pressure from stakeholders due to their pivotal role in society. PSOs are expected to deliver services and create public value in compliance with the principles of economic, environmental and social sustainability.^[48]

[46] Maroto – Rubalcaba 2005.

[47] Árva – Balázs – Barta – Veszprémi, 2014.

[48] Manes-Rossi et al., 2020, 639-669.

Such expectations refer to various PSOs, including – among others – national and local governments, state-owned enterprises, higher education and health-care institutions. Sustainability entails responsibilities for long-term value creation and is not always compatible with the information provided via traditional financial reports.^[49]

As de Oliveira Bellini and co-authors summarize in their paper, there is ample evidence suggesting that sustainability reports from the public sector should be the focus of interest. This sector plays a pivotal role in promoting sustainable development, and governments rely on sustainability factors when defining their agendas to meet overarching objectives for which they are responsible. On the other hand “the public sector has the civic responsibility of properly managing public goods, resources, and facilities with the aim of supporting sustainable development objectives and promoting public interest, and its organizations should be open and transparent in managing their actions.” Due to their size and influence, public agencies are expected to take the lead by publicizing their activities in order to promote sustainability.^[50]

One of the validated reporting frameworks is the most appropriate way to produce high-quality reports, both in terms of content and format. Regarding the reporting standards and frameworks, there is still a confusing abundance on the market.

There are several ESG standards, frameworks and ratings which aim to support the non-financial reporting practices.

- European Financial Reporting Advisory Group (EFRAG) Sustainability Reporting Board
- Global Reporting Initiative (GRI)
- Sustainability Accounting Standards Board (SASB)
- International Sustainability Standards Board (ISSB)
- Climate Disclosure Standards Board (CDSB—initiative of CDP)
- International Integrated Reporting Council (IIRC)
- Task Force on Climate-Related Financial Disclosures (TCFD)
- Global Real Estate Industry Benchmark (GRESB):
- Dow Jones Sustainability Indices (DJSI):
- Bloomberg Terminal ESG Analysis:
- Institutional Shareholder Services (ISS E&S) Quality Score (ISS):
- CDP (formerly known as the Carbon Disclosure Project)
- MSCI ESG Ratings
- S&P Global Corporate Sustainability Assessment (CSA)
- Sustainalytics
- Vigeo Eiris

[49] Argento – Culasso – Truant, 2019, 484-507.

[50] de Oliveira et al., 2019, 1-28.

The not complete list is based on the information of Green Business Bureau^[51] and Novisto^[52].

However, there is a promising agreement between the five benchmark entities in sustainability matters, CDP (formerly the Carbon Disclosure Project), Climate Disclosure Standards Board (CDSB), Global Reporting Initiative (GRI), International Integrated Reporting Council (IIRC) and Sustainability Accounting Standards Board (SASB), will allow for a single standard reporting model that connects sustainability data with financial information.^[53]

There is some difference between “standards” and “frameworks”. A standard is a specific set of requirements for reporting. It contains detailed criteria, of “what” should be reported on a specific topic. Standards involve a public interest focus, independence, due process, and public consultation, strengthening the basis of what is being asked. A framework is a set of principles providing guidance but not the methodology of collection or reporting itself.

When to use frameworks instead of standards? It could work when a specific standard does not exist, or when the specific organization has a strong internal driver to develop its own standards, which might be even more sophisticated or more appropriate to the context than existing ones.

We would face certain difficulties when trying to find the right industry standards that align with the activities of the public administration sector. It is not challenging to deal with those public activities that exist in the business sector – such as healthcare, transportation, education or urban development. In those cases, applying the standards means choosing the right sector and enlarging the scope and aims according to the governmental strategy. It is still crucial to select the proper performance indicators since they are not solely determined by the overall goals. It is also a disturbing aspect how those institutions could manage data collection according to the guidelines of the standards.

There is a more important task at hand: determining the reporting structure of the public administration itself. This is not only because of social responsibilities - although that should be the main consideration - but also because of the economic, employment, and social cohesion aspects. Evidently, those aspects are interlinked. However, given that one crucial mission of the ESG is to influence the economy through reporting tools, it is important to highlight the economic weight of public administration.

[51] Courtnell, 2022.

[52] ESG Innovation Team: List of Key ESG Reporting Frameworks, Standards and Ratings, 2022.

[53] CDP: Five global organisations..., 2020.

Year	Number of employees: Public administration and defence; compulsory social security (NACE: O)	Administrative staff as a percentage of total employment	Average annual wage bill (based on employer expenditure) billion HUF
2010	327.17	8.45%	1 021.74
2011	317.27	8.13%	1 042.50
2012	333.11	8.41%	1 145.75
2013	377.73	9.37%	1 343.81
2014	414.43	9.81%	1 518.99
2015	455.96	10.52%	1 743.14
2016	482.82	10.77%	1 959.33
2017	474.79	10.44%	2 089.92
2018	437.72	9.50%	2 097.01
2019	419.73	9.04%	2 204.70
2020	406.57	8.83%	2 343.31
2021	424.85	9.17%	2 528.00

Table 5. The socio-economic importance of the Hungarian public administration in figures (Source: KSH, 2022,^[54] HR portal, 2022^[55])

In the next chapter, I will illustrate the implementation by examining the connection between the various functions of public administration sectors (according to the model used by Patyi) and the SASB sectoral standards. Establishing some of these links might seem self-evident, while determining others require a creative approach.

In order to map the materiality and determine the ESG key performance indicators for monitoring, enhancement, and reporting, it is imperative to comprehensively map and define each sector of activity in accordance with the reporting standards. This process completes the materiality map, which best describes the activities of the organization.

[54] KSH: 20.1.1.9. Number of employed persons by industries, economic branches and sex, 2022.

[55] HR portal: Bérkalkulátor, 2022.

	SASB sector classification
State sovereignty	
external sovereignty	Services/Professional & Commercial Services
internal sovereignty	
political functions	
Economic functions	
issuing national currency	Services/Professional & Commercial Services
specific sectors (energy, waste, utilities, agriculture)	Renewable Resources & Alternative Energy Infrastructure/ Electric Utilities & Power Generators, Gas Utilities & Distributors, Real Estate, Real Estate Services, Waste Management, Water Utilities & Services Food & Beverage/Agricultural Products, Meat, Poultry & Dairy, Processed Foods
economic and financial coordination, regional planning,	Services/Professional & Commercial Services Financials/ Asset Management & Custody Activities, Commercial Banks, Consumer Finance, Insurance, Investment Banking & Brokerage, Mortgage Finance, Security & Commodity Exchanges
investment and credit system, taxation, price regulation	
Social functions	
healthcare,	Health Care/ Health Care Delivery, Health Care Distributors, Managed Care
housing and urban development,	Transportation/Rail Transportation, Road Transportation
protection of interests and social protection,	Food & Beverage/Restaurants
protection and restructuring of certain social structures	Services/Professional & Commercial Services
Cultural and educational functions	
scientific research,	Services/ Education Services/Professional & Commercial Services
Education,	Services/ Education
providing information,	Technology & Communications/Internet Media & Services, Telecommunication Services Services/ Advertising & Marketing
heritage protection	Services/Professional & Commercial Services

*Table 6. Assessing public administration functions from an ESG perspective
(example sectoral standards)
(Source: Made by the Author)*

In practice, industry classifications remain flexible. According to the register of the SASB reporting, the 110 organizations with the word “public” in their name, which may indicate that they are public institutions, public companies, or administrative bodies, are grouped into 38 sectors. The most common of these is the Asset Management & Custody Activities, and the Commercial Bank. Considering this, it is understandable that non-financial reporting requirements were first introduced to the financial sector.

In Hungary, the Hungarian National Bank has been mandated to develop a recommendation to financial institutions on the use of non-financial reporting.

My recommendation for the rest of the public administration, which does not fit into any of the specific sectors, is to implement the “Services/Professional & Commercial Services” standards, because they are broad enough and overlap with the rest of the public service sector according to the description given by the SASB.

“The industry includes companies that rely on the unique skills and knowledge of their employees to serve a range of clients. Offerings include, but are not limited to, management and administration consulting services, such as staffing and executive search services; legal, accounting, and tax preparation services; and financial and non-financial information services.”^[56]

However, it is essential for the public sector to have specific standards and an EU Taxonomy classification, even if it is not considered a priority based on the carbon emission. But just like Scope 3 in the ESG, the indirect emission of the public sector could be much larger than the direct emission of some prioritized sector emission. It is also important to consider that not only the amount of carbon emissions, but also the trend in emissions is key to achieving zero emissions. “Between 1995 and 2015, global scopes 1, 2, and 3 emissions grew by 47%, 78%, and 84%, to 32, 10, and 45 Pg CO₂”^[57].

[56] EC: EMAS registered companies, 2023.

[57] Hertwich – Wood, 2018.

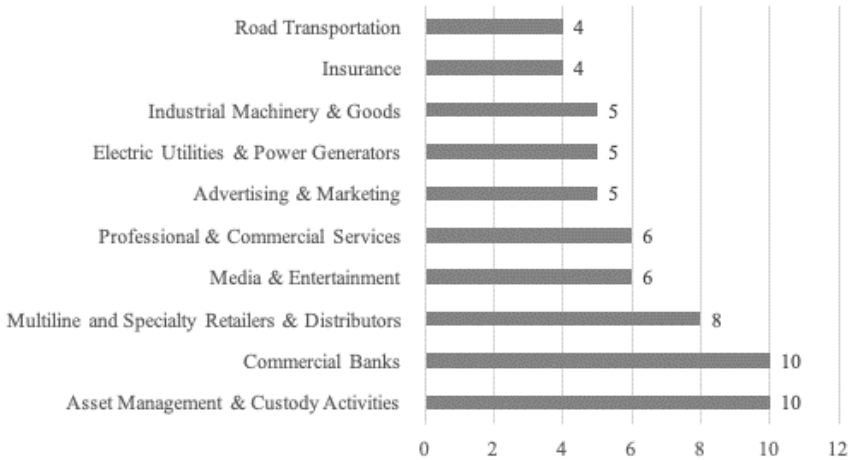

Figure 11. Classification of companies according to SASB sectoral standards
(Source: Made by the author, based on the EC 2023 data and information)

Once an organization is properly aligned with one or more sector standards, a materiality assessment can be undertaken, which is the basis for data collection and the selection of key performance indicators, and thus for the preparation of a quality report.

A more appropriate solution for public administrations would be for the legislators to focus more on this issue and present it as a sector in its own right, recognising the importance of the sector. In parallel, public administrations should be among the first to develop a reporting framework (based on the EMAS data) and be allowed to join the ESG system leading by example.

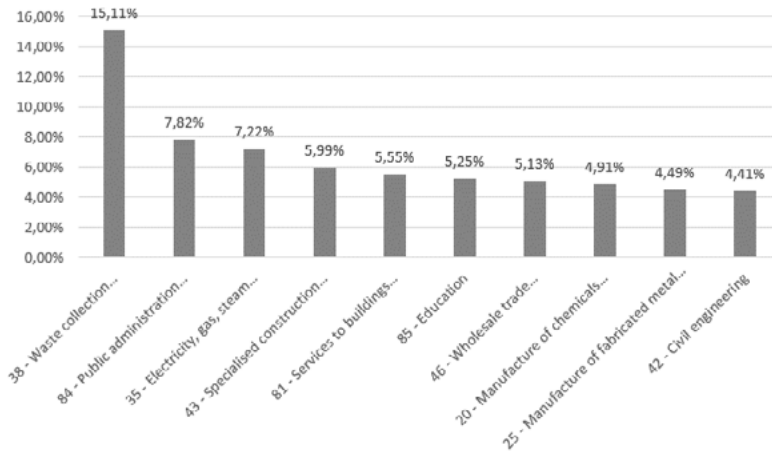

Figure 12. EMAS registered entities by sectors
(Source: EC, 2023)

Despite the many tools available to foster a sustainable transition, governments' efforts are still lagging behind. The reason for not focusing on the public sector in the case of EMAS may be explained by the target group of the manufacturing enterprise sector (Honkasalo, 1998), which was initially targeted. However, in the case of ESG, where the green reform was launched with a clear economic actor in mind - financial institutions - there is no reason for public sector organizations not to be obliged to implement an ESG strategy, to report and to be audited.

Where should one start? The answer seems simple. The sustainable transformation of public procurement and employment are two of the most important areas where the introduction of ESG thinking in the public sector could make significant breakthroughs, both environmentally and socially.

Regarding the direct aspects, all the institutions could and should analyse their own operations. General government expenditure in the EU on "general public services" amounted to €875 billion or 6.0 % of GDP in 2021. Furthermore, it is very complex to examine and manage the cost systems in the public sector. This is because of the complexity of public administration, the nonexistence of a standardized and well-tested cost methodology in the public sector. Therefore it is even more challenging to track ESG aspects. Every year in the EU, over 250 000 public authorities spend around €2 trillion (around 13.6% of GDP) on the purchase of services, works and supplies.

The indirect but still manageable aspects are the public procurement topics. The share of public procurement varies across the EU. The average total general government expenditure in the EU is around 50% of the GDP (France had the highest at 59% in 2021), while in Hungary in 2021 it was 48.4% of the GDP. The highest expenditure categories are education, general public services, economic affairs, health, old age, and social protection (which amount to around 22% of the total general government expenditure). These figures draw attention not only to environmental issues but also to the social dimension.^[58]

VI. CONCLUSIONS

While public administration permeates the economy as a whole, and should play a crucial role in the modern state in achieving sustainable development goals, we see that the classic „polluting“ industries are still the focus of recent sustainability initiatives.

ESG will undoubtedly be a revolutionary tool if it is coupled with the constraints that force not only the issuance of audited non-financial reports but also emphasize the significant impact that the indicators contained therein have on the market position of organizations.

[58] OECD: Government at a Glance, 2023.

The involvement of public administrations would be vital, not only because their economic weight cannot be diminished, even when compared to actors in terms of carbon emissions. In this context, it would also be important to measure the carbon footprint of economic sectors in an ESG-compatible way as soon as possible, not only taking into account direct emissions, but also digging down to scope 3 when making the inventory.

In addition, the indirect impact of public administrations and the example they set should not be neglected. It would have been worthwhile to make it compulsory for public companies to issue non-financial statements at the same time as financial statements. At the same time, a framework could be developed within which each specialised public body could start to work.

Unlike market actors, in the case of public institutions, the decision to introduce ESG reporting could lead to a faster start-up due to centralization. At the same time, we should bear in mind that data collection may represent the first major obstacle for many public institutions. However, the integration of operational and management data into an information system would also have benefits beyond ESG, such as identifying cost-saving opportunities.

There has been little mentioning of the social study in this study, but this should be the subject of further analysis. By definition, public administration is a system of bodies set up to serve the public good. Nevertheless, there is still a lot of room for improvement in the identification of stakeholders and in understanding their needs.

BIBLIOGRAPHY

- Argento, Daniela – Culasso, Francesca – Truant, Elisa (2019): From sustainability to integrated reporting: The legitimizing role of the CSR manager. In: *Organization & Environment*. 32(4).
- Árva Zsuzsanna – Balázs István – Barta Attila – Veszprémi Bernadett (2014): *Magyar Közigazgatási Jog. Általános rész*. I. Kötet. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Avelino, Flor – Grin, John – Pel, Bonno – Jhagroe, Shivant (2016): The politics of sustainability transitions. In: *Journal of Environmental Policy & Planning*. 18(5). DOI:10.1080/1523908X.2016.1216782.
- Balázs István. (2018): A közigazgatás. In: Jakab, András – Fekete, Balázs (eds.): *Inter-netes Jogtudományi Enciklopédia*. ORAC Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogi Intézete, Budapest.
- Barua, Akrur. (2021): A spring in consumers' steps: Americans prepare to get back to their spending ways. In: *Economics Spotlight*. 28.07.2021. (Available at: <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/economy/us-consumer-spending-after-covid.html>. Accessed on: 15.08.2023).
- Boda Zsolt (2006): A gazdasági globalizáció környezeti hatásai. In: *Eszmélet*. (Available at: http://www.eszmelet.hu/boda_zsolt-a-gazdasagi-globalizacio-kornyezeti-hatasai. Accessed on: 04.08.2018).
- Bouckaert, Geert – Loretan, Rolet – Troupin, Steve (2016): *Public Administration and the Sustainable Development Goals. Conference: 15th Session of the United Nations Committee of Experts on Public Administration*. International Institute of Administrative Sciences, New York.

- CDP Worldwide: Five global ions, whose frameworks, standards and platforms guide the majority of sustainability and integrated reporting, announce a shared vision of what is needed for progress towards comprehensive corporate reporting – and the intent to work,2020. Available at: <https://www.cdp.net/en/articles/media/comprehensive-corporate-reporting>. Accessed on: 11.09.2020).
- Costanza, Robert Patten, Bernard C. (1995): Defining and predicting sustainability. In: *Ecological economics*. 15(3). (Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0921800995000488>. Accessed on: 15.08.2023).
- Courtneil, Jane (2022): ESG Reporting Frameworks, Standards, and Requirements. In: *Green Business Bureau*. (Available at: <https://greenbusinessbureau.com/esg/esg-reporting-esg-frameworks>. Accessed on 12.05.2022).
- Crabbendam, Noor – Descio, Carolina (2022): The EU taxonomy explained – Here’s what it means for your company. In: *Carbon Trust Insights*. (Available at: <https://www.carbontrust.com/news-and-insights/insights/the-eu-taxonomy-explained-heres-what-it-means-for-your-company>. Accessed on: 15.08.2023).
- Daly, Herman E. (1997): Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development. In: *Beacon Press*. Boston, USA.
- de Oliveira, Bellini – Cavalcante, Elyrouse Raimundo –Rodrigues, Nonato – Lagioia, Umbelina Cravo Teixeira (2019): Public Sector (Un) Sustainability: a study of GRI adherence and sustainability reporting disclosure standards in Public Institutions and State-Owned Companies of the Public Agency Sector. In: *Cuadernos de Contabilidad*. 20(49).
- Elkington, John (2013): Enter the triple bottom line. In: Henriques, Adrian –Richardson, Julie (eds.): *The triple bottom line: Does it all add up*. Routledge, New York.
- Elsevier: Science Direct, 2022. (Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/search>. Accessed on: 12.05.2022).
- ESG Innovation Team: Novisto, List of Key ESG Reporting Frameworks, Standards and Ratings, 2022. (Available at: <https://novisto.com/list-esg-reporting-framework-standard>. Accessed on: 15.08.2023).
- European Commission, TEG: Taxonomy: Final report of the Technical Expert Group on Sustainable Finance, 2022.
- European Commission: EMAS Register, 2023. (Available at: <https://webgate.ec.europa.eu/emas2/public/registration/list>. Accessed on: 12.06.2022).
- European Commission: Sustainable finance. (Available at: https://finance.ec.europa.eu/sustainable-finance_en. Accessed on: 12.05.2022.).
- GFN: Global Footprint Network, Country Trends. 2022. (Available at: https://data.footprintnetwork.org/?_ga=2.140101171.1409923929.1670237930-678205174.1670237930#/countryTrends?cn=5001&type=BCtot,EFCtot. Accessed on: 12.05.2022).
- Grossman, Gene M. – Krueger, Alan B. (1995): Economic growth and the environment. In: *The quarterly journal of economics*. 110(2).
- Hertwich, Edgar G. – Wood, Richard (2018): The growing importance of scope 3 greenhouse gas emissions from industry. In: *Environmental Research Letters*. 13(10).
- Holden, Erling – Linnerud, Kristin – Banister, David (2016): The Imperatives of Sustainable Development. In: Welford, Richard (ed.): *Sustainable Development*. Johny Wiley & Sons – ERP Environment, Hoboken, USA. DOI:doi.org/10.1002/sd.1647.

- Honkasalo, Antero (1998): The EMAS scheme: a management tool and instrument of environmental policy. In: *Journal of Cleaner Production*. (Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0959652697000681>. Accessed on: 12.10.2023).
- HR portal: Bérkalkulátor, 2022. (Available at: <https://www.hrportal.hu/berkalkulator.html>. Accessed on: 12.06.2022).
- Imre Miklós (2016): A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal, az államszocializmus és a rendszerváltoztatás gazdasági- gazdaságirányítási átalakulásai Lőrincz Lajos munkásságának tükrében. In: *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*. 2016/3. sz.
- Józsa Zoltán (2019): A közigazgatás funkciói és feladatai. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. ORAC Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogi Intézete, Budapest.
- Kates, Robert W. Parris – Thomas M. – Leiserowitz, Anthony A. (2005): Editorial-What Is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice. In: *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*. 47, no. 3 8-21. (Available at: <http://www.environmentmagazine.org/Editorials/Kates-apr05-full.html>. Accessed on: 10.11.2022).
- Kerekes Sándor (1998): *A környezetgazdaságtan alapjai*. (Available at: <http://mek.oszk.hu/01400/01452/html/fenntarthato/index.html>. Accessed on: 04.11.2018).
- KSH: 20.1.1.9. Number of employed persons by industries, economic branches and sex – NACE, 2022. (Available at: https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/en/mun0009.html. Accessed on: 12.06.2022).
- Kuznets, Simon (1955): International differences in capital formation and financing. In: *Capital formation and economic growth*. Princeton University Press, Princeton. (Available at: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c1303/c1303.pdf>. Accessed on: 02.02.2024).
- Leal Filho, Walter – Salvia, Amanda Lange – Paço, Arminda – Dinis, Maria Alzira Pimenta – Guedes Vidal, Diogo - Da Cuncha, Dênis Antônio, de Vasconcelos, Claudio Ruy et al. (2022): The influences of the COVID-19 pandemic on sustainable consumption: an international study. In: *Environmental Sciences Europe*. 34(1).
- Lélé, Sharachchandra M. (1991): Sustainable development: A critical review. In: *World Development*. 19(6). (Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0305750X9190197P>. Accessed on: 10.11.2023).
- Manes-Rossi, Francesca – Nicolo, Guiseppe – Argento, Daniela (2020): Non-financial reporting formats Non-financial reporting formats a structured literature review. In: *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*.
- Markard, Jochen – Raven, Rob – Truffer, Bernhard (2012): Sustainability Transitions: An emerging field of research and its prospects. In: *Research Policy*. 41/2012. DOI:10.1016/j.respol.2012.02.013.
- Maroto, Andrés – Rubalcaba, Luis (2005): *The structure and size of the public sector in an enlarged Europe*. (Available at: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-structure-and-size-of-the-public-sector-in-an-Maroto-Rubalcaba/ab73f8148abb1e67e7f0408794de8fbc3404f924>. Accessed on: 05.09.2023).
- Morelli, John (2011): Environmental Sustainability: A Definition for Environmental Professionals. In: *Journal of Environmental Sustainability*. 1(1). DOI:10.14448/jes.01.0002.

- Nagy Katalin (2016): Az oktatás gazdasági értékei. In: *Opus et Educatio*. 2016/3. sz. (Available at: http://epa.oszk.hu/02700/02724/00008/pdf/EPA02724_opus_et_educatio_2016_03_312-323.pdf. Accessed on: 05.09.2023).
- OECD: The European Union sustainable finance taxonomy. Retrieved 12 05, 2022, from OECD iLibrary, 2020. (Available at: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/5e092588-en/index.html?itemId=/content/component/5e092588-en>. Accessed on: 05.09.2023).
- OECD: Government at a Glance - 2021 edition, 2023. (Available at: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=107598>. Accessed on: 05.09.2023).
- Patyi András (2017): *A közigazgatási működés jogi alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. (Available at: <https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/handle/20.500.12944/6919>. Accessed on: 05.09.2023).
- Peterdy, Kyle (2022): ESG (Environmental, Social, & Governance) A management and analysis framework to understand and measure how sustainably an organization is operating. In: *CFI Education Inc.* (Available at: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/esg/esg-environmental-social-governance/>. Accessed on: 05.09.2023).
- Pettingale, Holly – de Maupéou, Stéphane – Reilly, Peter (2022): *EU Taxonomy and the Future of Reporting*. Harvard Law School Forum on Corporate Governance. (Available at: <https://corpgov.law.harvard.edu/2022/04/04/eu-taxonomy-and-the-future-of-reporting/>. Accessed on: 10.10.2022).
- PwC: Environmental, Social & Governance What's it all about?, 2022. (Available at: <https://www.pwc.com/mt/en/publications/sustainability/esg-what-is-it-all-about.html>. Accessed on: 12.05.2022).
- Rest, Alfred (2002): From "Environmental Education" to "Education for Sustainable Development"-The Shift of a Paradigm. In: *Envtl. Pol'y & L.* Vol. 32/2002.
- Rugani, Benedetto – Caro, Dario (2020): Impact of COVID-19 outbreak measures of lockdown on the Italian Carbon Footprint. In: *Science of the Total Environment*. 737, 139806.
- Sætra, Henrik Skaug (2021): A Framework for Evaluating and Disclosing the ESG Related Impacts of AI with the SDGs. In: *Sustainability*. 13(15).
- Schwab, Klaus (2015): The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond. In: *World Economic Forum*. (Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>. Accessed on: 05.09.2023).
- Stern, David I. (2004): The rise and fall of the environmental Kuznets curve. In: *World development*. 32(8).
- Stern, Nicholas (2006): Stern Review: The economics of climate change. (Available at: https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20100407172811/https://www.hm-treasury.gov.uk/stern_review_report.htm. Accessed on: 05.09.2023).
- STRN: Sustainability Transitions Research Network, 2019. (Available at: <https://transitionsnetwork.org/>. Accessed on : 03.24.2019).
- SustainoMetric: ESG to SDGs: Connected Paths to a Sustainable Future, 2022. (Available at: <https://sustainometric.com/esg-to-sdgs-connected-paths-to-a-sustainable-future/>. Accessed on: 12.05.2022).
- Takala, Martti (1991): Environmental Awareness and Human Activity. In: *International Journal of Psychology*. 26(5). DOI:10.1080/00207599108247146.

- UN: Promotion of sustained economic growth and sustainable development, 2019. (Available at: <https://www.un.org/sg/en/content/chapter-ii-promotion-sustained-economic-growth-and-sustainable-development>. Accessed on: 11.30.2022).
- UN: Statistics SDG Indicators Database, 2021. Available at: <https://unstats.un.org/sdgs/dataportal/database>. Accessed on 12.05.2022).
- UN: Sustainable Development Goal indicators website, 2018. (Available at: <https://unstats.un.org/sdgs/>. Accessed on: 04.11.2018).
- UN: Sustainable Development Goals, 2015. (Available at: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals>. Accessed on: 09.15.2018).
- WEF, W. E.: The Fourth Industrial Revolution [Motion Picture], 2016. (Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ChbjZHW2Wwk>. Accessed on: 15.11.2020).
- WEF: The Global Risks Report 2018. Geneva: World Economic Forum, 2018. (Available at: <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2018>. Accessed on: 15.11.2020).
- WEF: The Global Risks Report 2019. Geneva: World Economic Forum, 2019. (Available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2019.pdf. Accessed on: 15.11.2020).

HÁMORI ANTAL – VERES ZOLTÁN

Fókuszban a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok tilalma – Beszámoló a BGE Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport III. tudományos konferenciájáról

A Budapesti Gazdasági Egyetem Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar Vendéglátás Tanszékének 2022. szeptember 19. napján létrejött Fogyasztóvédelmi Kutatócsoportja^[1] immár III. tudományos konferenciáját^[2] rendezte meg 2023. október 25-én, *Fogyasztóvédelmi aktualitások – a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat tilalmáról* címmel. A konferenciának az impozáns Demján Sándor előadóterem biztosított méltó helyszínt. A hozzászólásokkal, kérdésekkel és válaszokkal is kísért rendezvény résztvevőit dr. habil. Lugasi Andrea PhD, dékán köszöntötte. A nagy érdeklődést a több mint száz résztvevő mellett az is jelzi, hogy élénk diszkusszió bontakozott ki a hallgatóság és az előadók között. A konferencián elhangzott előadások széles perspektívából közelítették meg a fogyasztóvédelem egyes aktuális kérdéseit, kihívásait, kiválóan érzékeltetve a fogyasztóvédelem sokszínűségét, multidiszciplináris jellegét.

Prof. dr. habil., dr. jur. Frivaldszky János PhD, prorektorhelyettes, tanszékvezető, egyetemi tanár (PPKE JÁK Jogbölcseleti Tanszék) *A fogyasztói jogviszonyok szinallagmatikussága a klasszikus természetjog nézőpontjából* című előadása a transzhumanizmus veszélyeit állította középpontba. Rámutatott, hogy a transzhumanizmus jegyében egy új faj létrehozásának kísérlete zajlik, megkérdőjelezve alapvető, a mai emberi fajra jellemző természetes sajátosságokat, ezáltal éppen egy „embertelen” világot létrehozva.

Prof. dr. habil., dr. jur. Sándor István PhD, DSc, tanszékvezető, egyetemi tanár (ELTE ÁJK Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék) *A bizalmi vagyonkezelés fogyasztóvédelmi összefüggéseiről című előadása a mai értelemben vett polgári jogi fogyasztói többletvédelem, a fogyasztói szerződés, a fogyasztó és a vállalkozás fogalmának tartalmára is kitérve szólt a fogyasztóvédelmi jogi szabályozás vonatkozó speciális szabályairól.*

[1] A Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport céljairól, tagjairól és eddigi eredményeiről a Kutatócsoport honlapja tudósít.

[2] Az előző két konferenciáról a BGE honlapja, valamint tudományos folyóiratokban megjelent cikkek is beszámoltak, ld. Veres, 2023a, 203-206; Veres, 2023b, 121-124.

Dr. habil., dr. jur. Bencsik András PhD, egyetemi docens (ELTE ÁJK Közigazgatási Jogi Tanszék) *A fogyasztóvédelem és a versenyjog kapcsolódási pontjai* című előadása jog- és intézménytörténeti megközelítést is alkalmazva, különböző elméleteket is tárgyalva mutatta be a versenyjogi fogyasztóvédelem jelentőségét, szerepét.

Dr. habil. Lugasi Andrea PhD, dékán, főiskolai tanár (BGE KVIK) *Táplálkozási kockázatok – megtevesztő egészségre vonatkozó állítások étrend-kiegészítőkön – néhány eset bemutatása a Gazdasági Versenyhivatal döntései alapján* című előadása a különböző, versenyjogi szempontból is tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokra hívta fel a figyelmet.

Rigó Csaba Balázs elnök (GVH) *A GVH megvédi a sérülékeny fogyasztói csoportokat – fókuszban a családok, gyermekek, idősek és betegek* című előadása a versenyhatóság nagyobb jelentőségű, reflektor fénybe került ügyeit, eredményeit ismertette.

Dr. jur. Koller Edit Mária főosztályvezető (PVKH Fogyasztóvédelmi Főosztály) *Új irányvonalak a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok területén a fogyasztóvédelmi hatósági eljárásokban* című referátumában áttekintette a kormányhivatali fogyasztóvédelmi hatósági jogalkalmazás elmúlt időszakának főbb változásait, sikereit és aktuális trendjeit.

Dr. jur. Veres Zoltán PhD, mb. oktató (PPKE JÁK Pénzügyi Jogi Tanszék) a megtevesztés fogalmának pontosabb megragadására, körülírására törekedett *A fogyasztók megtevesztése a pénzügyi szektorban* című előadásában, elemezve a jogszabályi tényállást és néhány példával illusztrálva az erre épülő felügyeleti és versenyhivatali joggyakorlatot a pénzügyi szektorban. Az előadó rámutatott, hogy az átlagfogyasztótól elvárható magatartás egyes kiszolgáltatott csoportok esetén az általánostól eltérő megközelítést igényelhet.

Dr. Totth Gedeon CSc, ny. főiskolai tanár, szaktanácsadó (BGE KKK Marketing Tanszék) és Szabó Edit mb. oktató (BGE KKK Marketing Tanszék) *A védjegyek hatása a fogyasztói magatartásra, különös tekintettel a kognitív disszonanciára* címmel tartott közös előadásukban bemutatták a védjegyek főbb típusait, azok funkcióit és példákkal is illusztrálták, mitől hatásos vagy hatástalan egy-egy védjegy.

Dr. jur. Varga József PhD-hallgató (ELTE ÁJK Büntetőjogi Tanszék) *A fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat büntetőjogi vonzatait* vizsgálta. Rámutatott a büntetőjog *ultima ratio* jellegére, ugyanakkor arra is, hogy a fogyasztók minél teljesebb védelme érdekében a büntetőjogi eszköztár sem mellőzhető. Történeti visszatekintése is igazolta, hogy a Csemegi-kódexben is megtalálhatók voltak fogyasztóvédelmi jellegű tényállások, és a büntetőjogi szabályozás is egyre inkább megjelent a fogyasztók fokozottabb védelme érdekében.

Dr. Hamar Farkas PhD, főiskolai docens (BGE KVIK Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék) *A fogyasztóvédelem és a központi költségvetés kapcsolata kutatásának legújabb eredményeiről* számolt be. A kutatás rávilágított, hogy a Magyarország 2023. évi központi költségvetéséről szóló 2022. évi XXV. törvény nem tartalmazza a fogyasztóvédelem kifejezést, így az erre a célra rendelkezésre álló pénzügyi lehetőségek számszerűsítése komoly kihívást jelent. A források

felkutatása érdekében az előadó megkeresést intézett a fogyasztóvédelemmel foglalkozó szervezetekhez és bemutatta az eddigi válaszok alapján kirajzolódó képet.

Dr. jur. Hámori Antal PhD, kutatócsoportvezető, egyetemi docens (BGE KVIK Vendéglátás Tanszék) *A fogyasztó-kérelmező-ügyfél-kutatás aktuális kérdései, kiálbalási törekvések a tisztességtelen gyakorlatok köréből (BFKH-, IM-, NAV-, PM-, AJB- és ügyészségi aktusok)* című előadása a legújabb kutatási eredményeket igyekezett felvillantani. Eszerint a fogyasztó kérelmezői és ügyféli jogállása tekintetében bizonyos mértékben eltérő jogalkalmazói gyakorlat tapasztalható. A kérdésnek nemcsak közigazgatási hatósági eljárásjogi, hanem alkotmányjogi jelentősége is van; egyebek mellett a fogyasztó tisztességes hatósági eljáráshoz, döntéshez, indokoláshoz való alapjoga és jogorvoslathoz való alapjoga forog kockán, illetve szenved csorbát. A probléma az ügyészséget sem kerüli el, például a Fővárosi Főügyészség számos állásfoglalásban megállapította a hatóság mulasztásban megnyilvánuló törvénysértéseit, és felperesként is kiáll amellett, hogy a fogyasztó (pl. az utas, a vásárló, a vendég) kérelmező ügyfél lehet. A jogvita azon kérdés körül is folyik, hogy az általános közigazgatási rendtartásról szóló törvény vagy az úgynevezett panasztörvény szerinti aktust kell-e kibocsátani a fogyasztó részére, ha a hatóság azt az álláspontot képviseli, hogy az „ügyben” nincs hatásköre, illetve a fogyasztó az „ügyben” nem kérelmező, nem ügyfél, azaz ilyenkor vajon a végzés vagy a „tájékoztató levél” a jogszerű aktus.

A Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport tevékenysége, tudományos ülései, konferenciái iránti növekvő érdeklődést a tag- és a hallgatói létszám bővülése is mutatja. A kutatócsoportnak jelenleg öt egyetemről (BGE, ELTE, MFE, PPKÉ, SZE) tizenhárom tagja van,^[3] kutatási eredményeiket a 2024. évben tudományos könyv formájában tervezik megjelentetni.

IRODALOM

- A Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport honlapja. (Elérhető: <https://uni-bge.hu/hu/kvik/fogyasztovedelmi-kutatocsoport>).
- Budapesti Gazdasági Egyetem: A Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport konferenciája. (Elérhető: <https://uni-bge.hu/hu/kvik/hirek/kvik-a-fogyasztovedelmi-kutatocsoport-konferenciaja>).
- Budapesti Gazdasági Egyetem: A Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport konferenciái, október. (Elérhető: <https://uni-bge.hu/hu/tudomanyoselet/hirek/tudomanyos-eletunkbol-2022-oktober>).
- Budapesti Gazdasági Egyetem: A Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport konferenciái, március (Elérhető: <https://uni-bge.hu/hu/kvik/hirek/kvik-a-fogyasztovedelmi-kutatocsoport-marciusi-konferenciaja>, <https://uni-bge.hu/hu/tudomanyoselet/hirek/tudomanyos-eletunkbol-2023-marcius>).

[3] Ld. A Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport honlapja.

- *Fogyasztóvédelmi aktualitások – a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat tilalmáról.* Tudományos Konferencia, Budapesti Gazdasági Egyetem Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar Vendéglátás Tanszékének Fogyasztóvédelmi Kutatócsoportja, Budapest.
- Veres Zoltán (2023a): Fogyasztóvédelmi aktualitások – interdiszciplináris megközelítésben. In: *Iustum Aequum Salutare.* 2023/1. sz.
- Veres Zoltán (2023b): Beszámoló a Budapesti Gazdasági Egyetemen működő Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport „II. Fogyasztóvédelmi aktualitások” című konferenciájáról. In: *Jogelméleti Szemle.* 2023/2. sz.
DOI: <https://doi.org/10.59558/jesz.2023.2.121>.

Szerényi Gábor grafikája

BÓKA ZSOLT

Ungár Margit emléktáblájának felavatása

2023. november 30-án az ügyvédi szakmai közösség méltatta Ungár Margitot, az első magyar női ügyvédet, aki a jogi pályát a férfiak uralma alatt álló időkben választotta. A budapesti esemény a jogi diplomaosztója centenáriuma alkalmából valósult meg, amikor az ügyvédi szervezetek egy emléktáblával tisztelegtek az életútja előtt.

Az avatáson részt vett Katkó Anna, aki úttörő kutatásai révén hozzájárult Ungár Margit nevének és munkásságának újraélesztéséhez. Ünnepi beszédében részletezte a dicső előd életének kihívásait és sikereit. A másik szónok, Bóka Zsolt ismertette az emléktábla elkészítésének motivációját, kiemelve, hogy arra az ünnepelt nőiessége (ezt szimbolizálja a jura mézskőből – és szándékosan nem gránitból vagy márványból – készült tábla nemes anyaga és meleg színe), tökéletlensége (a táblában megjelenő foltok és erek a vészkorszakra utalnak, míg a világos anyaga és a fekete betűszíne a világhosszág (jó) és sötétség (gonosz) harcára, ahol mindig a jó győzedelmeskedik) és elsőse (az aláírásának a megjelenítése igazi személyességet kölcsönöz neki) adta az inspirációt.

Az emléktáblát Havasi Dezső, a Magyar Ügyvédi Kamara elnöke és Tóth M. Gábor, a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke leplezte le. Az ünnepségen Zárai Eszter, a Magyar Ügyvédnők Egyesülete elnöke és a XIII. kerület polgármestere, Tóth József a tisztelet és a hála jeleként koszorúkat helyezett el.

EMPERA HAZRAN LÁNOIT DOLGOZOTT ÉS ALKOTOTT
SZIVVEL ÉLEKVEL ÉLETENÉK UTOLSÓ NÉGYED ÉVSZÁZADÁBAN

DR. UNGÁR MARGIT

AZ ELSŐ MAGYAR NŐI ÜGYVÉD,
A NŐI ESÉLYEGYENLŐSÉG ÉS AZ ELESETTEK
JOGI VÉDELMEZŐJE

Margit Ungár Margit

ÁLLÍTOTTA: A JOGI DIPLOMÁSZTÓJÁNAK CENTENARIUMA ALKALMÁBÓL,
A MAGYAR ÜGYVÉDI KAMARA, A BUDAPESTI ÜGYVÉDI KAMARA,
A MAGYAR ÜGYVÉDNÖK EGYESÜLETE ÉS DR. BÓKA ZSOLT

2023

DE KI VOLT UNGÁR MARGIT?

A pályafutása kezdetén a nők számára korlátozott volt a jogi képzés lehetősége. A testvére bátorítására Debrecenben kezdte meg tanulmányait, és a kitaratása révén Szegeden szerezte meg jogi diplomáját. Az ügyvédi kamarába való felvételéért is harcolt, majd első nőként sikeresen tett ügyvédi vizsgát.

Az 1920-as évek közepén indította ügyvéd(jelölt)i karrierjét, és hamarosan számos esetben vállalt védelmet, köztük egy nagy visszhangot kiváltó gyilkossági ügyben. A törvény elé állított vádlottakat szakértően képviselte, miközben az erkölcsi és szociális aspektusokat is figyelembe vette. Egy polgári perben is precedensteremtő döntést ért el, és számos szervezetben és folyóiratban vállalt vezető szerepet a nők jogi helyzetének a javítása érdekében.

Az 1930-as években a tevékenysége még szerteágazóbb lett, különböző jogi és társadalmi kérdésekkel foglalkozott, beleértve a házasságon kívül született gyermekek jogi helyzetét és a nők választójogát. A sport és a természet szeretete mellett folyamatosan érdeklődött a jogi problémák iránt.

Működése során számos kihívással és sikerekkel teli időszakon ment keresztül, élete azonban különösen megváltozott a második világháború és a zsidóüldözések idején. A zsidótörvények korlátozták az ügyvédi kamarai tagságát és jogait, majd a német megszállás idején a Gestapo megkezdte a budapesti zsidó ügyvédek letartóztatását. Bár Ungár Margitnak sikerült ezt elkerülnie, ennek ellenére számos megalázó intézkedést kellett elszenvednie, beleértve a sárga csillag viselését és a csillagos házba költözését is.

Az 1945 utáni jogszabályok hatására visszanyerte az ügyvédi tagságát, de nagy anyagi és személyes veszteségeket kellett átélnie. Ennek ellenére folytatta szakmai tevékenységét, előadásokat tartott, és jogi ügyekben vállalt szerepet. Életének későbbi szakaszában továbbra is szorgalmasan dolgozott, de a terve, a magyar nő jogállásáról szóló nagyobb mű sajnos nyomtatásban nem látott napvilágot.

Élete és tevékenysége fontos mérföldkövet jelentett a hazai nők jogi helyzetének a javításában, mivel hatására általánossá váltak az ügyvédi pályára való felvételi lehetőségek a nők számára, és több, általa támogatott jogszabály hatályba lépett, amelyek segítették a nők jogállását és lehetőségeit a társadalomban.

Az ünnepség azonban nem csupán a jubileumi jogi diplomaosztó és az ügyvédi pálya nyitásának az emlékét őrzi, hanem Ungár Margit kitaró és elkötelezett munkáját a nők jogaiért, az elesettek védelméért, valamint a társadalmi egyenlőségért.

Az 1137 Budapest, Szent István körút 8. számú ház falán elhelyezett emléktábla – amely a nyergesújfalui Fülöp Ferenc és Fülöp Róbert kőfaragómesterek munkája – leleplezésével a jogi közösség tisztelettel adózott annak az egyedülálló nőnek, aki tehetségével és szakmai hozzáértésével méltán vált a magyar jogi élet kiemelkedő alakjává.^[1]

Bóka Zsolt

[1] Az életéről és munkásságáról bővebb részletek a szerzőtől: https://mersz.hu/hivatkozas/matud202307_f89185

- BESENYEI MÓNIKA

tudományos munkatárs, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Környezeti Fenntarthatósági Intézet

egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Alkalmazott Fenntarthatóság Tanszék

Matematika-fizika szakos középiskolai tanári (ELTE Természettudományi Kar) és környezetmérnöki (Széchenyi István Egyetem, Győr) diplomát szerzett. PhD-fokozatát a Budapesti Corvinus Egyetemen szerezte, ahol disszertációjában a felsőoktatási intézmények fenntarthatósági kezdeményezéseivel foglalkozott. 2005 óta foglalkozik kutatással, valamint fenntarthatósági és oktatási szakértőként és egyetemi projektmenedzserként dolgozik. Kezdetben a környezetirányítási rendszerek területén végzett kutatásokat. Tudományos munkája mellett széleskörű tapasztalatot szerzett hazai és uniós projektek vezetésében, tananyagok fejlesztésében, jelenleg pedig a téma kutatása mellett tanácsadóként és oktatásfejlesztőként dolgozik az ESG rendszerek területén. Emellett a tudatformálást tekinti fő hivatásának. Jelenleg a fenntarthatósági indikátorokkal, a fenntarthatóság szervezeteknél történő megvalósításának eszközeivel, valamint a helyi vagy nemzeti fenntarthatósági erőfeszítések megvalósíthatóságával kapcsolatos kutatásokban vesz részt, elsősorban, de nem kizárólag gazdasági és társadalmi szempontból. Kutatása középpontjában a negyedik ipari forradalom által a fenntarthatóság számára kínált lehetőségek kiaknázása áll.

besenyeimonika@gmail.com

- BÓKA ZSOLT

ügyvéd, címzetes mesteroktató, egyházjogász

Az ELTE jogi karán jogász diplomát, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen pedig kánonjogi licenc fokozatot szerzett. Jelenleg ügyvédként dolgozik mint a Győri Ügyvédi Kamara tagja, az Egri Érseki Bíróságon egyházjogi ügyvédként is működik. Emellett a SZE jogi karán oktat.

Tudományos munkássága fókuszában az ügyvédség, az egyházjog és a méhészeti jog áll, de az érdeklődése kiterjed a helyi közösségek és a múlt jogi értékeire, illetve a zöld átállásra is.

Publikációi között vannak a tudományos diákköri zsűri, az MTA Veszprémi Akadémia Bizottsága, illetve az MTA Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottsága által jutalmazott, pályadíjas tanulmányok is. Különösen büszke arra, hogy írásaival hozzájárult a Kúria és a törvényszék, illetve a székhelyi ügyvédi kamarai elnevezés (pl. Győr) visszaállításához, az első magyar ügyvédnő életének és munkásságának mélyebb megismeréséhez, a méhészeti jog és a munkaügyi ülnökbírászkodás alapjainak, illetve az ügyvédi talár hazai viselettörténetének a bemutatásához.

boka.zsolt@sze.hu

- CSEHES ANDRÁS

PhD-hallgató, Nemzeti Közzolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola

joghallgató, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

2022-ben, a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Karán szerzett diplomát államtudományi osztatlan mesterképzésen. 2020-ban ezzel párhuzamosan kezdte jelenleg is zajló tanulmányait a KRE ÁJK jogászképzésén. Érdeklődése homlokterében elsősorban az alkotmányjog áll, de régóta foglalkozik a római közjog különböző kérdéseivel is.

csehes98@gmail.com

- HÁMORI ANTAL OESSH

egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem

a Fogyasztóvédelmi Kutatócsoport vezetője, PhD, Lic. Iur. Can.

az MTA ÁJB köztestületi tagja

Az MJE FSZ Fogyasztóvédelmi Szakosztályának elnöke, több mint négyszáz tudományos mű (köztük tizennégy szakkönyv, mintegy három tucat szakkönyvfejezet) szerzője. A Jog-Állam-Politika hasábjain is több tanulmánya jelent meg. Száznegyvennél is több konferencia előadója, tudományos kitüntetések díjazottja. Fő kutatási területe az életvédelmi jog és a fogyasztóvédelmi jog.

hamori.antal@uni-bge.hu

- HORVÁTH ANETT

egyetemi adjunktus, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék

2013 óta az ACTA HUMANA – Emberi Jogi Közlemények periodika szerkesztője. Főbb kutatási területek: pártfinanszírozás, politikai eszmeáramlatok posztmodern értelmezése.

horvath.anett@uni-nke.hu

- KÖBEL DÁVID

PhD-hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem Doktori Iskolája

A Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Karán végzett jogász szakot, jelenleg ugyanezen egyetem Doktori Iskolájának hallgatója, illetve a kar Alkotmányjogi Tanszékén megbízott óraadó. Jogászképzése során a 36. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Állam- és Jogtudományi szekciójában a negyedik, Alkotmányjogi tagozatban második helyet ért el. Fő kutatási területei az életvégi döntések és az emberi méltóság.

david.koebel@gmail.com

- LOVAS DÓRA

egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pénzügyi Jog és Közmenedzsment Tanszék

A Kúrián a Közigazgatási Kollégium egyik adóügyekkel foglalkozó tanácsának főtanácsadójaként tevékenykedik. 2020 novemberében védte meg disszertációját, amelynek címe: Liberalizáció és reguláció az Európai Unió energiapolitikájában. Kutatásai jelenleg az állami szerepvállalás változására koncentrálnak, különös figyelemmel az energia- és közlekedéspolitikai területére. Emellett több tanulmánya jelent meg az extraprofit-adók és az árstop intézményét, mint a válságkezelés eszközeit elemezve.

lovas.dora@law.unideb.hu

- NAGY MILÁN

kommunikációs vezető, Aquinói Szent Tamás Akadémia

2019-ben közigazgatás-szervező, majd 2022-ben államtudományi (dr. rer. pol.) végzettséget szerzett a Nemzeti Közsolgálati Egyetemen. Jelenleg az Aquinói Szent Tamás Akadémia munkatársa. Kommunikációs vezetőként az akadémia kommunikációját és felvételi kampányát irányítja. Korábban a Szent István Intézet kutatójaként politikai és gazdasági témájú tanulmányokat készített. Egyetemi évei alatt a pártpénzügyek, mindenekelőtt a pártfinanszírozás kérdéskörét kutatta; jelenleg a németországi politikai folyamatokat, különös tekintettel a német kereszténydemokrata pártok helyzetét és lehetőségeit vizsgálja.

dr.nagymilan@gmail.com

- NAGY ZSOLT

egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának oktatójaként jogbölcselet, jogszociológia, jogi alaptan, jogi alapismeretek, összehasonlító jog és etika tárgyak oktatásában vett/vesz részt. 1997-től az egyetemi doktorandusz képzés keretében kezdte meg oktatási és kutatási tevékenységét, 1999-től egyetemi tanársegédként, 2000-től egyetemi adjunktusként, majd 2010-től egyetemi docensként végzi munkáját. A Jogbölcseleti és Jogszociológia Tanszéken 2002-től tanszékvezető-helyettes a Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszéken, 2012-től megbízott tanszékvezető. 2003-tól ellátja a tanszéki ERASMUS koordinátori feladatokat, 2014-től a kari Tudományos Diákköri Bizottság tagja. Kutatási területei közé tartozik – elsősorban oktatásszociológiai szempontból – a jogi oktatás, mely témából készült doktori disszertációja is, A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései címmel. Később a professziókutatás keretein belül a jogásztársadalom professziójának vizsgálata került előtérbe, melyből született A metszetek a jogásztársadalomról című monográfia. Jelenleg a jogszociológia elméletörténetével foglalkozik, s elsősorban a szociológia jogra történő reflexiójának elméleti gyökereit és annak fejlődését vizsgálja.

nagyzs@juris.u-szeged.hu

- NÉMETH RICHÁRD

Egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, Gépészmérnöki, Informatikai és Villamosmérnöki Kar, Informatika Tanszék

PhD-hallgató, SZE Multidiszciplináris Műszaki Tudományi Doktori Iskola A Kari Tanács és a Tudományági Doktori Tanács tagja, a Doktorandusz Önkormányzat képviselője, valamint a Doktoranduszok Országos Szövetségének rendes tagja. Az Informatikai Tanszéken tanít, emellett szakmentorként, hallgatói kapcsolattartóként, felvételi referensként és nemzetközi kapcsolattartóként tevékenykedik. 2020-tól a Jog-Állam-Politika olvasószerkesztője, emellett szerkesztője a Smartlaw Research Group joginformatikai kutatócsoport kiadványainak. IT-biztonsági szakértőként malware-elemzések készítésével foglalkozik. Kutatási tevékenységének központi eleme a dezinformáció és közösségi médiák vizsgálata mellett a vállalati kiberbiztonság és a kibertér-sebezhetőségek, de jelent meg írása adatvizualizáció, additív gyártástechnológiák és gamifikáció témakörökben is. Jelenleg doktori disszertációját írja a közösségimédia-platformokon egyre nagyobb teret kapó dezinformáció és manipuláció témakörében. nemeth.richard@ga.sze.hu

- PÁPAI-TARR ÁGNES

egyetemi docens, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Büntetőjogi és Kriminológiai Tanszék

2007-től egyetemi tanársegéd, 2011-től adjunktus volt. A büntetőjog általános és különös rész oktatása mellett a kriminológia tárgy oktatásában is részt vesz, melynek 2022-től tárgyjegyzője. 2010-ben tudományos fokozatot szerzett, 2023 áprilisában habilitált. 2006 szeptemberétől francia kormányi ösztöndíjjal a Poitiers-i Egyetem Bűnügyi Tudományok Intézetében végzett kutatómunkát. 2017 márciusában 1 hónapot töltött meghívott oktatóként a Poitiers-i Egyetem Bűnügyi Tudományok intézetében. Kutatási területei: a büntetőeljárás gyorsítása, a büntetéskiszabás kérdései. „A büntetéskiszabás aktuális kérdései” című kutatását 2019. szeptembertől az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta. 2019-ben és 2020-ban az Új Nemzeti kiválósági Program Bolyai+ ösztöndíjában részesült. papai-tarr.agnes@law.unideb.hu

- SZIGETI PÉTER

professor emeritus, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi kar

Professzor; az állam- és jogtudományok akadémiai doktora /DSc./; a politikatudomány kandidátusa /CSc./. Klasszikus egyetemi és akadémiai pályája 1978-tól datálódik, a jogelmélet, a jogfilozófia, a politika- és államelmélet mellett alkotmányjoggal és kapitalizmuskutatással is behatóan foglalkozott. 2006–2010 között a parlament által választott Országos Választási Bizottság elnöke volt. szigp51@gmail.com

- TÓTH J. ZOLTÁN

tanszékvezető egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Érdeklődése a jog- és alkotmányelmélet határterületeire terjed ki; foglalkozott az élethez és emberi méltósághoz való joggal, különös tekintettel a halálbüntetésre, a véleménynyilvánítási szabadsággal, a modern amerikai jogelméleti irányzatokkal, jogi hermeneutikai kérdésekkel, az alkotmánybíráskodás jog- és államelméleti problémáival, az alkotmányjogi panasz jogrendszerbeli helyével. Korábban több mint egy évtizeden át az Alkotmánybíróság főtanácsadója volt; jelenleg egyetemi munkája mellett a Jogelméleti Szemle c. folyóirat főszerkesztője, a Magyar Jog- és Államtudományi Társaság alelnöke, a Magyar Kutatási Hálózat (HUN-REN) Tudományos Tanácsának tagja.
toth.zoltan@kre.hu

- URBÁN ERIKA

egyetemi tanársegéd, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék

PhD-hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola

A SZE-ÁJK Jogtörténeti Tanszékén 2014 óta oktat római jogot. A Nemzetgazdasági Minisztérium Parlamenti Államtitkárának kabinetfőnöke. 2022 óta a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Fő kutatási területe a római vallástörténet és a római tekintélyfogalom, illetve a közigazgatásban dolgozók flow-élményei összefüggéseinek vizsgálata. 2002-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelem-hebraisztika szakon szerzett bölcsész diplomát, 2015-ben a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi karán végzett jogászként.
urbanerika123@gmail.com

- VASAS TAMÁS

egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jobbölcséleti és Jogszociológiai Tanszék

1989-ben született, Debrecenben érettségizett, jogot és bölcsészetet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi, valamint Bölcsészettudományi Karán tanult, teológiát a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolán. PhD-disszertációját államelméletről és politikai filozófiából írta, jelenleg tanársegédként dolgozik.

vasas.tamas@law.unideb.hu

- VERES ZOLTÁN

vármegyei jegyző, Komárom-Esztergom Vármegyei Önkormányzati Hivatal megbízott oktató, PPKE JÁK Pénzügyi Jogi Tanszék

Jogi diplomáját 2009-ben, PhD-fokozatát 2018-ban szerezte a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Fő kutatási területe a pénzügyi fogyasztóvédelem. 2010 óta óraadó. 2018-ban önkormányzati szaktanácsadó képeztést szerzett a

Nemzeti Közszerológati Egyetemen. Több kutatócsort munkájában vett és vesz részt. 2023-tól a Magyar Tudományos Akadémia közttestületi tagja. Tudományos munkássága mellett mindvégig gyakorlati munkát is végzett. Jogi szakvizsgával rendelkezik.
dr.veres.zoltan@gmail.com

Affiliációhoz (Kötelező elem!)

Lapunk hasábjain külön rovatban mutatjuk be az aktuális szám szerzőit. Ehhez mindenkitől szeretnénk kérni egy rövid, legfeljebb 600 karakterből álló bemutatkozást. A bemutatkozást összefüggő mondatokban kérnénk, ami elsősorban az alábbiakat foglalja magában:

- Jelenlegi munkahely és beosztás (esetleg: aktuálisan mivel foglalkozik)
- Egyetemi fokozat vagy legmagasabb végzettség
- Eddigi karrier, életpálya rövid ismertetése
- Múltbéli, kiemelkedő sikerek, elismerések
- Fő kutatási területek
- E-mail cím

Szerzőinkhez (A publikálás feltételei)

1. A Jog–Állam–Politika című referált folyóirat magyar, angol és német nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyv-recenziókat – fogad el.
2. A kézirat terjedelme tanulmányok esetén általában nem haladhatja meg az 50000 karaktert, recenziók esetén a 20000 karaktert.
3. A szöveget A/4-es méretben kinyomtatva kérjük leadni, és egyúttal Microsoft Word formátumban, e-mailben is kérjük mellékelni, a szerző nevének feltüntetésével (a cím előtt, ne lábjegyzetben!).
4. Tanulmányok esetén kérünk a szerzőktől elektronikus formában egy kb. 15 soros magyar és angol nyelvű összefoglalót (Abstract), az 5-6 legfontosabb kulcsszó feltüntetésével.
5. Kiemelésként szövegben és lábjegyzetben is *dőlt betű* alkalmazható; kizárólag művek és idegen kifejezések kiemeléséhez. Ritkítás, aláhúzás, vastag betű, kapitális stb. használatát kérjük mellőzni.
6. A hivatkozásokat felső indexben, az írásjel után tüntessük fel, pl.:” XY szerint,”^{1,2} A sorrend minden esetben: idézőjel-pont-lábjegyzetjelölő, vagy pont-idézőjel-lábjegyzetjelölő, az idézés szabályainak megfelelően (részmondat esetén idézőjel a sor végén, utána az írásjel, egész mondat esetén előbb az írásjel következik). A feloldást lábjegyzetben, az oldal alján kérjük feltüntetni, több hivatkozás esetén pontosvesszővel:
 - a) Szerző(k) vezetékneve (gondolatjellel elválasztva, azaz szóköz nagykötőjel szóköz egymás után írásával), évszám, hivatkozott oldal(ak), tehát:
Kiss, 2010; Nagy, 2020, 20. illetve Kiss – Nagy – Kovács, 2020, 20-30., 40.
 - b) Újságcikk esetén: Újság neve, szerző(k) vezetékneve, dátum VAGY lapszám, tehát:
Magyar Nemzet, Kiss, 2023.01.11. illetve Népszava, Nagy, 2023/104. sz.
 - c) Online hivatkozásnál: Weboldal: Téma (legfeljebb egysorosra rövidítve), az évszám (ha van):
Hvg.hu: Ez egy cikk a ..., 2011. (linket itt ne helyezzük el, csak a tartalomjegyzékben).
7. Kiadványunkban kérjük mellőzni az i.m. (op. cit.), u.o., ibid. stb. rövidítéseket (elfogadjuk: ld., vö.).
8. Kiadványunkban kérjük mellőzni a titulusok (Dr., Prof., CSc. stb.) feltüntetését mind a törzsszövegben, mind a lábjegyzetben, mind pedig az irodalomjegyzékben. Kivétel, ha adott mű címe tartalmazza.
9. Az irodalomjegyzék csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Rendezzük ABC-sorrendbe!

10. Az irodalomjegyzék mindig a kötelező utolsó fejezet (esetleg bővíthet online forrásokkal, jogforrásokkal, ítéletek jegyzékével). Ezek kötelező elnevezése: Irodalom; Jogforrások; Ítéletek jegyzéke (ezeket egységesen szeretnénk a kiadványunkban szerepeltetni).

11. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén számozás nélkül közöljük, pont felsorolásijellel ellátva.

Törekedjünk a teljes hivatkozásjegyzék feltüntetésére, amire lábjegyzetben szerepel.

a) Könyveknél: Szerző(k) teljes neve (szerk. ha van) (évszám): *Dólt cím*. Kiadó, helyiség. Például:

- Kiss Péter–Nagy Tamás (2020): *A monográfiánk*. Universitas, Győr.
- Smith, Joe–Doe, John (2010): *A handbook*. ABC Publishing, London.

b) Tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében, fentieket betartva:

- Smith, John (ed.) (2000): A Chapter. In: Doe, John (ed.): *A Book*. ABC Publishing, London.

Tehát: a név után (évszám) és kettőspont, majd cím van. Utána In kettőspont szerkesztő(k) kettőspont, majd a kötet címe *dólt betűvel*, ponttal lezárva. Végül előbb a kiadó, és csak utána a kiadás helye.

c) Folyóiratban megjelent tanulmány esetében (figyelem! a címek után PONT szerepel):

- Kiss Péter (2011): Egy cikk. In: *Folyóirat*. 2017/12. sz.

d) Online hivatkozás esetében a webcím (url) és a megtekintés idejének feltüntetésével:

- Hvg.hu: Hitelek. (Elérhető: www.webcim.hu. Letöltés ideje: 2020. február 2.). A webcímet és a letöltés idejét az URL után pont választja el!

e) Újságcikkek esetén (Figyelem! a folyóirat után vessző, a cím és a lapszám után pont szerepel! Ha a lapszám vagy a dátum nem ismert, az elhagyható. A tételt pont zárja.)

- Győri Hírlap, Kiss Péter – Nagy Ádám (2023): *Cikk címe*. 2023/155. sz., 2023.09.09.

Ha nincs szerző, csak a folyóirat neve ismert:

- Dunántúli Hírlap (2023): *Cikk címe*. 2023/111. sz., 2023.11.11.

f) Idézett jogszabályok esetén:

- A munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény.

g) Ha az idézett mű rendelkezik DOI-számmal (azonosítóval), azt is kérjük feltüntetni az adott tétel végén, új sorban, ponttal a végén:

- Kiss Péter (2011): Egy cikk. In: *Folyóirat*. 2017/12. sz.
DOI: <http://doi.org/doiizam>.

12. A Jogforrásokat kérjük külön listában, az Irodalom (azaz a források jegyzéke) után feltüntetni.

13. Kérjük, segítsék munkánkat a címek, alcímek tekintetében az alábbiak szigorú betartásával:

A fejezet- és alcímek stílusa Cím formátumban kerüljön beállításra, az alcímeknél a listaszintet változtassuk, és lehetőség szerint lássuk el őket automatikus felsorolással az alábbiak szerint:

I. FEJEZETCÍMEK (Behúzás, római számozás, nagybetűs, Times New Roman, 12pt, szám után SZÓKÖZ)

1) Alfejezetek címei (Nincs behúzás, arab számozás, nem nagybetűs)

a) Alfejezeten belül (Listaszint szerinti behúzás, arab betűs felsorolás, nem nagybetűs)

i) Alfejezeten belül (Listaszint szerinti behúzás, kis római betűs felsorolás, nem nagybetűs)

Kérjük, hogy a *dőlt*, **félkövér**, stb. kiemeléseket mellőzzük! Angol címek esetében az angol helyesírás szerint a szavakat (a kivételektől eltekintve, pl. névelők, prepozíciók) kezdjük nagybetűvel.

14. A (fekete-fehér) táblázatokat és ábrákat megfelelően formázva, a forrást feltüntetve, képaláírással ellátva kérjük feltüntetni. A szövegbe építve és külön fájlként is kérjük elküldeni. A hivatkozásra vonatkozó kikötéseket (név, évszám, oldal szám) itt is kérjük betartani. Példa képaláírásra:

1. ábra: Az ábra tartalma (Forrás: Kiss-Nagy, 2010, 40.)

15. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek a szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele a két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk. Az opponensi vélemények be nem érkezése esetén a szerkesztőség saját hatáskörben dönt a publikálásról.

16. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

17. Kérjük szerzőinket, hogy elektronikus úton adják meg, hogy milyen módon (foglalkozás, munkahely, beosztás) szeretnének szerepelni folyóiratunkban. Kérjük, a kapcsolattartás elősegítése érdekében közöljék elérhetőségeiket (telefon-szám/mobilszám, e-mail cím).

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

A szerkesztőség

TÁMOGATÓINK

UNIVERSITAS-GYŐR
NONPROFIT Kft.

Universitas-Győr Alapítvány

Deák Ferenc Állam-
és Jogtudományi Kar

Batthyány Lajos Jogász Szakkollégium

- ◆ Szankciórendszerünk csúcán a halálbüntetés abolíciója óta, mint legszigorúbb szankció, a szabadságvesztés áll. A 2012. évi C. törvényt (Btk.) fő büntetőpolitikai célkitűzésként elsősorban a szigorítás jellemezte, melyet a büntetési tételek emelésével, az életfogytig tartó szabadságvesztés gyakoribb alkalmazásával, a kötelezően kiszabandó szankciók előírásával és egyes visszaesői kategóriákra vonatkozó szigorodó szabályok bevezetésével kívánt elérni a jogalkotó. A jogalkotó által támasztott szigor az életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetésünket több tekintetben is érintette, hiszen a kinyilvánított jogalkotói akarat egyértelműen volt megfogalmazva a bírák számára, hogy szajbanak ki gyakrabban életfogytig tartó szabadságvesztést. Ezt a kívánalmat jogszabályi szinten is igyekezett a jogalkotó megerősíteni azzal, hogy az új Btk.-ban is több esetben előírta az életfogytig tartó szabadságvesztés kötelező kiszabását. A Btk.-ban szereplő abszolút büntetékiszabási szabályok a bírónak egyáltalán nem adnak lehetőséget az ügy egyedi körülményeinek a mérlegelésére és súlyosan sértik büntető szankciórendszerünk egyik fontos alapelvét, a relatíve határozott szankciórendszer követelményét. | Pápai-Tarr Ágnes
- ◆ Sok modern jogállam – így például Magyarország is – a méltóságot az önrendelkezési jog alapjaként vagy annak részeként, illetve abból levált részjogosultságnak tekinti. Egy jogrendszernek, amely tiszteletben kívánja tartani ezen emberi méltóságot, gyakorlati lehetőséget kell biztosítania ennek kiteljesedésére. Ehhez az kell, hogy ha valamit megenged a jog, azt garanciális eszközökkel a gyakorlatban megvalósíthatóvá kell tennie. Természetesen ez nem jelenthet teljes szabadságot a jogok gyakorlása során, hisz az egyértelmű alapjogi korlátoknak (mások sérelme stb.) itt is fenn kell állniuk. Létre kell hozni azonban egy olyan keretrendszert, mely megfelelő lehetőségeket biztosít arra, hogy az, aki élni kíván jogával, azt megtehesse. | Kőbel Dávid
- ◆ Cicero a köztársaság felforgatóit, az ősök erkölcsének és szent hagyományainak megrontóit látta a Gracchusokban, akik bár hozzá hasonlóan Róma üdvét keresték, de azt reformok sorával és a köznép támogatásával kívánták elérni. Tevékenységük számos történetíró szerint fontos mérföldköve Róma történetének, ugyanis ekkor kezdődött meg igazán látványosan a köztársaság hanyatlása, amely egy évszázadon belül teljesen új hatalmi rendszernek adta át a helyét. Éppen ezen fordulópont miatt kiemelten fontos korszak ez a római közjog iránt érdeklődők számára, hiszen a hódító háborúk következtében megszülető világbirodalom ekkor élte meg jogi rendszerének hosszú és fájdalmas átalakulását, amelyet Augustus principátusa tetőzött be. | Csehes András
- ◆ 2020 végén, a budapesti Mádl Ferenc Intézet keretében megalakult egy kutatócsoport, azzal a céllal, hogy hat kelet-közép-európai ország (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia) alkotmánybírósági gyakorlatát, ezen belül is a nemzetközi joggal való kapcsolattal rendelkező határozatokat tanulmányozza. Ennek részeként a Kutatócsoport célja egyebek mellett az volt, hogy a kutatás eredményeként képet kapjon ezen országok közös alapjog-értelmező joggyakorlatának sajátosságairól, illetve a főbb különbségekről. Ennek érdekében a hat vizsgált ország mindegyikének elemzését egy-egy, az adott ország jogrendszerének elismert szakértője vállalta, akiknek a feladata (többek között) „saját országuk” vonatkozásában a releváns nemzeti alkotmánybírósági gyakorlat elemzése volt. Mindegyiküknek 30-30 hazai alkotmánybírósági határozatot kellett kiválasztaniuk a következő szempontok alapján. | Tóth J. Zoltán